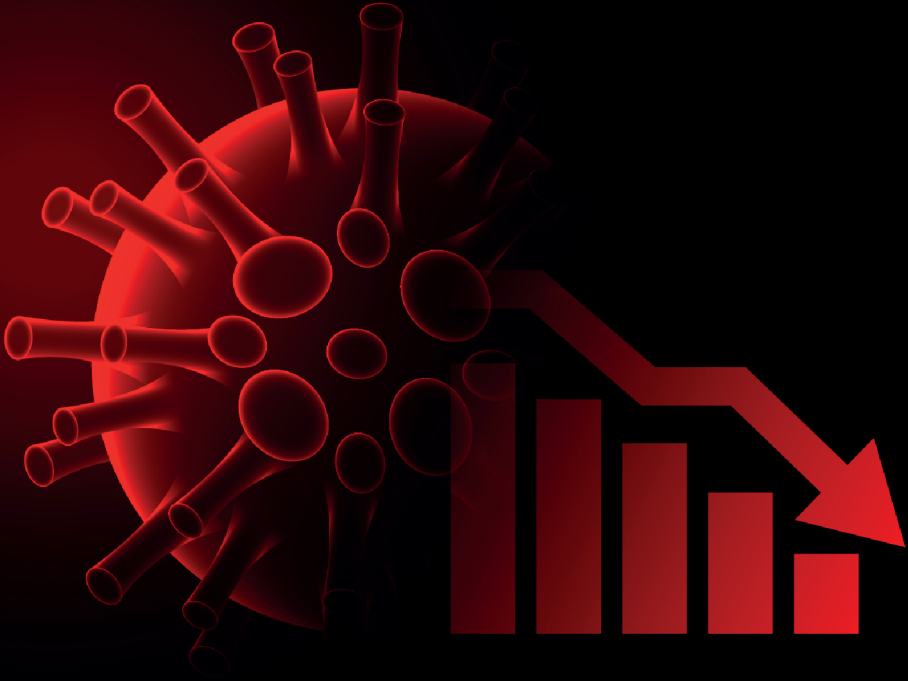

YENİ BİR ÇAĞIN KİYISINDA

Siyasi, İktisadi ve Mali Açılardan Covid-19 Pandemisi

Editörler

MUSTAFA ÇALIŞIR & VEYSEL İNAL

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

© Sakarya Üniversitesi Yayınları,
Sakarya

SERTİFİKA NO: 50135

YAYIN NO: 212

e-ISBN: 978-605-2238-33-2

ALAN: Sosyal Bilimler

ADRES VE İLETİŞİM

Sakarya Üniversitesi
Bilimsel Yayınlar Koordinatörlüğü
Esentepe/Serdivan/Sakarya
Tel: +90 264 295 7465
Fax: +90 264 295 5352
yayin@sakarya.edu.tr
www.sauyayinlari.sakarya.edu.tr

YENİ BİR ÇAĞIN KIYISINDA

Siyasi, İktisadi ve Mali Açılardan

Covid-19 Pandemisi

EDİTÖRLER

MUSTAFA ÇALIŞIR & VEYSEL İNAL

YAYIN EDİTÖRÜ

MUSTAFA GÜNERİGÖK

REDAKSİYON

NAZLI DEMİRTAŞ & AZAD ERDEM

DİZGİ-TASARIM

GRİFFİN [0312 419 16 19]

YAYIN TARİHİ

Aralık 2021

“Bu yayının BOOKCITES tarafından indekslenmiştir.”

YENİ BİR ÇAĞIN KIYISINDA

Siyasi, İktisadi ve Mali Açılardan Covid-19 Pandemisi

EDİTÖRLER

MUSTAFA ÇALIŞIR & VEYSEL İNAL

MUSTAFA ÇALIŞIR

Karabük Safranbolu doğumlu olan Mustafa Çalışır, lisans eğitimini Erciyes Üniversitesi İİBF İktisat Bölümünde 1992 yılında tamamlamıştır. Marmara Üniversitesinde “Gelişmekte Olan Ülkelerde Uygulanan Para Kredi Politikaları Ve Türkiye Örneği” başlıklı tezi ile 1995 yılında yüksek lisansını ve İstanbul Üniversitesinde “Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ülke Riski Açısından Analizi Ve Türkiye” başlıklı tezi ile 2002 yılında doktorasını tamamlamıştır. Yine aynı yıl Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümüne yardımcı doçent olarak atanmış, 2012 yılında Siyasal Bilgiler Fakültesinde doçent, 2018 yılında ise profesör olmuştur. Çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanmış makaleleri ve Para “Politikalarında Paradigma Değişimi” isimli yayınlanmış kitabı bulunan Çalışır, İktisat politikaları, finansal ekonomi, bankacılık, İslam ekonomisi ve finansı alanlarında çalışmaları bulunmaktadır. Çalışır; İktisat Bölüm Başkan Yardımcılığı ve Anabilim Dalı Başkanlığı, Hukuk Fakültesi Fakülte Kurulu ve Fakülte Yönetim Kurulu Üyeliği ile Ali Fuat Cebesoy Meslek Yüksek Okulunda müdür olarak görev yapmıştır. 2019 yılında Sakarya Üniversitesi İslam Ekonomisi ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezi (İSEFAM) Müdürlüğüne, 2020 yılında ise halen yürütmekte olduğu Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanlığına atanmıştır. Çalışır evli ve iki çocuk babasıdır.

VEYSEL İNAL

1991 Van’da doğdu. 2013’de Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi’nden mezun oldu. 2016’da Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde “Bilgi Ekonomisi: Bilgi İletişim Teknolojileri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiler” başlıklı tezi ile yüksek lisansını, 2020 yılında ise Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde “Vergi Politikalarının Ekonomik Büyüme ve Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkisi” konulu çalışmasıyla doktorasını tamamladı. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümüne Doktor Öğretim Üyesi olarak atandı. Çeşitli uluslararası bilimsel dergilerde yayımlanmış makaleleri ve uluslararası yayın evlerince yayımlanan kitap ve kitap bölümleri bulunan İnal, halen Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmalarına devam etmektedir. Evli ve bir çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	11
GİRİŞ.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM

DÜNYA PARA SİSTEMİNDE DÖNÜŞÜM VE TÜRKİYE'NİN KONUMU.....	25
GİRİŞ.....	25
A. PARA SİSTEMLERİNİN DEĞİŞİM TARİHİ.....	27
B. YENİ BİR PARA SİSTEMİNE DOĞRU.....	40
C. TÜRKİYE'NİN DÜNYA PARA SİSTEMİNDEKİ YERİ.....	44
SONUÇ.....	48

İKİNCİ BÖLÜM

PANDEMİ: NEOLİBERALİZMİN SONU MU?.....	51
GİRİŞ.....	51
A. NEOLİBERALİZMİN YÜKSELİŞİ.....	52
B. KRİZ, PANDEMİ VE NEOLİBERALİZMİN DÜŞÜŞÜ.....	55
1. Birinci Safha: 2008 Krizi.....	56
2. İkinci Safha: Pandemi.....	59
C. PANDEMİ SONRASI EĞİLİMLER.....	64
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

COVID-19 PANDEMİSİ VE TÜRK KAMU MALİYESİNE ETKİLERİ.....	69
GİRİŞ.....	69
A. PANDEMİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE UYGULANAN MALİ VE EKONOMİK TEDBİRLER.....	70
1. Vergisel Kolaylıklar ve Destekler.....	72
2. Finansal Destekler.....	74
3. İstihdama Yönelik Destekler.....	76
4. Diğer Destekler.....	77
B. PANDEMİ SÜRECİNİN KAMU MALİYESİNE ETKİLERİ.....	79
1. Kamu Harcamaları Yönünden Etkileri.....	79
2. Kamu Gelirleri Yönünden Etkileri.....	90
3. Kamu Borçları Yönünden Etkileri.....	92
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	95

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

COVID-19'UN ENFLASYON ORANLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN ANALİZİ: OECD ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA.....	97
GİRİŞ.....	97
A. LİTERATÜR TARAMASI.....	99
B. YÖNTEM VE VERİ SETİ.....	104
1. Wilcoxon Testi.....	104
2. Tahmin Sonuçları.....	105
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	110

BEŞİNCİ BÖLÜM

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNİN GÖRÜNMEYENLERİ: EV İŞÇİSİ KADINLARIN SORUNLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA.....	113
GİRİŞ.....	113
A. COVID-19 PANDEMİSİ, EV/BAKIM HİZMETİ TALEBİ VE EV İŞÇİLERİ.....	114
B. LİTERATÜR TARAMASI.....	120
C. COVID 19 PANDEMİ SÜRECİNDE EV İŞÇİLERİNİN SORUNLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA.....	123
1. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	123
2. Araştırmanın Yöntemi.....	124
3. Araştırma Bulguları.....	124
D. COVID-19 SÜRECİNDE EKONOMİK SORUNLARA İLİŞKİN BULGULAR.....	126
E. COVID-19 SÜRECİNDE ÇALIŞMA KOŞULLARI VE İŞ YÜKÜNE YÖNELİK BULGULAR.....	129
F. COVID-19 SÜRECİNDE İŞVERENLERLE İLİŞKİLERE YÖNELİK BULGULAR.....	133
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	135

ALTINCI BÖLÜM

COVID-19 SALGINI VE TÜRKİYE'NİN AFRİKADA GELİŞEN KAMU DİPLOMASİSİ.....	139
GİRİŞ.....	139
A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: KAMU DİPLOMASİSİ.....	140
B. DEĞİŞİM SÜRECİNDE TÜRKİYE'NİN AFRİKA POLİTİKASI.....	144
C. COVID-19 SÜRECİNDE TÜRKİYE-AFRİKA İLİŞKİLERİ.....	148
SONUÇ.....	151

YEDİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE COVID-19 SALGINI BAĞLAMINDA TURİZM SEKTÖRÜ.....	153
GİRİŞ.....	153
A. LİTERATÜR ÖZETİ.....	154
B. TURİZM SEKTÖRÜ.....	155
C. TURİZM ÇEŞİTLERİ.....	156
D. TÜRKİYE'DE TURİZMİN GELİŞİMİ.....	157
1. Cumhuriyet Öncesi Turizm.....	157
2. Planlı Kalkınma Öncesi Turizm.....	157
3. Planlı Kalkınma Sonrası Turizm.....	158
E. TURİZME YÖNELİK ALINAN TEDBİR VE TEŞVİKLER.....	163
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	164
KAYNAKÇA.....	167

TABLolar LİSTESİ

BİRİNCİ BÖLÜM

Tablo 1: Dönemler İtibariyle Dünya Ticaretinde ve Üretim Hacmindeki Yıllık Ortalama Büyüme Hızları, 1500-2001.....	28
Tablo 2: Dünya Merkez Bankalarının Döviz Rezervlerinin Dağılımı, (Milyar \$ ve %).....	34
Tablo 3: Türkiye Merkez Bankası Başkanlarının Dönemine Göre Merkez Bankası Rezervlerin Değişimi.....	48

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Tablo 1: İstanbul İli Gelir Vergisi ve KDV İçin Tahsilat/Tahakkuk Oranları, Ocak-Mayıs Dönemi, 2017-2021.....	92
Tablo 2: Ocak-Temmuz Ayları İtibariyle Kamu Borç Stoğu, 2017-2021, Milyon TL.....	94

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Tablo 1: Değişkenler ve Veri Kaynakları.....	104
Tablo 2: Pandemi Öncesi ve Sonrası Enflasyon Oranları.....	106
Tablo 3: Mal Gruplarına Göre Enflasyon Oranları (2019-2020).....	107
Tablo 4: Mal Gruplarına Göre Enflasyon Oranları (2021).....	108
Tablo 5: Tanımlayıcı İstatistikler.....	109
Tablo 6: Normal Dağılımın Test Edilmesi.....	109
Tablo 7: İşaret Sıralamaları.....	110
Tablo 8: Wilcoxon Test İstatistiği Sonuçları.....	110

ALTINCI BÖLÜM

Tablo 1: Türkiye-Afrika İthalat-İhracat Verileri 1997-2016 (milyon \$).....	147
--	-----

YEDİNCİ BÖLÜM

Tablo 1: Türkiye’de Turizm Geliri 159	
Tablo 2: Turizm Gelir ve Giderlerinin İhracat ve İthalat İçindeki Payları (Milyar Dolar).....	160
Tablo 3: Yıllar İtibari ile Türkiye’ye Gelen Turist Sayıları (Milyon Kişi).....	161
Tablo 4: Türkiye’ye Ziyaretçi Gönderen Ülkeler 2019-2020.....	162
Tablo 5: Yıllar İtibari ile Türkiye’deki Konaklama Rakamları (Milyon kişi).....	163

GRAFİKLER LİSTESİ

BİRİNCİ BÖLÜM

Grafik 1: Uluslararası Para Sistemi, Paranın Nispi Ağırlığı (%) ve 1946 Sonrası Gelişimi.....	36
Grafik 2: Türkiye’de Banknot ile Madeni Para, M1 ve M2 Para Arzı Büyüklüklerin Seyri (Milyar TL).....	37
Grafik 3: ABD, AB, İngiltere ve Japon Merkez Bankalarının 2008 Krizi Sonrası Bilançosundaki Büyüme (2007 - 2020).....	38
Grafik 4: ABD Dolarının Değerindeki Değişim (1913 - 2011).....	39
Grafik 5: Dünyada Kripto Para Piyasasının Büyüklüğü.....	44
Grafik 6: Cari İşlemler Açığı (Milyar \$) ve ABD Dolar Kuru.....	45
Grafik 7: TL'nin Dünya Para Sistemi ile İlişkisi (Milyon \$).....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Grafik 1: Aylara Göre Toplam Kamu Harcamaları, 2017-2021, Milyon TL.....	79
Grafik 2: Yıllara Göre Toplam Kamu Harcamaları, 2017-2021, Milyon TL.....	80
Grafik 3: Yılların İlk Beş Ayına Göre Toplam Kamu Harcamaları, 2017-2021, Milyon TL.....	80
Grafik 4: Aylar İtibariyle Genel Kamu Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL.....	81
Grafik 5: Aylar İtibariyle Savunma Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL.....	82
Grafik 6: Aylar İtibariyle Kamu Düzeni ve Güvenlik Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL.....	83
Grafik 7: Aylar İtibariyle Ekonomik İşler ve Hizmetler, 2017-2021, Milyon TL.....	84
Grafik 8: Aylar İtibariyle Çevre Koruma Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL.....	84
Grafik 9: Aylar İtibariyle İskân ve Toplum Refahı Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL.....	85
Grafik 10: Aylar İtibariyle Sağlık Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL.....	86
Grafik 11: Aylar İtibariyle Dinlenme, Kültür ve Din Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL.....	87
Grafik 12: Aylar İtibariyle Eğitim Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL.....	87
Grafik 13: Aylar İtibariyle Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL.....	88
Grafik 14: Dönemler İtibariyle Sosyal Güvenlik Kurumunun Harcamaları, Fonksiyonel, 2020-2021, Milyon TL.....	89

Grafik 15: Aylar İtibariyle Genel Bütçe Gelirleri, 2019-2021, Milyon TL.....	90
Grafik 16: Ocak-Mayıs Dönemlerinde Vergi Gelirleri, 2017-2021, Milyon TL.....	91
Grafik 17: Aylar İtibariyle Kamu İç-Dış Borç Stoku, 2017-2021, Milyon TL.....	93

ÖN SÖZ

2019 yılının sonundan itibaren maruz kaldığımız Covid-19 salgını, kaçınılmaz bir dönüşüm döneminin başlangıcına işaret ettiği tartışılmaz bir gerçektir. Tarihsel örneklerine baktığımızda salgınlar, mevcut ekonomik ve siyasi gidişatı olağan seyrinin dışında, farklı ve hızlandırılmış biçimde beklenmedik istikametlere yöneltmiştir. Bu yeni salgın daha öncekilerin aksine bir yandan etki alanı itibarıyla lokal olmaktan ziyade küresel, diğer yandan haberleşme araçlarının sağladığı imkânlar sayesinde tahribatının daha yakından izlenebildiği mücadelenin ve çözümlerin birlikte yürütüldüğü ancak tüm imkân ve seferberliğe rağmen küresel sistemik acziyetin de gizlenemez olduğu bir deneyim olarak tarih sahnesinde yerini almış görünmektedir. Bu salgın döneminin tüm yönleriyle etki ve tahrip alanlarının değerlendirilmesinin yapılmasına, küresel salgının oluşturduğu toplumsal değişimin yansımalarının analiz edilmesine ihtiyaç vardır. Böyle bir tarihsel bir değerlendirmeye bağlı olarak pandemi sonrası dönem stratejilerinin belirlenmesi, normalleşme sürecinin sevk ve idaresinin daha sağlıklı gerçekleştirilmesini mümkün kılacaktır.

Diğer yandan, kaynaklarının tahsisini gerektiren politika tasarımları bağlamında ülkelerin öncelikli olarak üretim ve tüketim politikalarını yeniden gözden geçirmeleri, dışa bağımlılığı azaltıcı strateji geliştirmeleri, yerli üretimi teşvik etmeleri ve doğal kaynakları sadece daha verimli alanlara tahsisi ile yetinmeyip ayrıca daha tasarruflu kullanmaları bağlamında farkındalığın önemi daha görünür olmuştur. Aynı zamanda postpandemi döneminde sağlık alanı başta olmak üzere; tarım sektörü, istihdam politikaları, toplumsal refahın dengeli dağılımı, eğitimin potansiyel alternatiflerinin yeniden tasarlandığı ve işsizlik sigortası da dâhil olmak üzere kapsayıcı sosyal güvenlik sistemi taleplerinin ilgili kurumlarca gündemin ilk sıralarında yer alması artık kaçınılmaz olmuştur. Yaşamakta olduğumuz gelişmeler pek çok acı sonuca rağmen değişim, güçlenme ve bir travma dönemi sonrası yeniden yapılanma ile ifade edilebilecek yaşanabilir bir gelecek için de fırsat potansiyeli sunmasını umut ediyoruz.

Son olarak bu salgın döneminde kaybettiğimiz tüm sevdiklerimiz için Mevladan rahmet diliyoruz. zellike niversitemizin kuruluşunda ve gelişiminde büyük emekleri olan değerlerimizden başta İktisat Bölümü ğretim yelerimizden Prof. Dr. Ömer İNAN olmak üzere ayrıca, eski Dekanlarımızdan Prof. Dr. Bilal ERYILMAZ bu pandemi nedeniyle ebedi yolculuğa uğurladığımız hocalarımızdandır. Bu vesile ile her ikisini de rahmetle yad eder pandeminin olumuz tüm etkilerinin ve tahribatlarının en kısa zamanda son bulmasını diler, bu eserin ortaya çıkmasında emeği geçen tüm hocalarımıza ve Sakarya Üniversitesi Yayın Komiyonuna teşekkürlerimizi iletmeyi bir borç biliriz.

Mustafa ÇALIŞIR
Veysel İNAL
SAKARYA/2021

GİRİŞ

Ne acıdır ki; insanoğlu, tarih boyunca içinde yaşadığı dünyanın mevcut kaynaklarını hor kullanma yanlışını sürdürerek tahrip etmeye devam etmektedir. Bu tahribat diğer varlıkların doğadaki yeri ve katkısı da göz önünde bulundurulduğunda ekolojik dengenin bozulmasıyla sonuçlanmaktadır. Diğer yandan dünyadaki kaynakların dengesiz dağılımı ve daha fazla tüketme eğilimi, çarpık şehirleşme ve stoklama yöntemleri, aşırı kâr elde etme ihtirasları ile birleşince doğal dengeler tehdit altında kalmaktadır. Buna ilâveten özellikle Sanayi Devrimi dönemleri boyunca ekonomik krizlerin yaşandığı süreçlerde devreye girince; işsizliğin arttığı, sağlıklı beslenmenin ortadan kalkarak bağışıklık sisteminin zayıfladığı ortamlar doğmuş ve ciddi salgın hastalıkların yayılmasına uygun ortam oluşmuştur.

Kitlesel ölümlere neden olan salgınlar arasında, 20. yüzyıla iz bırakan ve İspanyol Gribi olarak da bilinen 1918-1919 Büyük İnfluenza Pandemisi, kitlesel ölümlere, büyük ekonomik ve toplumsal durgunluğa neden olan bir salgın olarak tarihte yerini almıştır (Bingül, Türk,&Ek, 2020, s. 192). Salgın dönemi boyunca dünya genelinde 40 milyon insanın can verdiği olağanüstü tahribat, 20-40 yaş aralığında çalışma çağındaki genç yetişkinlerin ölümleri açısından farklı bir özelliğe sahiptir. 1918 yılında dünya genelinde ortaya çıkan grip dünya nüfusunun üçte birini enfekte etmiştir.

Daha sonra 2002 yılı kasım ayının ortalarında Çin'in güneyindeki Guangdong eyaletinde SARS vakalarının ortaya çıktığı Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) kayıtlarına yansımıştır. 8.000'den fazla insan enfekte olmuş ve 900'den fazla insan hayatını kaybetmiştir. Dünya Bankası verilerine göre, SARS Çin'in 2003 yılı büyümesinde %0,5 ile %1'lik bir düşüşe yol açmasının yanı sıra, küresel ekonomiye maliyetinin 54 Milyar Dolar olduğu tahmin edilmektedir. Genel olarak SARS'ın küresel ekonomiye maliyetinin ise 54 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir (Cinel, 2020, s. 129).

2009 yılının mart ayında Meksika'da domuzlardan insana geçen bir grip enfeksiyonu tanımlanmış, kısa süre içerisinde bu grip Meksika'nın diğer bölgelerine, ABD'ye ve sonrasında da kıtalararası yayılım göstererek

tüm ülkeleri etkilemeye başlamıştır. Dünya Sağlık Örgütü 11 Nisan 2009 tarihinde bu virüsün neden olduğu ve tüm dünyayı etkileyen enfeksiyonu “Grip Pandemisi” olarak ilân etmiştir. Salgın Meksika’da başladığı için önce “Meksika Gribi”, sonrasında “Domuz Gribi” gibi isimlerle anılmaya başlandı ise de daha sonra bu virüs H1N1 olarak isimlendirilmiştir.

Bunu takiben 2011-2018 arasında DSÖ, 172 ülkede 1483 salgın olayı tespit etmiştir. İnfluenza, Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS), Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS), ebola, zika, veba, sarı ateş ve diğerleri gibi salgın eğilimli hastalıklar, etkili ve potansiyel olarak hızlı yayılan, daha sık rastlanan ayrıca yönetimi giderek zorlaşan yeni bir çağın habercisi salgın olarak kayıtlara geçmiştir (Bingöl, Türk,&Ek, 2020, s. 193).

Afrika’da 2013-2016 döneminde ortaya çıkan Ebola Salgını sonucunda yaklaşık 11.300 kişi hayatını kaybetmiştir. Ebola salgınının Batı Afrika’daki ekonomik ve sosyal etkisine bakıldığında, ülke ekonomisine 53 milyar ABD doları düzeyinde maliyeti olmuş, 2015 yılı GSYİH’si %20 azalmıştır. Bu salgın bize, bir salgının sağlık üzerindeki etkisinin nispeten sınırlı olmasına karşılık, ekonomik sonuçlarının yıkıcı ve uzun süreli olabileceği uyarısını yapmıştır (Cinel, 2020, s. 127).

2014 yılında yaşanan ve daha ziyade savunmasız ülkeleri etkileyen Ebola, Batı Afrika’da 1300’den fazla kişinin ölümüne yol açarak büyük bir insani krize yol açmıştır. Batı Afrika ekonomilerinin az gelişmiş yapısı, krizin etkisinin en çok görüldüğü Liberya, Gine ve Sierra Leone’de derinleşmiş ve bu ülkeleri savunmasız bırakmış, ekonomik sıkıntıların yaşanmasına yol açmıştır (Bingöl, Türk,&Ek, 2020, s. 193-194).

Nihayet, Çin’in Wuhan şehrinde ortaya çıkıp küresel bir tehlike haline gelen Covid-19, burada özetlediğimiz diğer salgınların hepsinden daha tahrip edici olma özelliğinden başka, en ciddi küresel sağlık krizi ve yakın tarihin *en yüksek maliyetli pandemisi* niteliği ile asrımıza damgasını vurmuştur. Bu özelliğinin yanı sıra Covid-19, bir sağlık krizi olmanın ötesinde, domino etkisi göstererek lokal ve küresel bazda ortaya çıkan büyük ekonomik krizlerde ve finansal krizlerde yaşanan tüm tahribatı domino etkisiyle aynı anda tetiklemiş, birbirine bağlı birçok karmaşık piyasaların iç içe bulunduğu kurumlarını ve sistemlerini de felce uğratarak farklılığını belli etmiştir. Bu niteliği ile Büyük Buhran’dan günümüze hem gelişmiş ekonomiler hem de gelişmekte olan ekonomiler birlikte durgunluk içine sürüklenmiş topyekûn bir kriz ortamı vasatı oluşmuştur. Özellikle, küresel olarak senkronize olmuş kilitlenmeler ve finansal olumsuzluklar, ekonomileri benzeri görülmemiş şoklarla karşı karşıya bırakmıştır.

Burada hatırlatmak gerekir ki yaşanan Covid-19 salgınının çıkışına ve yayılımına dair birçok komplo teorisi gündeme gelmiştir. Bazı çevrelerce bu

virüsün Çin tarafından yapay olarak üretildiği ve dünyaya özellikle yayıldığı, diğer yandan Çin’de bir kısım çevrelerin iddialarına göre, bu virüsün Amerikan askerleri tarafından Wuhan’a getirildiği gibi söylentiler bu bağlamda en sık dillendirilenler arasında olmuştur. Bunlar her ne kadar propaganda savaşlarının örnekleri olmaya daha yatkın misaller olsalar da bu konuda gerçeklerin ortaya çıkarılması zaman alacağına benzemektedir. Buna benzer söylentilerin tedavülü sürekli birbirini izlemektedir, ancak bu dönemin zihinlerde iz bırakacak en kalıcı tarafı pandemiyle mücadeleden sorumlu kurum ve organizasyonların bu dönemde içine düştükleri aciziyet olacaktır.

Öncelikle Covid-19 virüsüyle mücadelede Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ)’nün performansı en fazla eleştirilen kurumların başında yer almıştır. DSÖ; merkezi Cenevre’de olup Birleşmiş Milletlerin bütçe ve üye bakımından en büyük uzmanlık kuruluşu niteliğine sahiptir. 194 üyeye sahip olan bu örgütün dünya genelinde altı bölgesel komite ve 150 ülke ofisiyle 7 bini aşkın personeli bulunmaktadır. Kurucu metninde Örgüt’ün amacı, insanlığı sağlık alanında mümkün olan en yüksek seviyeye ulaştırmak şeklinde tanımlanmıştır. Bu amaca erişmek için Örgüt’e sağlık alanında uluslararası çalışmaları yönetmek, koordine etmek, devletler ve uluslararası kurumlar arasında iş birliğini sağlamak, sağlık hizmetlerinde hükümetlere talepleri üzerine destek sunmak, epidemik ve pandemik hastalıkların ortadan kaldırılması hususundaki çalışmaları teşvik etmek ve desteklemek, sağlıkla ilgili uluslararası normlar oluşturmak gibi görevler tanımlanmıştır (DSÖ Anayasası, md. 2). Bu çerçevede DSÖ; AIDS, ebola, sıtma, tüberküloz, çiçek hastalığı, frengi gibi bölgesel ve küresel ölçekli hastalıklarla mücadele etmekte, araştırma desteği sunmakta, bilgi paylaşmakta, tıbbi ekipman ve tedavi desteği sağlamaktadır (Akgün&Çelik, 2020, s. 376). Söz konusu örgüt ilk başlarda Covid-19 tehdidini doğru algılayamamış, virüsle ilgili Çin tarafından sunulan bilgilerle yetinmek durumunda kalmış, uluslararası kamuoyunu makul ve doğru bilgilendirmekte, geç kalmıştır. Buna karşılık DSÖ, Çin’den “gecikmeli” elde edilen bilgileri küresel ölçekte bilim insanlarıyla süratle paylaşmış ve dünyanın dört bir tarafında virüsün teşhisi, genetik yapısının tespiti, virüse karşı aşı geliştirilmesi ve tedavi yöntemlerine ilişkin araştırmaları koordine etmeye çalışarak bu gecikmeyi telafi etmeye çalışmıştır (Akgün&Çelik, 2020, s. 378).

Covid-19 Pandemisine karşı mücadelede aktif rol üstlenen “küresel lider” öncü bir “uluslararası örgüt” veya “devlet” bu süreçte ortaya çıkmamıştır. Bu durumda diğer bölgesel uluslararası örgütler de etkisiz kalmıştır. Bu bağlamda, 1945 sonrasında uluslararası barış, ticaret ve iş birliği alanında en önemli girişim olan ve zamanla ulus-üstü bir yapıya dönüşen Avrupa Birliği (AB) de pandemi dönemini kendi iç sorunlarından başını

kaldıramaz hâlde geçirmiştir. Daha da kötüsü, üye ülkeler arasında ciddi bir samimiyet ve güven krizi yaşanmıştır. Pandemi özellikle İspanya ve İtalya'da etkisini oldukça güçlü bir şekilde gösterdiği dönemde, diğer AB üyesi devletler bu ülkelerle sınırlarını kapatmış, Schengen Anlaşmalarını fiilen askıya almış, “Avrupa Dayanışması” ve “Pan-Avrupa” idealleri üzerine ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Diğer taraftan çoğu AB üyesi devletin üyesi olduğu NATO da bu esnada iş birliğine yönelik ciddi herhangi bir girişimde bulunmamıştır. İtalya ve İspanya gibi üye ülkelerin Rusya ve Çin gibi ülkelerin yardımlarına muhtaç durumuna düşmesi NATO'nun varlık sebebine ve meşruiyetine yönelik üye devletler nezdinde tartışmalar başlatmıştır (Akgün&Çelik, 2020, s. 374-375).

Pandemi sürecindeki küresel siyasal yönetim krizini esasen bu yeni dünya gerçekliğinin bir yansıması ve geleceğe ilişkin öngörülerin bir habercisi olarak okumak gerekir. Böyle bir çatışmacı ve rekabetçi dönem, bazılarınca farklı normların ve anlayışların birbiriyle yarıştığı *hibrit* bir dönem veya *çok düzenli* heterojen bir dünya düzeni olarak da adlandırılmaktadır. Belirsizliklerin arttığı, iş birliği alanlarının daraldığı ve çok taraflı diplomasi yerine ikili düzeyde devletlerarası ilişkilerin öncelendiği bir döneme girdiğimiz söylenebilir. Bu çerçevede BM başta olmak üzere pandemi sonrasında tüm uluslararası kurumlara yönelik eleştirilerin artması ve reform çağrılarının yükselmesi sürpriz olmayacaktır. Eski düzenin aktörleri, kurumları ve kurallarıyla yerini yeni düzene bırakması için koşulların olgunlaşması ve büyük yıkımlar yaşanması gerekmektedir. Bu dönemeçler genellikle büyük savaşlar ve devrimler yanında büyük afetler sonrasında ortaya çıkmaktadır.

İçinde bulunduğumuz pandemi döneminde yaşanan zorunlu karantina uygulamaları ve sağlık alanında yaşanan mücadele süreçleri; post pandemi dönemindeki normalleşme sürecine dair siyasi, ekonomik, psikik ve sosyolojik uzun dönemli riskleri tamamen ortadan kaldırmayacağı anlaşılmıştır. Bu tür risklerin ve belirsizliklerin artması, ekonomideki aktörlerin rasyonellikten uzaklaşmasını, özellikle kaygı düzeyinin artışı toplum ve aile ilişkilerini, değişen ve dönüşen üretim-tüketim alışkanlıkları etkisiyle de ekonomik faktörleri etkileyerek zincirleme travmaların yaşanmasını mümkün kılmaktadır. Salgın döneminde tüketim davranışları Maslow'un “İhtiyaçlar Hiyerarşisi” temelinde yorumlandığında, sınıfsal ayırım gözetilmeksizin tüketim eğiliminin çok büyük ölçüde fizyolojik ihtiyaçlarla sınırlandırıldığı, sosyal ihtiyaçlar arasında sayılan kendini gerçekleştirme, saygınlık, sevgi ve ait olma gibi ihtiyaçların ise görece arka planda kaldığı görülmektedir (Erdoğan, 2020, s. 505).

Küresel salgın döneminde hayatın doğal akışında önemli yer tutan, farkındalığı pek oluşmamış gıda güvenliği ve sürdürülebilir gıda üretimi

kavramı ile lojistik destek politikaları karantina döneminde önemli bir yer tutmuştur. Gıda sektöründe üretilen gıdaların işlenmesi, stoklanması, dengeli tüketimi, mevsimsel gıda üretim çeşitliliği, tüketim ve üretim dengesine bağlı gıda ekonomisi ve yönetimi, sağlıklı ve dengeli gıda tüketimi, dışa bağımlı olmayan yerli ve yeterli üretimi önemseyen millî tarım ve hayvancılık politikası tüm ülkelerde yeni dönemin öncelikli konularından olacağı benzenmektedir.

Diğer yandan tüketim davranışları dışında pandemi gibi olağan dışı zamanlarda yaşanan travmaların ekonomiyi etkileyeceği başka pek çok kanal bulunmaktadır. Sağlık otoritelerinin önlemleri salgını kontrol altına almaya yardımcı olabilir. Ancak ekonominin sürdürülebilirliği açısından hükümetler, merkez bankaları, düzenleyici ve denetleyici kurumların da salgının ekonomik olumsuzluğunu telafi edecek önlemler almaları gerekmektedir. Yaşanan bu pandemi döneminde tüketiciler ve firmalar bağlamında bazı panik davranışlar olağan tüketim kalıplarını bozmuş ve piyasa anormallikleri yaşanmıştır (Tosunoğlu&Kasal, 2020, s. 45). Küresel finansal piyasalar da bu değişikliklere tepki vermiş ve küresel hisse senedi endeksleri gerilemiştir.

Covid-19 salgını küresel ekonomi üzerinde etkisini büyük ölçüde belirsizlik üzerinden göstermiştir. Salgının en başında bilginin net olmaması bir problem idi; ama sonrasında da bu bilginin zamanında başka ülkelere aktarılması Covid-19 salgınında gerçeğe dair ciddi bir belirsizlik yaşattı. Salgının özellikle ilk aşamalarında yaşanan bilgi kirliliği, insanlığın bu tür krizlerle sık sık karşılaşmamasına bağlanabilir. Belirsizliğin olduğu yerde insanlar bu belirsizliğin verdiği rahatsızlıktan kurtulmak adına daha çok güvendikleri kişilerin, grupların açıklamalarını gerçek olarak kabul etmeye daha meyyaldirler. Belirsizliğin daha az olduğu durumlarda gerçek üzerinde mutabık kalabilmek daha kolaydır. Dünyada Covid-19 salgını sonrasında belirsizlik endeksleri son yılların zirvesine çıkmıştır.

Yaşanan belirsizliğin ekonomiyi tümüyle kısacına almasını arz ve talep şokları bağlamında açıklamak da mümkündür. Pandeminin ilk safhasında iktisadi belirsizlik arz yönlü olarak yaşanmıştır. Çin son 40 yıllık performansı ile dünyanın en büyük fabrikası haline gelmişti. Küresel sanayi üretiminin yaklaşık dörtte biri Çin'de yapılmakta, salgının merkezi olan Wuhan kenti de Çin'de lojistik merkezi konumunda idi. Bu yüzden Çin'de üretimde meydana gelen aksamalar derhal dünyanın geri kalanındaki fabrikaların üretim planlamalarını etkilemişti. Krizin ilerleyen safhalarında Avrupa ve Japonya'daki otomobil fabrikaları Çin'den ara malı gelmediği için üretimlerine ara vermek zorunda kalmışlardır. Çin'de Covid-19 salgınının daha önce başlaması ve erken kontrol altına alınması ile Çin'den

kaynaklı üretim belirsizlikleri kısmen hafifletse de arz zincirinde yaşanan bu belirsizlik küresel tedarik zinciri üzerindeki güvensizliği belirginleştirmiştir. Salgın sonrasında anında üretim (*just in time*) felsefesi yerine birçok fabrika ve şirket ne olur ne olmaz (*just in case*) üretim yaklaşımını daha çok düşünür hale gelmişlerdir (Aysan, 2020, s. 528). Bu aşamada ülke bazlı riskler firmaları üretimlerini farklı ülkelere kaydırmak suretiyle risklerini dağıtma stratejisi bağlamında hareket etmeye zorlamıştır. Öte yandan ticaret savaşlarına dair belirsizliğin devam ettiği bir ortamda Covid-19 kaynaklı belirsizler için tuzu biberi olmuştur.

Ekonomik şoklar bağlamında talep yönlü belirsizliklere gelecek olursak talep şoklarını azaltmak için devletler pandeminin ilk anından itibaren harekete geçmişlerdir. Zira talep bir defa durduğunda talebin tekrardan canlandırılmasının ne kadar zor olduğunu büyük buhran deneyimi bize hatırlatmaktadır. Bu çerçevede hemen doğrudan gelir transferi politikaları uygulanmış, neredeyse tüm ülkelerde benzer politikalar yürürlüğe girmiş, fakat uygulamaya koyulan bu planlar dahi kişilerin geleceğe yönelik gelirlerini garanti etmediğinden belirsizlik iklimi son bulmamıştır (Aysan, 2020, s. 529). Salgının ekonomik etkilerinin nasıl evirileceğinin bilinmediği bir ortamda tüketim gelir beklentisi açısından düze çıkma aşaması da gecikmektedir.

Bu esnada bazı önemli ekonomik faaliyet alanları kriz sarmalına girerken bazılarının ise yıldızlarının parladığı görülmektedir. Gündemden düşmeyen dijitalleşme süreci, kapatmalarda yaşanan deneyimler ve artan güvenlik kaygıları sebebiyle gelişme ivmesini hızlandırmıştır. Bu çerçevede; yapay zekâ ve robotikle ilgili teknolojiler; dijitalleşmenin eğitim ve bürokratik işlerden başlayarak hizmet ve finans sektörlerinde daha fazla yaygınlaşması; dijital güvenlik, izleme-istihbarat sistemlerinin kullanım alanlarını genişletme ve derinleştirilmesi sayesinde bu sektörlerin yıldızını parlatmıştır (Okur, 2020, s. 320).

Pandemi öncesi ilişkilerin neredeyse tamamen küreselleştiği bir ekosistem geçerli iken Covid-19 un yaşattığı benzeri tarihte görülememiş görülmemiş ekonomik kriz, tam fonksiyonel ve etkili uluslararası organizasyonlar aracılığıyla bertaraf edilmesi mümkün olabilirdi. Bu tür krizler esnasında can simidi olarak görülen uluslararası organizasyonlar ve uluslararası sistem zaten küresel salgın öncesi güçlü yıpranma ve değişim sinyalleri vermekte idi. Krizler uluslararası alanda ülkeleri ana hatlarıyla üç kanaldan etkilemektedir. Öncelikle dış ticaret kanalı, diğeri uluslararası finans kanalı ve nihayet, beklentiler kanalı. Ülkeler bu kanallara dair belirsizlikleri azaltabildikleri ölçüde vatandaşlarına ve küresel piyasalara güven verebilecekler ve toparlanabileceklerdir. Dış ticaret kanalında tüm

belirsizlikleri azaltmak ülkenin kendi kontrolünde değildir. Covid-19 salgını sonrasında tüm dünyada bazı gümrükler kapanmış, uluslararası taşımacılık zora girmiştir. Bu tür lojistik problemlerin zamanla aşılmaya başlanmasına rağmen dünya ekonomisinde yüzde 3 civarında beklenen ekonomik daralma ister istemez dünya dış ticaretinde daha yüksek oranda bir daralmayı beraberinde getirecektir. (Aysan, 2020, s. 530). Ayrıca ülkeler gelirlerindeki mevcut düşüşleri telafi etmek için daha fazla yerli üretim vurgusunu tekrarlamaktadırlar.

Salgının ortaya çıkardığı ve araştırmacılara birtakım çıkarımlar yapma fırsatı veren makroekonomik göstergeler de farklı senaryolar ile gündeme gelmektedir. Bu durumdan ülkelerin gayrisafi millî hasılları dalgalı bir seyre gireceği ve tüketicilerin büyük bir kısmının gelirinde azalmaların görüleceği muhakkaktır. Yapılan araştırmalar GSMH bu tür dalgalanmaların V-U-L biçimlerinden birine maruz kalmak suretiyle üç farklı şekilde ortaya çıkabileceği konusunda öngöründe bulunmaktadır (Erdoğan, 2020, s. 509).

Geldiğimiz noktada; yoksul ülkelerin de gözetileceği küresel koordinasyon ve iş birliğinin tesis edilmesi düzenli bir iyileşme için hayati öneme sahiptir. Ülkelerin bireysel olarak uyguladığı politikalar ötesinde, eşgüdümlü ve senkronize bir küresel mali teşvik yegâne çözümdür. Salgın sonrasında ekonomilerde yaşanan durgunluktan çıkarak canlanmanın yeniden sağlanabilmesi büyük miktarlarda ek kaynaklara ihtiyaç doğuracaktır. Özellikle halk sağlığı ve ekonomik konularda küresel iş birliğine ihtiyaç her zamankinden fazla hissedilmektedir.

Bu değerlendirmeler ışığında bu eser hem pandemi döneminde hem de postpandemi dönemine dair yaşanan olumsuzluklara ve çözüm önerilerine dair literatüre katkı sağlamak amacı ve niyetiyle ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede ilk bölümde dünya ölçeğinde halen geçerli olan parasal sistemin bugünü ve geleceği ele alınmaktadır. Çalışmanın hareket noktası; öncelikle Batı Avrupa'da yaşanan salgının, bir yandan siyasal yapıları diğer yandan feodal üretim biçimini dönüştürebilme potansiyeline dair tarihi deneyimlerdir.

Bu süreçte kıt kaynaklardan olan emeğin üretim sürecindeki rolünün yeniden belirlenerek piyasa mekanizmasının feodal üretim biçimlerinin yerini aldığı hatırlatılmış ve bu süreçte ekonomi politiğin yeniden dizayn edilmesi keyfiyeti ile parasal sistemin bu pandemi ile alacağı biçim arasındaki paralellikler ele alınmıştır. Nitekim, bu dönüşümü gerçekleştiren Batı Avrupa ile gerçekleştirilemeyen Doğu Avrupa arasında sonraki yüzyıllarda bile aradaki uçurumun kapanmayacağı bir zenginlik farkının oluşmasının kaçınılmaz olduğu hatırlatılmıştır. Bu süreçte paranın dönüşüm süreci ele alınmış, firmaların hisse senetleri, borç senetleri, sarrafların ve sonraları

bankaların kıymetli maden karşılığı ihraç ettikleri banknotların; aşırı artan üretim ve ticarete cevap vermekte yetersiz kaldığı hatırlatılarak başta altın olmak üzere kıymetli madenlerden daha fazla dolaşıma konu olduğu ifade edilmiştir. Özetle; teknolojideki hızlı değişim sonucu daha az emeğe dayanan üretim yapısı ve ayrıca salgın nedeniyle artan küresel riskler para sisteminin yeniden gözden geçirilmesinin gerekliliğini IMF başkanı dâhil çok sayıda iktisatçı tarafından yüksek sesle dillendirilmesine yol açmıştır. Bu çerçevede yaşanan dönüşüm analiz etmek üzere, özellikle hızlı değişimin olduğu 150 yıllık dönemde dünyada hangi aşamalarda ne tür para sistemlerinin uygulandığını ve gelecekte muhtemel para sisteminin nasıl evrime sahne olacağı birtakım öngörüler çerçevesinde ortaya konulmaktadır.

İkinci bölümdeki çalışmada; günümüzün hâkim idolojisi olan ana akım iktisadın nasıl hangi saiklerle yönlendirildiği ve hangi argümanların rol oynadığı eleştirel bir yaklaşımla ele alınmıştır. Adam Smith ile başlayan Klasik İktisadi argümanların 1929 yılındaki Büyük Buhran ile miadını doldurması üzerine Keynesyen ikdisadi görüşler can simidi olarak görülmüştür. Ancak bu çözümün ömrüde fazla sürmemiş hükümetlerin Keynesyen temeller üzerine inşa edilmiş bir yapı olan ulusal kalkınmacı refah devletini finanse etme denemeleri stagflasyon engeline takılmıştır. Refah devleti uygulamalarının sonucu olarak büyüyen bütçe açıkları, aynı anda sürekli artan petrol fiyatları, enflasyonist baskıları daha da yoğunlaştırmış, Devlet güdümünde sermaye birikim modeli olan *ithal ikamecilik* itibar kaybetmiştir. Sonuç olarak kapitalist sistem piyasacı eksene doğru kaymış, bir süre sonra 1930'lar öncesinin *piyasacı* ekonomi yaklaşımı 'küreselleşme' ya da 'neoliberal dalga' olarak yeniden kurtuluş reçetesi olarak sunulmuştur.

İki dünya savaşı sonrası ABD'yi liberal kapitalist dünyanın yeni patronu ilân edip savaş sonrasında *Bretton Woods Sistemi* ile ekonomi-politik düzenin buna göre biçimlendiği finansal sistem 1970'lerin sonundan itibaren neoliberalizm ile ete kemiğe bürünmesinden yaklaşık 30 sene sonra 2008 Krizi ile sarsılmıştır. Gelir adaletsizliği uçurumunu büyüten, milyonlarca insanı yoksulluk sınırının altına iten bu krizin ardından geniş kitleler Neoliberal ideolojiyi sorgulamaya başlamış, 2020'den başlayarak tüm dünyayı tesiri altına alan Covid-19 Krizi ile birlikte bu sorgulama farklı bir ivme kazanmıştır. Bu çerçevede; *Neoliberal söylemin meşruiyet krizi* olarak tebarüz eden 2008 Krizi'nin ardından başlayıp Covid-19 pandemi krizi ile birlikte derinlik kazanan sorgulama süreci, bu çalışma ile ele alınmış ve şu sorulara cevap aranmıştır:

Neoliberalizm, hâkim iktisat ideolojisi olma konumunu pandemiye rağmen sürdürebilecek mi? Covid-19 Krizi'nin ardından hem yaygınlaşan hem de şiddeti artan tepkiler, Neoliberal aklın uzunca bir zamandır şekil-

lendirdiği, çekip çevirdiği liberal kapitalist sistemi de hedef alabilir mi? Yeni ekonomi-politik düzen arayışlarının liberal kapitalizmden kopuşu önceleyen radikal bir zemine kayması, ihtimaller dâhilinde midir? Tüm bu sorunlar pandemi dönemi boyunca tartışılan ve tartışmayı da hak eden bir alan olması itibarıyla bu eserde derinlemesine ele alınmaktadır.

Üçüncü bölümde ise Covid-19 Pandemisinin kamu maliyesine etkileri Türkiye özelinde ele alınmaktadır. Covid-19'un ilk ortaya çıktığı ülke olan Çin hükümetinin aldığı önlemlerden başlayarak pek çok ülkenin hangi tür aktif iktisat politikalarına başvurduğu bu çalışmada ele alınmıştır. Bu çerçevede üretim alanlarını kapatarak sokağa çıkma yasağının en katı uygulandığı esnada nasıl politikaların uygulandığı anlatılmıştır. Ekonomisini ayakta tutabilmek için vergi indirimleri, düşük kredi imkânları, vergiler ertelemeleri ve diğer banka borçlarına dair yeni kural ve imkân geliştiren ülkeler ile bunların uyguladıkları politikalara değinilmiştir. Diğer yandan özellikle AB ülkeleri bu konuda maliye politikası tedbirleri almaya çalışsalar da başarılı olamadıkları AB maliye bakanları toplantısında ortak maliye politikası önlemlerinin alınması planlanmasına rağmen, gerçekleşmediği birliği nasıl güç durumlara düşürdüğü ele alınmıştır.

Ekonomik daralmanın etkisini azaltmak için yegâne seçenek olan ülkelerin elindeki maliye politikası aracının mali teşvikler olduğunu belirtmek gerekir. Vergi mükelleflerine yapılan ödemelerin ertelenmesi, beyanname verme sürelerinin uzatılması gibi vergisel desteklerin yanı sıra kamu harcamaları yönüyle de destekler sağlanarak salgının olumsuz etkilerinin giderilmesi bu amaçla başvurulan politik uygulamalar olmaktadır. Gelişmiş ülkelerde Covid-19 virüsü salgını nedeniyle kamu bütçesinde artan negatif gelir gider açığının etkisinin düşük ve orta gelirli kesime daha derinden yansımaları kaçınılmaz olmuştur. Bu çerçevede uygulanan bazı önlemler üretimi, kısmen yatırımı ve kısmen de talebi artırmaya yönelik olması gerekir. Türkiye'nin söz konusu pandemi nedeniyle üreticilere, esnafa ve bireylere yaptığı yardım ve imkânlar nedeni ile bütçe kalemlerinde ne gibi değişiklikler olduğu ve tedbirlerin bütçe performansını ne yönde etkilemekte olduğu bu çalışmada incelenmiştir.

Salgının global düzeyde yaygınlaşmasıyla artan belirsizlikler, talep, gelir, harcama ve nakit akışlarında gerçekleşen dalgalanmalar enflasyon için de bir inceleme ve öngöründe bulunmayı gerekli kılmıştır. Bu amaçla dördüncü bölümde Covid-19'un enflasyon oranları üzerindeki etkileri OECD ülkeleri özelinde incelenmiştir.

Salgın boyunca finansal enstrümanların sıra dışı hareketliliği, hane halklarının gelir düzeyinde ve işletmelerin nakit akışında meydana gelen azalmalardan kaynaklanan talep daralması nedeniyle petrol ve diğer emtia

fiyatlarında meydana gelen düşüşler pandemi döneminin ilk ortaya çıkan gelişmeleri olarak global enflasyon oranlarının başlangıçta düşmesine neden olmuştur. Bununla birlikte, hastalığın yayılım hızının azalması ve piyasalarda normalleşme eğilimlerinin artmasıyla meydana gelen talep artışının ve pandemi sürecinde uygulanan genişletici para politikalarının gelecek enflasyon oranlarını yükseltmesini beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede bu bölümdeki çalışmada öncelikle literatürde yer alan çalışmalarda özellikle pandemi sürecinde meydana gelen üretim ve gelir kayıplarına değinilmiş, fiyat istikrarının makroekonomik istikrarın ön koşulu olması vurgusundan hareketle, Covid-19 sürecinde enflasyon oranlarının izlediği seyir incelenmiş, pandemi sonrasında enflasyon oranlarında meydana gelen değişimin, istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yaratacak büyüklükte olup olmadığı analiz edilmiş, enflasyon baskısında meydana gelen artışları tetikleme muhtemel faktörler ele alınarak değerlendirilmesi yapılmıştır.

Covid-19 pandemisi iş dünyası yanı sıra toplumun tüm kesimlerini derinden etkilemiştir. Pandemi sürecinde daha ziyade kayıt dışı sektörde gündüzlü veya yatılı olarak çalışan ev işçisi kadınların sorunları, pandemi gibi kriz süreçlerinde daha da savunmasız kalan kırılgan grupların güçlendirilmesinin önemini daha fazla gün yüzüne çıkarmıştır. Özellikle kadınların bu bağlamda dezavantajlı konumda olmaları yanında iş yükü açısından daha fazla sosyal ve psikolojik sorunlar ile karşılaşmaları konunun ayrı bir başlıkta incelenmesini gerekli kılmıştır.

Kadın işgücünün erkeklere göre daha dezavantajlı konumda oldukları, eşitsizliklere maruz kaldıkları ve yüklerinin arttığı çeşitli araştırmalar ve raporlarla da ortaya konulmaktadır. Toplum sağlığı açısından alınan önlemler kapsamında çalışma yaşamında bazı işyerlerinde uzaktan/evden çalışma, dönüşümlü çalışma gibi uygulamalara geçilirken, bazı işyerlerinde (sağlık, güvenlik, üretim, lojistik gibi hizmet sektöründe) çalışanların ise evde kalmalarının mümkün olmadığı, hatta izin bile kullanmadan çalışmaya devam ettikleri görülmüştür. Bu durum gerek evden çalışmaya devam eden gerekse evde kalamayan kadınlar açısından evin organizasyonu ve bakım ihtiyacı konusundaki sorunları da beraberinde getirmiştir.

Konunun bu yönüne odaklanan beşinci bölümdeki çalışma, pandemi sürecinin görünmeyenleri olarak ev işçisi kadınların sorunlarını araştırmaktadır. Bu çerçevede öncelikle Covid-19 pandemi sürecinde ev ve bakım hizmetleri talebini yönlendiren koşulların çerçevesi çizilerek ev işçisi kadınların pandemi sürecinde yaşadıkları sorunlara yönelik literatür özetlenmiştir. Çalışmanın araştırma bölümünde ise sorunları tespit etmeye yönelik 15 ev işçisi kadının deneyim ve görüşlerine dayanan mülakat bulguları fenomenolojik analiz ile değerlendirilmiştir.

Covid-19 salgını nedeniyle, Dünya ölçeğinde yaşanan tahribat daha şiddetli biçimde olmak üzere Afrika gibi yoksul ülkelerin halkları nezdinde öncelikle sağlık alanında olmak üzere, ekonomik ve toplumsal alanda daha fazla hissedilmiştir. Salgının yol açtığı sorunlarla mücadelede Afrika toplumlarının yanında yer alarak Türkiye bir kez daha sadece Afrika ülkelerindeki hükümetlerin stratejik ortağı değil, aynı zamanda bu ülkelerdeki halklarla da arasında bir gönül bağı bulunduğunu göstermiştir. Türkiye'nin bu süreçte Afrika halklarına uzattığı yardım eli, aynı zamanda kamu diplomasisi faaliyetleri kapsamında değerlendirilmelidir. Bu tezin bir kanıtı niteliğinde olan ve tarihe not düşülmesi gereken bir çalışma ile Türkiye'nin Covid-19 salgını sürecinde Afrika'da geliştirdiği kamu diplomasisi faaliyetleri incelenmeyi hak eden bir diğer alandır. Altıncı bölümdeki çalışma ile; kamu diplomasisi kavramı ve bu kapsamda Türkiye'nin Afrika'daki insani diplomasisine değinildikten sonra Türkiye-Afrika ilişkilerinin tarihsel süreçteki gelişimi incelenmiş ve pandemi sürecinde Türkiye'nin Afrika'ya yardım politikası değerlendirilmiştir. Bu bağlamda özellikle Afrika ülkelerine yapılan sağlık yardımları ve diğer insani yardımlar ele alınmaktadır. Bu çerçevede Türkiye'nin salgın sürecindeki yardımları insani diplomasinin bir örneği olarak kabul edilmekte ve bu süreçte yapılan yardımların Türkiye'nin 2005'ten itibaren kararlı bir şekilde sürdürdüğü Afrika politikasını pekiştirdiği ve kıtadaki önemini nasıl arttırdığı gözler önüne serilmektedir.

Son olarak yedinci bölümde hem krizlerde hem de güvenlik veya salgın gibi olumsuzluklarda en fazla kırılganlığa maruz kalan sektörlerden biri olan turizm sektörü ele alınmaktadır. Turizme yönelik oluşan talep; ekonomik krizler, güvenlik sorunları veya sağlık problemleri gibi hassas olaylardan dolayı oldukça esneklerdir. Öte yandan hizmet niteliğindeki diğer mallara benzer şekilde depolanma özelliği bulunmayan turizm, ayrıca geleceğe devredilemez ve satılamaz nitelik arz eder. Bu özellikleri nedeniyle geçmişte yaşanmış krizlerde turizm sektörü nasıl olumsuz sonuçlar yaşamış ise bu salgından da olumsuz etkilenmiştir. Dahası, turizm sektörünün etkilenme hızı göz önüne alındığında, Covid-19 salgını diğer başka hiçbir sektörü bu kadar etkilememiştir. Covid-19 virüsünü geçmişte yaşanan virüslerden ayıran en önemli özellik geniş alanlara çok hızlı yayılması ve seyahat kısıtlamaları gibi etkiler nedeniyle turizm sektörünü doğrudan baskı altına almasıdır. Covid-19 pandemisi ilk önce seyahat yasaklarına neden olmuş ve turizmi olumsuz etkilemiştir. Virüsün yayılım hızı yüzünden turizm sektörü; konaklama, kara yolu ve hava yolu şirketlerinin faaliyetlerini durdurmalarına neden olmuş, özellikle konaklama hizmeti veren işletmeler faaliyetlerine ara vermiştir. İşte son çalışmada Covid-19 pandemisinin

küresel ekonomi yanında Türkiye turizmini nasıl etkilediği konu edilmiş, Türkiye’de turizm sektörünün yıllar itibari ile gelişimi ele alınıp, Covid-19 salgın dönemindeki tedbirlerle beraber turizm sektörüne yönelik teşvikler incelenmiştir.

Son söz olarak; bu eserin ortaya çıkmasında birikimlerini ve değerli katkılarını esirgemeyen tüm yazarlarımıza ayrı ayrı teşekkür ediyoruz.

Geçmişten günümüze pandemi dönemlerinde yaşanan tecrübelerin derlendiği bu eserin akademik ve politik alanda bir başvuru kaynağı olmasını, pandemi sonrası gereksinimlere rehberlik etmesini, sosyal, siyasal ve ekonomik çözümlere katkıda bulunmasını temenni ediyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÜNYA PARA SİSTEMİNDE DÖNÜŞÜM VE TÜRKİYE'NİN KONUMU

Mahmut BİLEN*

GİRİŞ

Dünyamızı etkisi altına alan Covid-19'un insanlık tarihinde kritik bir eşik oluşturduğunu yüksek sesle dillendiren düşünürlerin sayısı oldukça fazladır. Tarihte bu tür kritik eşiklerin insanlık üzerindeki etkisini anlamak için birkaç yüzyıl geriye gitmek yeterli olur. 14. yüzyılda dünyayı etkisi altına alan büyük veba salgını, Avrupa başta olmak üzere dünyanın ekonomik ve siyasi gelişiminin olağan dışı değişmesine neden olmuştur. Batı Avrupa'da salgın, bir yandan siyasal yapıların diğer yandan feodal üretim biçiminin değişmesine ve emeğin kıtlığı sonucu, emeğin üretim sürecindeki rolünün yeniden belirlendiği ve piyasa mekanizmasının feodal üretim biçimlerinin yerini alarak ekonomi politiğin yeniden dizayn edilmesine yol açmıştır. Öyle ki, bu dönüşümü gerçekleştiren Batı Avrupa ile gerçekleştiremeyen Doğu Avrupa arasında sonraki yüzyıllarda bile aradaki uçurumun kapanmayacağı bir zenginlik farkının oluşmasına neden olmuştur¹. Endüstri devriminden önce nüfusun büyük kısmının yaşadığı kırsal kesimdeki tarımsal üretim, büyük ölçüde yerel pazarlara yönelikti. Kentsel alanda küçük esnaflığın, kırsalda ise tarımsal üretimin olduğu bu yapıda, sermaye birikimi görece sınırlı ve uygulanan para sistemi ise mal-para sistemi denilen altın ve gümüşün mübadele edildiği bir sistemdi. Asya ile olan ticareti üzerinden zenginlik ve refah sağlayan Avrupa, zenginliğini arttırmaya yönelik alternatif arayışlara yöneldi. Coğrafi keşifler ile merkantilizm düşüncesinin ekseninde paranın (kıymetli madenlerin) sömürgelerden Avrupa'ya akması, gelişen yeni ekonomi politiği ile hızla zenginliğin kaynağı tarımdan ticarete ve dolayısıyla kırsaldan kentlere doğru değişti. İfade edilen bu

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, bilen@sakarya.edu.tr, Orcid Id:0000-0002-8512-552

¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Acemoğlu, D. ve Robinson, J.A. (2015), *Ulusların Düşüşü*, Doğan Kitap, İstanbul.

süreç Avrupa dışından gelen zenginlik ile bankacılık mekanizmasının ilk nüvelerinin ortaya çıkışına yol açmıştır. Bu sermaye birikimi İngiltere'nin öncülüğünde endüstri devrimi ile kentsel alanda küçük esnaf eksenli üretiminden fabrikalara, yerele yönelik yapılan üretimin geniş pazarlara dönüşmesi zenginliğin hızlı bir şekilde tarımdan sınaî kapitalizm ekseninde büyümesine neden oldu. Ludistler, değişen bu yeni mekanizmaya direnç göstererek sermaye sahiplerinden önce mesleklerini elinden alan, sürekli ve gayri insani çalışma biçimine mahkûm eden makinalara saldırmaya başladılar (Şahin, 2015: 167). Bu süreçte fabrikaların daha fazla çalıştıracak işçiye gereksinim duyması, kırsalda bulunan nüfusun önemli kısmının kentlere akmasına hem kentsel ekonominin endüstriyel üretimin hızla büyümesine hem de finans kapitalin gelişmesine neden oldu. Bu dinamik dönüşüm süreci hiç şüphesiz paranın niteliğini de değiştirdi. Bu durum piyasada, firmaların hisse senetleri, borç senetleri, sarrafların ve sonraları bankaların kıymetli maden karşılığı ihraç ettikleri banknotların başta altın olmak üzere kıymetli madenlerden daha fazla dolaşmasına yol açtı. İfade edilen bu gelişmeler, Batı medeniyetinin inkişafına ve güç temerküz ederek artan ticari kapitalizm ve yeni teknolojilerle geliştirilmiş silahlarına karşın hem mali hem de askerî açıdan güç kaybeden İstanbul başta olmak üzere doğunun başkentleri yeni yükselen gücün ya pazarı ya da sömürgesi konumuna düştüler. Mali ve askeri olarak dizayn edilen yeni ekonomi politiğin yeni egemenleri dünyada öncelikle İngiliz sterlininin parasal bir alan oluşturmasına şahit oldular. Bir yandan dünya savaşları diğer yandan 1929'da yaşanan ekonomik kriz bu egemen güçleri yeni bir para sistemi arayışına sevk etmiş ve Bretton-Woods'da alınan karar ile ABD dolarının dünyada önemli bir parasal alan oluşturmasına yol açmıştır. 1971'den sonra Bretton-Woods sistemine son verildiğinin ilân edildiği tarihten günümüze para basmaya yönelik sınırların belirsizleştiği bir dünya para sistemi ortaya çıktı. 2008 küresel finansal krizden çıkış için dünyanın büyük ekonomileri başta olmak üzere, bütün ülkeler olağan dışı bir hızla merkez bankalarının bilançolarını büyüttüler. Dünya para sistemine yönelik önemli ölçüde sorulanacak bir sürecin ortaya çıkmasına neden oldu. Solomon ifadesi ile bir kentin trafik ışıklarının yanlış çalışması sonucu insanların günlük yaşamını olumsuz etkileyinceye kadar dünyada işleyen para sisteminin doğal karşılanabileceğini ancak yanlış çalışmaya başladığında değiştirileceğini ifade etmektedir (Samuelson, 2010). İfade edilen dönüşümün ülkelerin ekonomik, siyasal ve askeri güç dengelerinden bağımsız olduğu düşünülemez. Son yıllarda dünyanın üretim, ticari ve askeri güç dengelerinde meydana gelen hızlı değişimin benzer bir süreci tetiklediği, dünyada kartların yeniden karılması gerektiği dillendirilmektedir. Teknolojideki büyük değişim

sonucu daha az insana dayanan üretim yapısı ve başta salgın nedeniyle artan küresel riskler para sisteminin yeniden gözden geçirilmesinin gerekliliğini IMF başkanı dâhil çok sayıda iktisatçı yüksek sesle dillendirmektedir. Bu yazıda yaşanan dönüşümü analiz etmek üzere, özellikle hızlı değişimin olduğu 150 yıllık dönemde dünyada hangi aşamalarda ne tür para sistemlerinin uygulandığını ve gelecekte muhtemel para sisteminin nasıl olacağı hakkında bazı öngörüler ortaya konulacaktır.

A. PARA SİSTEMLERİNİN DEĞİŞİM TARİHİ

Modern iktisadın kurucusu olarak bilinen A. Smith uluslararası para sistemini büyük bir çarka benzetmektedir. Bu çark ne kadar iyi işler ise, uluslararası ödemeler o kadar kolay gerçekleşir. Böylece uluslararası ticaretin ve sermaye akımlarının o kadar hızlı gelişme göstereceğini ifade etmektedir. Ne zaman bu büyük çarkın işleyişinde sorunlar meydana gelir ise uluslararası para sisteminin yeniden dizayn edilmesi gündeme gelmiştir (Seyitoğlu, 2003). Nitekim uluslararası para sisteminin 1870'li yıllardan sonraki tarihsel yapısı incelendiğinde, dört kez yeniden dizayn edilmeye muhatap olduğu görülmektedir. 1870 öncesi, çift maden para standardının uygulandığı dönemdir. Bu dönemde altın ve gümüş kabul edilmiş en yaygın ödeme araçları idi. 1870 ile 1914 arası dönemde “altın standardının uygulandığı” birinci dönem. 1914 ile 1944 arasında “iki dünya savaşı arasındaki dönem” ikinci dönem. “Altın-döviz sisteminin uygulandığı Bretton-Woods Sistemi üçüncü dönem. Son olarak 1971 yılından halen içinde olduğumuz “Sistemsiz Dönem” şeklinde tasnif edilmektedir. Fark edileceği üzere, 30 ile 40 yılda bir dünya para sisteminin değiştiği görülmektedir (Carney, 2009). 19. yüzyılın başlarında endüstri devriminin etkisiyle dünyada ticaretin hızlanmaya başladığı yıllarda ABD, Fransa, Çin, Almanya, Hollanda ve Hindistan gibi çok sayıda ülke gümüş ve altın esasına dayalı çift metal sisteminin kabul edildiği bir para sistemini uygulamaya başladılar. Zaman içinde altın değer saklama ve tasarruf aracı olup piyasadan çekilirken, piyasanın miktarı hızla artan gümüşe bırakılması ve artan gümüş miktarı ile değerinin düşmesi bu sistemin tartışılmasına neden oldu. “Piyasada kötü para, iyi parayı kovar” olgusu kendini gösterdi. 1867 yılında Uluslararası Para Konferansında altın para standardı benimsendi. Yukarıda ifade edilen ülkelerin önemli bir kısmı 1873 yılında altın para standardına geçtiler. Bu tarihten 1913'e kadar olan dönemde klasik altın standardı denilen sistem gereği merkez bankalarında her bastıkları kâğıt paranın %100 altın karşılığı bulunmakta idi. Hükümetlerin genişletici para politikası, sahip oldukları altın stokları ile sınırlı idi. İngiltere'nin endüstriyel üretiminde ve dünya ticaretindeki önemi nedeni ile altınla birlikte sınırlı düzeyde de olsa sterli-

nin dünya piyasalarında kullanıldığı görülmektedir. Özellikle uluslararası borç/kredi ilişkilerinde Sterlin kullanıldığı bilinmektedir. Ülkeler arasında sabit döviz kuru uygulanmaktaydı. Birinci küreselleşme süreci olarak ifade edilen bu dönemde hem endüstrileşen Avrupa ülkeleri hem de ABD hızlı ve istikrarlı bir ekonomik büyüme başarısı gösterdiler. Sermaye hareketliliği sınırlı düzeyde olsa da uluslararası ticaretin oldukça yüksek olduğu bir dönemdir. Altın standardının uygulandığı dönem, ekonomik büyümenin hızlı olduğu, enflasyonun olmadığı ve dünya ticaretinin hızlı geliştiği bir dönemi ifade etmektedir.

Tablo 1'de de görüleceği üzere uluslararası ticaretin yıllık büyümesi dünyanın üretimine kıyasla birkaç katı büyümüştür. Bu büyümenin ilk etkisi endüstri devrimi olsa da ikinci etkisi uluslararası ticarete benimsenen sabit kur sistemi veya para sistemi olduğu söylenebilir. Endüstriyel gelişmeyle birlikte bir yandan ülkelerin hızlanan ekonomik büyümeleri diğer yandan dünyada artan uluslararası ticaret için ülkelerin sahip oldukları altın stokları ihtiyaç duydukları para miktarını temin etmek için yeterli olmadı. 1913 yılında FED'in kurulmasıyla ABD'de her basılan paranın %40 oranında altın karşılığı olan bir kâğıt para sistemine geçildi. Böylece merkez bankası kasasında bulunan altın miktarından daha fazla kâğıt para basma imkânına kavuşmuş oldu. Özellikle I. Dünya savaşı ile savaşı finanse etmek üzere altın karşılığı olmadan kâğıt para basılması başta Weimar Almanya'sında tarihte örneği nadir görülecek hiperenflasyon² sorununun görülmesine neden oldu (Jaiswal, 2020).

Tablo 1: *Dönemler İtibariyle Dünya Ticaretinde ve Üretim Hacmindeki Yıllık Ortalama Büyüme Hızları, 1500-2001*

Dönemler	Dünya Ticaretindeki Büyüme	Dünya Üretimindeki Büyüme
1500-1820	0,96	0,32
1820-1870	4,18	0,93
1870-1912	3,40	2,11
1913-1950	0,90	1,82
1950-1973	7,88	4,90
1973-2001	5,22	3,05

Kaynak: *Angus (Madison, 2005)*

1914-1930 arası savaş sonrası dönemde belli ölçüde ülkeler yeniden altın para sistemine dönmeye çabalasa da bunun tam anlamı ile sağlandığı

² Almanya'daki hiperenflasyon düzeyi fiyat endeksi Ocak 1919'da 262 iken Aralık 1923'te 126.160.000.000.000'a yükselmesi ile fark edilebilir (Çağlar ve Dışkaya, 2018).

söylenemez. Altın standardına tabi olan ülkeler kendi aralarındaki ticari ilişkilerde belli aralıkta dalgalanan bir kur üzerinden ticaret yapılmasında uzlaşmışlardı. Bu dönem büyük ölçüde kâğıt para sisteminin yaygın şekilde kullanıldığı, ülkeler arasında sermaye hareketliliğinin sınırlı kaldığı hem yükselen ulus devlet anlayışı hem de yükselen gümrük duvarları nedeni ile mal ticaretinin sınırlı kaldığı bir dönem oldu. İfade edilen bu gelişmeler sonucunda Tablo 1'de görüleceği gibi, I. Dünya Savaşı öncesine kıyasla dünya ticaretindeki yıllık büyümenin dünya üretiminin yarısı düzeyine düştüğü bir gelişmeye yol açmıştır. I. Dünya savaşı ve sonrasında dünya sisteminde uzlaşılan uluslararası bir para sisteminin zayıflaması dünya ticaretinin önceki dönemlerle kıyas kabul edilmeyecek düzeyde daralmasına neden olmuştur. Savaş sonrası dönemde ABD 1919, İngiltere 1925 ve diğer ülkeler 1928 yılında altın standardına döndüler. Ancak bu dönemde devletin artan ekonomik rolü ve sosyal güvenlik başta olmak üzere kamudan beklentilerin artması altın standardının uygulamasını zora soktu.

1930-1944 arası ekonomik kriz sonrası dünya ticaretinin yavaşladığı ve dünyanın öncü ekonomilerinin kendi para alanlarını oluşturma çabasına yöneldikleri dönemdir. İngiltere endüstri devriminin öncüsü ve dolaşısıyla dünya ticaretinde nispi olarak daha yüksek paya sahip olmasından kaynaklanan nedenle, sterlinin dünya parası olmasına yönelik bir manzara bulunuyordu. Ancak İngiltere, Eylül 1931'de "sterlini altından ayırıyorum" dedi. Böylece sterlin ile altın arasındaki ilişki olan altın standardından ayrıldığını ilân etmiş oldu. Commonwealth'de sterlin geçerli olacak ancak sterlinin dünya parası olmasına ait sorumluluğu almayacağını duyurdu (Kuruç, 2016:8). 1929 ekonomik krizi ile başlayan ve içinden geçilen II. Dünya savaşının koşulları nedeni ile ülkelerin daralan ekonomilerini iyileştirmek ve durma noktasına gelen uluslararası ticareti hem arttırmak hem de istikrarını temin etmek için Birleşmiş Milletlerin Para ve Finans Konferansında uluslararası para sisteminin yeniden oluşturulmasına karar verildi. Amerika'da New Hampshire eyaletinde Bretton-Woods kasabasında 1-22 Temmuz 1944 tarihinde 44 ülkeden 730 delegenin katıldığı bir toplantı tertip edildi. Bu toplantının en önemli iki aktöründen birincisi, İngiltere/Büyük Britanya'nın temsilcisi 1929 krizinden çıkışını bütün dünyaya göstermiş teorik makro modeli ortaya koyan ünlü iktisatçı J. Maynard Keynes ve ikincisi ise ABD'nin maliye bakanlığında görev yapan iktisatçı Harry Dexter White idi. Keynes, uluslararası takas birliği üzerinden, uluslararası ödemelerde kullanılmak üzere, altın endeksli "bancor" adında yeni bir rezerv para birimi önermişti. Ülkelerin ihracat ve ithalat düzeylerine göre üye ülkelerin kotasının belirleneceği bir öneri idi. Ancak bu öneri yerine uygulama imkânı bulacak olan model ABD önerisi olarak kabul gördü. Dünyadaki bütün

ülkelerin paralarının değerini ABD dolarına göre belirlemeyi esas alan yeni bir dünya para sistemine geçildi. Uluslararası para sisteminin kurallarının belirlendiği bu anlaşmada Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankasına karar verilmiştir. Bu kurumlar, 1946 yılında yeterli sayıda ülke anlaşmayı imzalayınca faaliyete geçmiştir. Toplantıda IMF'nin görevi, uluslararası ekonomik ticaretin dengeli büyümesini temin etmek, ülkelerin kendi para birimlerini veya döviz kurlarının istikrarını sağlama ve üye ülkelerin ödemeler dengesinde meydana gelecek aksamaları giderecek finansal desteği temin etmek olarak belirlendi. Bu dönem için benimsenen sabit döviz kurlunun istikrarı için uluslararası sermaye hareketliliği kontrollü olan bir nitelikte idi. İlave olarak 1963 yılında ihdas edilen Özel Çekme Hakkı (Special Drawing Right (SDR)) sistemi yürürlüğe girmiştir. IMF tarafından kurulan bu sistem, bir tür uluslararası merkez bankası gibi düşünülmüştür. Kuruluşun hesapları veya açacağı krediler SDR cinsinden olduğu için SDR hem bir para birimi hem de kredi türünü ifade etmektedir. Uluslararası para birimi olan SDR'nin değeri tıpkı dolarda olduğu gibi, 1 SDR= 0,88867 gram altın olarak belirlenmiştir. Ancak zaman içinde bütün paraların altın karşısında değer kaybetmesi nedeni ile zaman içinde SDR'nin altınla ilişkisi kesilerek, "sepet tekniğine" geçilerek dünya ekonomisindeki payı %1'in üzerinde olan ABD doları, Almanya mark'ı, Japon yen'i, İngiliz pound'u ve Fransız frangı ülkelerin para biriminden oluşan bir sepete dayalı olarak belirli oranlarda birleşmesi ile değeri belirlenen IMF rezerv para/varlığını oluşacak yapıya kavuştu. Yeni para sisteminde, ABD doları altına ve diğer ülkelerin paraları ise ABD \$'na bağlandı. 1944 -1971 arasında Bretton Woods'da kabul edilen dolar (35 \$ = 1 ons (31 gram) altın), bir başka deyişle 1 \$ = 0,88867 gram altın olacak şekilde dünya para sistemine uyarlanacak şekilde başlandı. ABD dolarını elde eden başka ülkelere bu parite üzerinden doları altına çevirmeyi ABD yönetimi taahhüt ettiğini duyurdu. Böylece ABD doları rezerv para, uluslararası ticarete altının yanı sıra mübadele parası olarak kabul edildi. Bu durum, sabit döviz kuru mekanizmasının uygulandığı üye ülkelerin döviz kurlarının dengede tutulması, ülkelerin paralarını keyfi şekilde devalüeye başvurmadığı bir yapıyı ifade etmekteydi. Bu sistemde ülkelerin IMF'ye bildirdiği pariteler+%1 bir band içinde dalgalanabilirdi. Üye ülkelerin merkez bankaları kuru bu düzeyde tutmak için gerektiğinde piyasaya müdahale ederek, ifade edilen bandın dışına çıkmasına mâni olacaktı. Bir ülke, çok özel ve düzeltilmesi kolay mümkün olmayan dengesizlikler durumunda Bretton Woods anlaşması gereği, parasının değerini dolar karşısında sınırlı düzeyde değiştirebilirdi. Bretton Woods'da kabul edilen uluslararası para sistemi, altına dayalı ABD dolarına dayanan döviz sistemi, bir başka ifade ile ayarlanabilir kurlu ve altın rezervine dayalı ve sermaye hareketleri kontrollü

bir para sistemidir. Bu sınırlı düzey devalüasyon ve revalüasyon oranı, en çok %10 idi. Bunun üzerinde bir ayarlama yapmak zorunda olan ülkenin IMF'in iznini alması gerekmektedir. Ödemeler dengesinde sorun olan ülkelere, kaynak aktararak sistemin güvenliği sağlanacaktı. Ülkelerin farklı enflasyon düzeyleri veya farklı maliye politikaları nedeni ile bazı farklılıklarının olduğu bilinmektedir. Ancak üye ülkelerin hepsinin merkez bankalarının ana döviz rezervi ABD doları oldu. Ülkelerin ödemeler açığı olması hâlinde bu açığı kapatmak üzere dışarıdan sermaye girişlerini temin etmek için ihtiyaç duydukları dolar tedarik edilecekti. İki dünya savaşı arasındaki dönemde, yavaşlayan uluslararası ticaret deneyiminden alınan ders sonucu, iyi işleyen bir dünya para sistemi ile iyi işleyen bir dünya ekonomisi arasında ilişki nedeni ile ABD üzerine düşeni yapmakta idi. Bu sistemde/dönemde altın varlığı ve önemi giderek azalırken, buna karşın hem yatırımcıların hem de iş dünyasının gereksinim duyduğu para birimi ABD dolarına yönelik talep atmış ve IMF'in rezervlerinin %57'si ABD dolarından oluştu (Ünlü, 2020).

1960 yılına kadar bu sistem gayet iyi şekilde işledi. Bu dönemde ABD dış ticaret fazlası veriyordu ve kamu açıkları yüksek değildi. IMF öncülüğünde oluşturulan ve ABD dolarına dayalı olan bu yeni para sisteminde, zaman içinde giderek dünyada yaygınlaşan ABD dolarının aşırı şekilde genişlemesi nedeni ile ABD doları ile altın arasındaki başta ifade edilen ilişkinin devam ettiğine yönelik güven azalmaya başladı. Bu süreçte ABD doları ABD'deki altın rezerv düzeyini aşacak miktarda çok basıldı. Bu duyulduca 1960'ların başında dolardan altına kaçış türü bir gelişme oldu. Bu spekülâtif atağın önüne geçmek için Londra Altın Fonu kuruldu. ABD altın rezervlerinin erimesine mâni olamadı. ABD'de II. Dünya savaşıdan sonra 20 bin ton olan altın miktarı, 1970'li yıllara gelindiğinde 8 bin ton düzeyine kadar geriledi. Özellikle Vietnam savaşı (1963) ve sonrasında ABD kamu açıklarının artması ve dış ticaret açıkları vermeye başlayınca sorunlar giderek artmaya başladı. ABD dışındaki ülkelerde dolar miktarının artması ve grafik 3'de görüldüğü gibi II. Dünya savaşıdan sonra ikinci defa doların değerinin hızla düşmesine ABD altınlarına yönelik talebin artmasına neden oldu. ABD, önce bir ons altının değerini 35'ten 38'e çıkardı. 15 Ağustos 1971 yılında ABD başkanı R. Nixon ABD hazinesi tarafından getirilen her 35 dolara karşılık bir ons altın satacağına ilişkin kararı askıya aldı ve böylece başkan Bretton Woods sistemine son vermiş oldu (Jaiswal, 2020). Nixon bu konuda kamuoyuna yaptığı açıklamada bu kararı uluslararası spekülâtlere ve ABD çalışanları, yatırımcılarının ve toplumunun çıkarını korumaya dönük bir nedenle bu kararı aldığını ilân etmektedir³. Bu gelişmenin

³ Ayrıntısı için bakınız: https://www.youtube.com/watch?v=iRzr1QU6K1o&ab_channel=danieljbmitchell

en önemli nedeni daha önce ifade edildiği üzere, ABD'nin sahip olduğu taahhüdün çok çok üzerinde dolar basmasıdır. Nitekim ABD'nin sahip olduğu altın miktarı 10 milyar \$'ın biraz üzerinde iken, buna karşın basılan dolar miktarınının 70 milyar \$ düzeyine ulaşmasıdır. ABD dış açık vermediği sürece bu durum çok sorun oluşturmadı, ancak 1960'lı yıllardan sonra artan dış açıkları nedeni ile diğer ülkelerin ABD dolarına karşılık altın talep etmesi olduğu bilinmektedir. Ancak İngiltere'nin 1931 yılında yaptığı benzerini Nixon, "doları altından ayırıyorum" duyurusu yaptı. ABD için ortaya çıkan kamu ve dış açıkların yanı sıra, 1970'li yıllarda enflasyon ve artan işsizlik sorunu ile makro ekonomik denge bozulmaya başladı. Dünya para mekanizmasının köklü şekilde değişmesine neden olacak Bretton Woods sistemine son vermesinin neden olacağı olumsuz gelişmelere mâni olmak için ithal ürünlerinin üzerine %10 gümrük vergisi koyduğunu duyurdu (Partridge, 2020).

1970'li yılların başında Bretton Woods sistemine son verilmesi ve dolarla ile altın arasındaki irtibatın kopması tamamen itibari (fiat) para denilen bir niteliğe dönüştürdü (Akdoğan, 2020: 116). Fiat para, paranın herhangi bir reel değerle irtibatı olmaksızın, bir kâğıt parçasını para yapan dayanağın yasa olduğu yapıyı ifade etmektedir. Bunun devamında banka parası, kıymetli kâğıtların zaman içinde para fonksiyonu göreceğe hale geldiği bilinmektedir. Goethe'nin Faust isimli eserinde, kâğıt paranın oluşması ile modern insanın ve devletin sınırsız hırs ve zenginliği nasıl kontrol edecek hale geldiğini hikâye eder. Bu gelişme tam Goethe'nin birkaç asır önce tasvir ettiği manzaraya benzer bir yapı oluşturmuş oluyordu.

Bu yeni para sisteminin sonucu artık her ulusun dilediği kadar para basmasını mümkün kılacak yeni bir para sistemine ve dövizin değerinin piyasada herhangi bir ürün gibi arz ve talebe göre belirlendiği esnek kur sistemine geçildi. Bu yeni döneme sabit döviz kuru sistemi yerine yüzen kur sistemi denilmektedir. Bu dönemde sermaye akımları ve artan uluslararası ticaret ile gelişmiş ülkeler serbest ticaret veya küreselleşmeye hızla yönelirken, gelişmekte olan ülkeler daha yavaş katıldı. Bu süreçte küresel sistemi domine eden IMF ve Dünya bankası, ekonomi politikaları ve dünyanın çeşitli coğrafyalarındaki uzmanları ile mekanizmanın istenen eksende tutulmasında etkili oldular. Başta petrol olmak üzere uluslararası enerji ve önemli hammaddelerin dolarla ticaretinin yapılmasını temin edecek Petro-dolar sistemi denilen bir mekanizma ile doların yine dünyanın ticaret ve rezerv parası olması durumu devam etti. Modern yeni dünyanın en önemli tayin edici unsuru olan güç, alanda açık sömürge döneminin bittiği bu dönemde yeni ve örtük bir sömürge sisteminin bir tür daha nitelikli ve komplike yapılarla dizayn edilmiş formunu işleterek merkezin

çıkarlarını sürekli gözeten, periferideki ulusların vaziyetini ise sistemi riske etmeyecek şekilde ne öldürür ne diriltir formda tutmanın mekanizmaları ekseninde sürdürüldü. IMF başta olmak üzere, çevre ülkelerin bir tür mali bağımlılık aracı olarak geliştirilen borç ve finans mimarisi, bu ülkelerin hem ekonomik hem de siyasal olarak merkezin etkili ülkelerine bağımlılığını sürekli kılacak bir manivela olarak para sistemini kullandılar.

Bretton Woods sisteminin çöküşünün ardından gelişmiş ülkeler tarafından uluslararası para sistemi, küreselleşme ve liberal ekonomi politikaları ekseninde serbest döviz kuru sistemi uygulanmaya başlandı. Ülkeler bu dönemde IMF üyelerinin döviz kuru rejimlerini bir tür dolarizasyon denilecek kadar parasının başka paralar karşısındaki değerini sabitlemiş olanlar ile kurun tamamen serbest piyasada belirlendiği farklı kur politikaları uygulamışlardır. Özellikle 1980 sonrası gelişen iletişim teknolojileri yardımı ile dünyada bütün ülkelerin sermaye piyasalarının entegre hale gelmesine ve sermayenin önündeki bütün engellerin kaldırılmasına yönelik teşvikler ve baskılar dozuna göre farklı ülkelere uygulanmıştır. Döviz piyasalarının serbestleştirilmesi, borsaların, borç kâğıtlarının kolayca el değiştirmesini mümkün kılacak olan bu sermayenin önünün açılması ile artan dış ticaret açıkları/dengesizlikleri nedenleri ile ekonomilerde sürekli takip edilmesi gereken şey kur olurken, aynı zamanda ülkelerin ekonomilerinin istikrarsız hale getirmesine veya ülkelerin kendi para politikalarını gerçekleştirmelelerine mâni olacak hale gelmesine neden oldu. Ülkelerin kurunu belirlemek için daha fazla odaklandıkları makro ekonomik değişkenler, enflasyon, işsizlik, faiz oranı, dış ticaret dengesi ve ekonomik büyüme gibi göstergeler ekseninde kur, bazen sabit denecek düzeyde istikrarlı bazen ise ifade edilen makro değişkenler nedeni ile yüzen kur politikası olarak sürekli değeri değişen nitelikte oldu. Çin, Rusya, Hindistan, G. Kore, Brezilya Malezya gibi ülkeler kur istikrarsızlığının makro ekonomide neden olacağı hasarı azaltmak için, döviz rezervlerini⁴ millî gelirlerinin %15 ile %40 düzeyinde, başta dolar olmak üzere döviz tutmak zorunda kaldılar. Bu ülkelerin M2 parasal büyüklüklerinin içinde döviz rezervinin payı %25 ile %40 arasında olacak şekilde ülke parasının büyüklüğü⁵ haline geldi (Carney, 2020). Ülkelerin uluslararası rezerv talebini giderek artırmalarının en önemli nedeni, ülkelerin ekonomilerinin istikrarını sağlamak, krizlere karşı daha di-

⁴ Ekim 2020 itibariyle Çin (3,2 trilyon \$), Rusya (587 milyar \$), Hindistan (568 milyar \$), G. Kore (426 milyar \$), Brezilya (354 milyar \$) düzeyinde döviz rezervine sahiptir. 9 trilyon \$ ABD doları ve Euro olmak üzere dünyadaki toplam döviz rezervi, 11,7 trilyon \$'dır.

⁵ Merkez bankamızın rezervi 75 milyar dolar düzeyinde iken, ulusal paranın yerini dövizin almasına yönelik bu süreçte, Türkiye'de bankalardaki toplam mevduatların %52,8'sinin (Kasım 2020) döviz cinsine ulaşması TL'nin para politikası alanını daraltan niteliğine işaret etmektedir (Merkez Bankası, 2020).

rençli hale getirmektir. Bütün bu çabalara rağmen, 1970 ile 2007 arasında dünyada 124 bankacılık krizi, 208 kurlardan kaynaklanan kriz ve 63 tane devletlerin borç krizlerinde kaynaklanan toplam 400 civarında kriz dünyanın farklı ülkelerinde meydana gelmiştir (Leaven ve Valencia, 2008: 7). Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, Bretton Woods sistemine son verilmesinden sonra güvenilir ve istikrarlı bir para sisteminin ikame etmekten uzak niteliği, dünya ülkelerinin ekonomilerini sayılan bütün krizlerin para sistemi ile bir şekilde ilişkili olduğu fark edilmektedir. 2008 küresel finans ve Covid-19'un yol açacağı süreç ekonomik krizlerin büyümesine yol açmıştır. Nitekim Commerzbank tarafından yapılmış olan bir araştırmaya göre, 2008 finansal krizinin neden olduğu kayıp, 10,5 trilyon \$'dur (Çetin, 2019:25). Bütün bu gelişmeler yeni bir dünya para sistemine yönelik arayışa sevk etmiştir.

Tablo 2: Dünya Merkez Bankalarının Döviz Rezervlerinin Dağılımı, (Milyar \$ ve %)

	2016		2017		2018		2019		2020		2021	
Toplam Döviz Rezervi	10 725,7	%	11 457,4	%	11 436,2	%	11 827,0	%	12 698,8	%	12 571	%
Rezervlerin Dağılımı	8 418,2	78,5	10 012,7	87,4	10 727,1	93,8	11 076,1	93,7	11 871,0	93,5	11 742	93,4
ABD Doları	5 502,1	65,4	6 280,7	62,7	6 623,4	61,7	6 725,9	60,7	6 996,4	58,9	6 991,2	59,5
AB Eurosu	1 611,0	19,1	2 019,4	20,2	2 217,6	20,7	2 279,5	20,6	2 526,8	21,3	2 415,7	20,6
Çin Renminbi	90,8	1,1	123,5	1,2	203,1	1,9	214,5	1,9	269,5	2,3	287,5	2,4
Japon Yeni	332,9	4,0	490,3	4,9	556,9	5,2	652,0	5,9	717,6	6,0	692,1	5,9
İngiltere Sterlini	365,9	4,3	454,8	4,5	474,9	4,4	513,5	4,6	561,3	4,7	552,5	4,7
Avustralya Doları	142,3	1,7	180,5	1,8	174,5	1,6	187,9	1,7	216,6	1,8	213,6	1,8
Kanada Doları	163,1	1,9	202,8	2,0	197,2	1,8	206,0	1,9	246,4	2,1	248,2	2,1
İsviçre Frangı	13,7	0,2	17,6	0,2	14,8	0,1	16,6	0,1	20,7	0,2	19,4	0,2
Diğer Dövizler	196,4	2,3	243,2	2,4	264,7	2,5	280,3	2,5	315,7	2,7	322,1	2,7
Unallocated Reserves	2307,5	21,5	1444,7	12,6	709,1	6,2	751,0	6,3	827,8	6,5	828,3	6,6

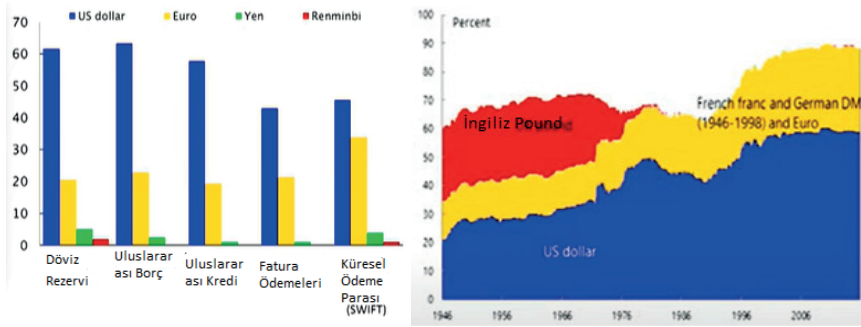
Kaynak: IMF (2021B) <https://data.imf.org/regular.aspx?key=41175>.

Ülkelerin ekonomik ilişkilerinden kaynaklanan dış borç ödemeleri, ödemeler dengesi bilançosunda meydana gelecek dengesizliğe mâni olmak ve kur istikrarını sağlama ülkelerin önemli sorunlarıdır. Doğal olarak

sermaye hareketliliğine tanınan serbestlik bu politikanın tamamlayıcı bir unsuru konumunda idi. Bütün ülkelerin sermayenin serbestliğine geçişi hemen gerçekleşmedi. Nitekim Türkiye ancak 1989 yılında sermaye hareketliliğinin önündeki engelleri kaldırdı ve günümüz anlamındaki esnek döviz kuru uygulamasına da 2001 krizi sonrasında geçti. Çin sermaye hareketliliğinin önündeki engelleri kaldırmasına rağmen, hâlâ sabit/devlet tarafından kontrol edilen döviz kuru sistemini uygulamaktadır. Bu süreçte ekonomisini kriz veya istikrarsızlık riskinden korumak isteyen ülkelerin en çok yaptığı şey, döviz rezervlerini arttırmak yani daha fazla ABD doları bulundurmaktır. Asya krizinde olduğu gibi, ani bir sermaye çıkışı durumunda ekonomisinin finansal krize maruz kalmasına engel olmak ve finansal istikrarını temin etmek için bütün ülkeler döviz rezervlerini yükselttiler. Dünyadaki döviz rezervi, uluslararası kredi, borç ve fatura ödemelerinin dünyanın parası konumuna kavuşmuş olan ABD doları ile yapıldığı grafik 1'de görülmektedir. Tablo 2'de görüleceği üzere, dünya ülkelerinin toplam döviz rezervleri 12,5 trilyon \$'ın üzerindedir. 1999 yılında dünya ülkelerinin döviz rezervlerinin %71'i ABD doları iken (IMF, 2021A), bu oranın %59,5 düzeyine düştüğü görülmektedir. Başta Euro olmak üzere diğer ülke paralarının döviz rezervleri içindeki nispi payının arttığı görülmektedir.

İfade edilen azalmaya rağmen, dünya ülkelerinin yaklaşık 7 trilyon dolar düzeyinde ABD doları olarak rezerv bulduklarını görülmektedir. Sadece Çin 3,8 trilyon \$'lık döviz rezervi ile ABD'nin dolar üzerinden dikate değer düzeyde senyoraj (dolar basmaktan sağlanan) geliri elde etmekte ve bu rezervin önemli bir kısmını ABD'nin hazinesinin finansmanında kullanılmakta olduğu bilinmektedir. Dünyada uygulanan bu para sistemi ile ABD yüksek senyoraj geliri elde ederken, Çin kendi parasının değerini düşük tutmak sureti ile ABD'ye yaptığı yüksek ihracat ve yüksek dış ticaret fazlası ile işleyen para sistemini kendi lehine olacak yöntemi geliştirmiştir (Çolak, 2015). Son yıllarda ABD ile dış ticaret fazlası veren Çin'in ulusal parasının ABD doları karşısında değersiz hale gelmesi yerleşik uluslararası iktisat teorisinden ziyade siyasi ve iktisadi aktörler tarafından sık sık dilendirilen kur savaşları/manipülasyonu ile izah edilmektedir. Bu savaşın sonucunda Çin, yüksek büyüme ve istihdam sağlarken, ABD ve AB ülkeleri çok sayıda firmasının üretimini ve istihdamı Çin'e taşımasına bağlı olarak düşük büyüme ve dış ticaret açıklarına maruz kalmaktadır. Çin'in bilinçli olarak yaşayan nüfusunun refahını gelecekte elde edeceği ekonomik büyümesi için bir tür gelecek nesiller için feda ettiği bir değiş-tokuşta (trade-off) bulunduğu düşünülebilir.

Grafik 1: Uluslararası Para Sistemi, Paranın Nişpi Ağırlığı (%) ve 1946 Sonrası Gelişimi

Kaynak: (Gopinath, 2019)

Merkez bankalarının kredi/borç karşılığı olarak para basıp piyasaya sürmesi, ekonomileri sürekli artan borç sorununa maruz bırakmaktadır⁶. Diğer bir sorun ise merkez bankalarının sınırsız şekilde para basmak sureti ile para miktarını artırmasıdır. Yeni dönemde paranın kabul edilmesinin en önemli dayanak, kanundan (Nomos) alır. Bu nedenle Aristo parayı Nomisma olarak adlandırmaktadır (Çetin, 2019: 24)⁷. Diğer yandan merkez bankalarının karşılıksız kâğıt para basmasından çok daha ciddi bir sorun ise kısmi rezerv sistemi⁸ yolu ile piyasadaki bankaların kaydi para üreterek fahiş gelirler elde etmeleridir. Bu şekilde M1 türü para içinde kaydi paranın payında son yıllarda dikkate değer düzeyde bir artış olduğu görülmektedir. Nitekim geçen yüzyılın başında Almanya ve İsveç'te kaydi paranın/bankacılık sektörünün ürettiği paranın payı %50-60 düzeyinde iken bu oranın 2018 yılına gelindiğinde %88-89 düzeylerine ulaştığı görülmektedir (Çetin, 2019: 90-91). Ekonomide bulunan parasal büyüklüklerin çok büyük bir kısmını sanıldığının aksine merkez bankaları değil, ticari bankalar tara-

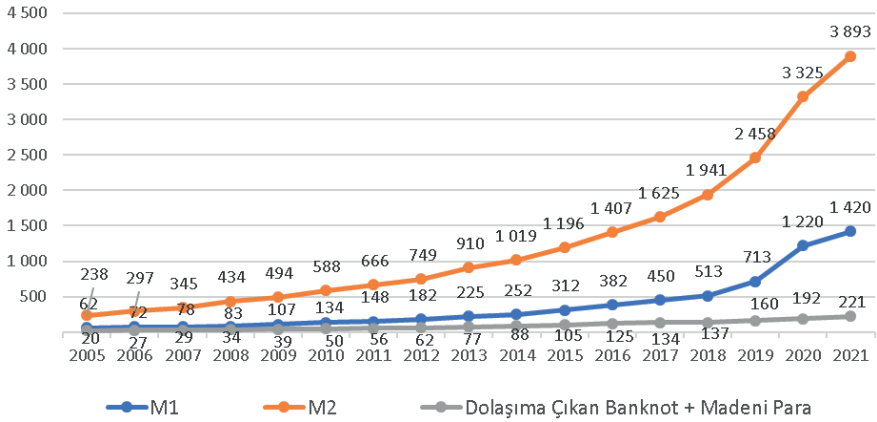
⁶ Örnek vermek gerekirse, ABD'de Temmuz 2020'de M2 türü para miktarı yaklaşık 14,7 trilyon \$ iken, hanehalkları, firmalar, yerel ve merkezi devletin toplam borcu ise yaklaşık 59,3 trilyon \$ düzeyindedir. Bu oran 1960'lara gidildiğinde çok düşük düzeylerde (Workable Economics, 2020). Türkiye'nin 2019 yılı için M2 parasal büyüklüğü yaklaşık 2,5 trilyon TL iken sayılan kesimlerin toplam borcu yaklaşık 6 trilyon TL'nin biraz üzerindedir (Merkez Bankası, 2020).

⁷ Çetin, Artuğ (2019), *Nomisma: Bağımsız ve Milli Para Sistemi*, Alfa, İstanbul.

⁸ Türkiye'de zorunlu karşılık oranı mevduatın vadesine göre %1 ile %7 arasında değişmektedir (Merkez Bankası, 2020). Bu şu demektir, bankaya yatırılan 1000 TL mevduatın 15 katı (%7) ile 90 katı (%1) arasında kredi üretme imkânına sahip olduğunu ifade etmektedir. Henry Ford "İyi ki insanlar paranın ve bankacılık sisteminin nasıl işlediğini bilmiyor, bilecek olsalardı sabaha çıkmadan ayaklanırlardı!" demiştir. Yine Mike Maloney ise bugün uygulanan para sistemi için "insanlık tarihinin en büyük dolandırıcılığı" diyor (GoldSilver.com).

findan üretilmektedir. Türkiye verilerinin yer aldığı Grafik 2'de görüldüğü üzere, M_0 denilen banknot ile madeni paranın artış seyri oldukça yavaş bir şekilde ve büyüklük olarak sınırlı düzeydedir. $M1$ denilen parasal büyüklük, basılan para miktarı ile mukayese edildiğinde 2021 yılı için %15,5 düzeyinde olduğu görülmektedir. Diğer ülkelerde ticari bankaların üretmiş olduğu paraların %85 düzeyinde olduğu görülmektedir. Doğal olarak bu üretilen paranın getirisine de ticari bankalar sahip olmaktadır. Bu gelişmenin emek kesimi ile sermaye kesimi arasındaki gelir dağılımının son yıllarda artan düzeyde sermaye lehine ve emek aleyhine bozulmasında paranın üretim sürecindeki gelişmenin de payı olduğu ifade edilebilir. Bundan yüzyıl kadar önce ticari bankaların para üretip tedavüle sürmelerine nasıl son verilip bu yetki merkez bankalarına verilmiş ise benzer şekilde ticari bankaların ekonomideki paraların önemli bir büyüklüğünü üretmesine ait yetkisinin yeniden düzenlenerek sınırlandırılması gerektiği dillendirilmektedir (Çetin, 2019: 29).

Grafik 2: Türkiye'de Banknot ile Madeni Para, $M1$ ve $M2$ Para Arzı Büyüklüklerin Seyri (Milyar TL)

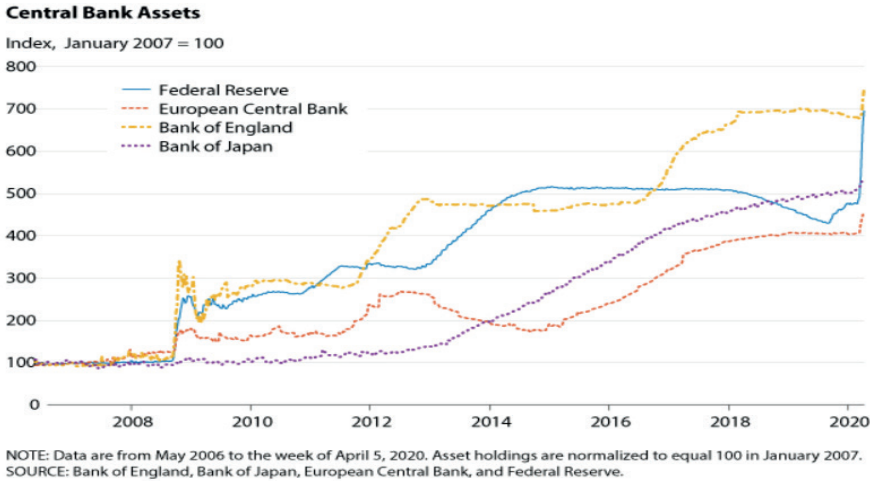

Kaynak: Merkez Bankası (2021C), Para Arzı.

Son yıllarda dünya para sisteminin değişiminin gerekliliğine yönelik açıklamalar hem akademik çevrelerde hem de politika yapıcıları arasında yüksek sesle tartışılmaktadır. Belçika düşünce kuruluşunun para sisteminin değişimine ilişkin hazırladığı raporda birkaç nedene dikkat çekilmektedir. Bunlardan birincisi, ABD dolarının üstün konumu ve dünyada yaygın olarak kullanılan bir para olması, doların likiditesinin artması, grafik 3'te görüleceği üzere, özellikle 2008 finansal krizinden sonra ABD, AB, İngiltere

ve Japon merkez bankaların artan bilanço büyüklüklerinin⁹ ekonomilerin reel kesimdeki büyümenin çok daha hızlı büyümesidir. Bu süreçte Türkiye merkez bankasının da bilançosunu 8 kat arttırdığı görülmektedir. Merkez bankalarının reel ekonomilerin dinamiğinden kopuk hızlı şekilde bilançolarının büyümesi ile ekonomilerin başta borsalar ve finans piyasaları olmak üzere balonların oluşmasına yol açacak gelişmelere neden olduğuna dikkat çekilmektedir. Öncülüğünü “Wall Street” in yaptığı finans mekanizması ile “Main Street” arasındaki iribatın kopması dünya ekonomisini analiz edenlerin önemli bir metaforu halini aldı. Üretime/imalata dayalı ekonomi darılırken, parasal/finansal büyüklüklerin büyümesi ekonomilerin büyüme ve istikrarını bozmaktadır. Merkez bankalarının borca/krediye dayalı kâğıtlar aracılığı ile artırdığı para miktarı ile ekonomiler manipüle edilmektedir. Borsalar, varlık fiyatları, karlılıkların yükselmesi gibi ekonomide sadece sorunları ötelemeye yönelik çözümler ancak yakın gelecekte sorunların daha büyüyerek geri gelmesine neden olacaktır.

Grafik 3: ABD, AB, İngiltere ve Japon Merkez Bankalarının 2008 Krizi Sonrası Bilançosundaki Büyüme (2007 - 2020)

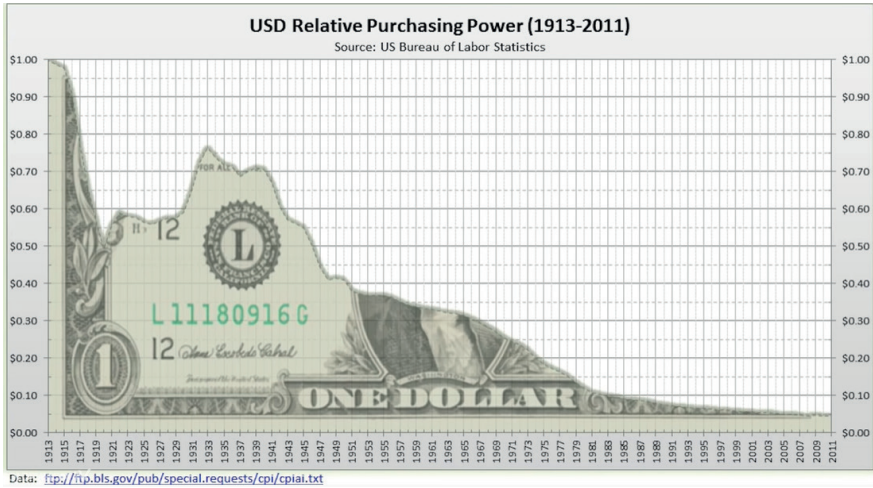
Kaynak: Haas, Jacop ve Neely, Christopher J. (2020).

Diğer dikkat çekilen husus ise Covid-19 sebebi ile dünyanın içine düştüğü krizin, para sisteminin artan likiditesinden dolayı para sistemi değişmediği sürece bitmeyeceği ileri sürülmektedir. 1970’li yıllardan bu yana dünya para sisteminin de bir faktörü olduğu dünyanın çeşitli bölgelerinde

⁹ Türkiye’nin merkez bankası bilançosu da 2008’de 107 milyar TL’den 2020’ye yaklaşık 8 kat artarak 844 milyar TL düzeyine yükselmiştir (Merkez Bankası, 2020)

ciddi ekonomik krizler meydana geldi. Benzer şekilde 1973'den günümüze dolar 100 temelli endeksinin (dünyanın önde gelen 6 parası¹⁰ ile hesaplanmakta) değerinin 1980-1984 arasında dolar hızla değer kazanıp 85'lere kadar düşmüş, 1985-1988 arasında ise sert şekilde doların değer kaybı ile endeks 125 değerine kavuşmuştur. Doların 1973 sonrası sürekli istikrardan uzak dalgalanan¹¹ yapısı, dolara yönelik güvenin azalmasına neden olmuştur. Özellikle 2008 finansal krizi dolara olan güvenin dikkate değer düzeyde sorgulanmasına neden oldu. Özellikle son bir yıl içindeki değer kaybı devletleri alternatif rezerv veya döviz varlıklarına sevk etmektedir (Ünlü, 2020). Geçen yüzyılda dünyanın en istikrarlı parası olarak bilinen ABD dolarının değer kaybının seyri grafik 4'te görülmektedir. 1980'den sonra Çin, mucize denilecek yüksek ekonomik büyüme düzeyi ve dış ticaret fazlası vermesine rağmen Çin'in ulusal parasının değerlendirilmesine izin vermemiş ve dünya ekonomisindeki payını hızla büyütmesi para sisteminde faydalanarak elde ettiği getiri olarak görülmektedir.

Grafik 4: ABD Dolarının Değerindeki Değişim (1913 - 2011)

Kaynak: (Yardeni, 2020); U.S. Department Of Labor Bureau of Labor Statistics, (2012).

İfade edilen bütün gelişmeler, 1970 sonrası dünya para sistemine olan güvenin ciddi düzeyde azalmasına neden olmuş ve yeni bir para sisteminin

¹⁰ 100 tabanlı Dolar endeksinin hazırlandığı paralar ve ağırlıkları: Euro %57,6, Japon Yeni %13,6, İngiliz Poundu %11,9, Kanada Doları %9,1, İsveç Kronu %4,2, İsviçre Frangı %3,6 ağırlığa sahiptir.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: <https://www.macrotrends.net/1329/us-dollar-index-historical-chart>.

gerekliliğine ilişkin talepler en üst düzeyde dillendirilmeye başlanmıştır. Bu yeni sistemin hangi zeminde ve nasıl olması gerektiği meselesi önemli bir belirsizlik olarak dünyanın önünde durmaktadır. Bu aşamada yeni para sisteminin nasıl olabileceğine ilişkin düşünceler ortaya konulacaktır.

B. YENİ BİR PARA SİSTEMİNE DOĞRU

1970 sonrası uygulanan dünya para sistemi bir tür hibrit bir para sistemi olarak değerlendirilebilir. 2008 finansal krizi ve ekonomileri Covid-19'dan olumsuz etkilenen başta ABD olmak üzere ülkelerin krizden kaynaklanan sorunları aşmak için ekonomik büyümeleri ile hiçbir irtibatı kalmayacak, sınır tanımaz şekilde merkez bankalarının bilançolarını büyütme bu paraların gelecekteki değerlerine yönelik endişeleri yükseltti ve istikrarlı ve sınırlı para seçeneklerine yönelik tartışmaları artırdı. Son yıllarda başta bitcoin olmak üzere blockchain sistemi üzerine kurulu olan sınırlı paraların artması, geleneksel sınırlı para olarak kabul edilen altına bir tür rezerv para olarak yeniden başvurulması yönündeki talepler, dünyanın yeni bir para sistemine geçmesine yönelik tartışmaları tetikledi.

Dünya sisteminde, sterlinden, dolara geçişi doğuran dünya savaşı gibi önemli gelişmeler ilk akla gelen neden olarak ifade edilmekle birlikte, bu tür bir değişimin, ekonomik, siyasi ve en önemlisi askeri güç olmadan başarılması kolay değildir. İkinci dünya savaşından sonra bütün dünya askeri, üretim, kültürel, bilimsel, parasal ve daha nice baskın nitelikleri ile ABD hegemonyasına maruz kaldı. Tarihteki imparatorluklardan çok daha fazla dünyamızı etkisi altına alan bu güce yönelik tepkiler giderek yükselmektedir. Günümüzde, para sistemine yönelik küresel nizamın aktörleri örtük ve açık şekilde tepkilerini göstermekte ve hatta her tür gücünü ortaya koymaktan çekinmemektedirler. Çin başta olmak üzere dünya dış ticaretinde nispi payı hızla artan çeşitli ülkelerin dış ticaretinde kendi paralarını kullanmaya yönelik arayışları görülmektedir. Gelecekte dünyada çok kutuplu bir para sisteminin oluşması beklenmektedir. Dolar halen önemli bir para olsa bile Çin parasının gelecekte önemli uluslararası paralardan biri olacağı söylenebilir. Ekonomist dergisine göre, Çin dünya genelinde 78 ülkenin en büyük veya ikinci en büyük ticaret ortağı konumundadır. Bu konumun Çin'in para birimine yansımaları kaçılmaz olacaktır. Nitekim 2011 yılının sonunda Çin parası Renminbi üzerinden gerçekleştirilen ticaret anlaşmalarının değeri 80 milyar \$'dan fazla olmuştur. Bu tarihten sonra bankalar arasındaki Renminbi bazlı takas işlemlerinin değerinin 500 milyar \$ düzeyine ulaştığı görülmektedir. Renminbi'nin uluslararası finans sistemindeki rolünün hızla artmakta olduğu görülmektedir (Ünlü, 2020). Nitekim IMF'in SDR (Özel Çekme Hakları) sepetini oluşturan dört para birimi olan Dolar,

Euro, Sterlin ve Yen iken, Ocak 2016'dan itibaren Çin'in Yuan'ı beşinci para birimi olarak sepette yer aldı. SDR sepetinde sayılan her bir para biriminin nispi ağırlığı ise, Dolar %41,73, Euro %30,93, Yen %8,09, Sterlin %8,09 iken Yuan ise %10,92 şeklindedir. SDR sepeti, IMF üyesi ülkelerin ödemeler dengesi açıklarının sorun oluşturacak duruma gelmesi hâlinde borç imkânı sağlayan bir kaynaktır. IMF'e üye ülkelerin kotaları %25 altın, %75'i de millî paradan oluşur. Çin'in para biriminin SDR sepetine eklenmesinin finansal sistemin entegrasyonu açısından önemli olduğuna dönemin IMF başkanı özellikle dikkat çekmişti (Dünya, 2015).

Dünya Ekonomik Forum (WEF) uzmanlarının yer aldığı bir raporda uluslararası para sisteminin geleceğine yönelik üç tane senaryo ortaya konulmuştur. 1. Senaryo, dünyadaki ekonomik entegrasyonların tersine döndüğü, ülkelerin uluslararası ticaret engellerini arttırdığı, uluslararası sermaye hareketliliğini sınırladığı ve doğal olarak finansman maliyetlerinin yükseleceği şeklindedir. 2. Senaryo, Euro'nun istikrara kavuşması sağlanmayacak, Çin ve ABD dışında önemli bir aktör olan AB güç kaybedecek, Dolar ve Çin parası Renminbi arasında yeni bir denge oluşacak. Dolar, petrol ve doğalgaz anlaşmalarında kullanılırken, Çin para birimi ise gelişen pazarlarda yapılan ticarete kullanılacaktır. 3. Senaryo, ABD'nin devam eden istikrarsızlığı sonucu dolar uluslararası para olma konumunu kaybedecek, yönetim sorununu çözen AB ile Euro önemli bir rezerv para birimi olacak, Renminbi ise küresel ticaret parası olma konumuna kavuşacaktır (Ünlü, 2020). Her iki senaryoda da Çin parasının uluslararası ticarete kullanılan önemli bir para alanı gücüne kavuşacağı öngörülmektedir. Bir başka yaklaşım Aite Group tarafından ortaya konulmaktadır. Euro, paund, dolar, renminbi, yen, Hint rupisi ve Brezilya realin'den oluşan ülkelerin GSYH'larının dünya GSYH'daki nispi payını dikkate alan bir sepet döviz biriminin oluşturulmasını önermektedir. Bir diğer yaklaşım ise tekrar altının uluslararası ödemelerde yeniden dikkate alınacağı para sistemine dönüşüdür (Aydoğan, 2020: 115).

Bozulan uluslararası para sisteminin düzeltilmesine yönelik olarak altının önemine dikkat çekilmektedir. ABD'nin son başkanlık seçim sürecinde çok sayıda Cumhuriyetçinin altına dayalı dolara işaret ettikleri bilinmektedir. 2008 krizinden çıkış için yukarıda ifade edilen ülkelerin olağan dışı merkez bankalarının bilançolarını büyütmeleri nedeni ile çok sayıda ülke merkez bankalarının rezervlerindeki altının hem miktarını hem de rezervlerdeki nispi payını arttırdılar. Çin, Hindistan, Rusya ve Türkiye gibi ülkelerin merkez bankalarındaki altın rezervi 2008 yılından 2020 yılına kadar, Çin yaklaşık olarak 600 tondan 1948 tona, Hindistan 357 tondan 661 tona, Rusya 519 tondan 2300 tona ve Türkiye ise 116 tondan 686 ton ola-

çak şekilde dikkate değer düzeyde yükseltmişlerdir¹² (World Gold Council, 2020). Nitekim ülkemizde bu süreçte merkez bankasının döviz rezervi oranı azaldı, altın cinsinden rezerv düzeyi yükseldi ve Eylül 2020 itibariyle %52 düzeyine ulaştığı görülmektedir (Merkez Bankası, 2020). Son yıllarda Türkiye’de yükselen “Dünya 5’den büyüktür” söylemi siyasal egemenlik ilişkisini ve aynı zamanda Türkiye’nin yüksek dış ticarete bulunduğu İran, Rusya ve Çin başta olmak üzere çeşitli ülkeler ile dış ticaretini ulusal paralarını kullanacaklarına dair çıkışlar yapması aslında dünya para sisteminin değişimine veya direnişine ilişkin işaret fişekleri olarak değerlendirilebilir.

Bir ülkenin parasının uluslararası rezerv para niteliğine kavuşmasında, hiç şüphesiz o ülkenin dünya ekonomisindeki sahip olduğu payının büyüklüğünün önemi bulunmaktadır. Eichengreen ve Frankel (1996) tarafından yapılmış bir araştırmada, bir ülkenin parasının uluslararası rezervlerdeki payı ile o ülkenin uluslararası ticaretteki payı arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Ulaşılan sonuç, bir ülkenin dünya üretimindeki payı %1 arttığında, o ülkenin parasının, uluslararası rezervlerdeki payında %1,33’lük artışına neden olduğu şeklindedir. Benzer şekilde IMF tarafından gerçekleştirilen ampirik araştırmalar da ülkelerin ekonomik büyüklüğü, uluslararası ticaretteki ağırlığı, makro ekonomik istikrarı ve finansal derinliğinin bir paranın uluslararası rezerv niteliğine kavuşmasında belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. 17. ve 18. yüzyıllarda Hollanda Guilder’inin, 18. ve 19. yüzyılda İngiliz Pound’unun ve 20. yüzyılda ABD dolarının dünya ticaretinde yaygın şekilde hesap ve ödeme aracı olarak kullanılmalarının bu ülke paralarının uluslararası para olarak kullanılmalarında rolü bulunmaktadır. Mark, Avro, Yen, Kore Wonu, Singapur doları gibi paraların uluslararası para niteliğine kavuşmasında ekonomilerin büyüklüğünün yanında, uluslararası ticaret ağlarının büyüklüğü, sermaye piyasalarının derinliği ve likiditesi ile bu paraların istikrarlı yapısının önemli rolü olmuştur. Benzer şekilde son 20 yılda emerging ekonomiler olarak sayılan ülkelerinin dünya üretiminde ve uluslararası ticaretindeki payının hızla arttığı bilinmektedir. Özellikle bu kapsamda en dikkat çeken ülkenin Çin olduğu bilinmektedir. Bu ülkelerin dünya para sisteminin yeniden dizayn edilmesine yönelik taleplerini oluşturacak somut dayanaklarının olduğu söylenebilir.

2008 krizinden sonra para miktarındaki hızlı artış sonrası G20 toplantılarında dünya para sisteminin istikrara kavuşmasına yönelik yaklaşımlar tartışıldı ve IMF’nin önemli bir rolünün olabileceği dillendirildi (Carney,

¹² Dünyada 37 trilyon dolardan fazla (RankRed, 2020) para dolaşımında bulunmaktadır. Ancak dünyanın en büyük 26 merkez bankalarının rezervlerindeki altın karşılığı 2,6 trilyon \$ düzeyindedir (Canver ve Pringle, 2020). Altın rezervinin on katından fazla para basıldığı görülmektedir.

2020). IMF Başkanı K. Georgieva'yı 15 Ekim 2020 tarihinde Dünya bankası ile ortak düzenlenen yıllık bir toplantıda (IMF, 2020) yaptığı konuşmada “yeni bir Bretton Woods anındayız” ifadesini kullanmaya sevk eden saikler, esas itibariyle dünya para sisteminin değişimine ilişkin sürecin bir şekilde IMF öncülüğünde gerçekleşmesine yönelik bir ön alma girişimi olarak değerlendirilebilir. 2008 küresel finans krizi ve sonrasındaki para politikası, Covid 19'un neden olduğu küresel üretim, ticaret ve ekonomilerin daralmasına yönelik yapılan sınırsız artırılan parasal müdahalelerin geldiği nokta, çözüme yardım etmekten ziyade uzun gelecek için sorunun ötelenmesine neden olduğu ve başka sorunlara sebep olacağı iktisatçılar arasında yüksek sesle konuşulmaktadır. Bu gelişmenin daha sağlıklı bir zeminde çözüme yönelik bir seçenek için IMF başkanının bu demeci verdiği değerlendirilmektedir. Keynes 1944 yılında Bretton Woods'taki toplantıda yeni bir dünya parasının yaratılmasını önermişti. Keynes, altına bağlı olan para sisteminin uluslararası ticaretin daralmasında etkili olduğunu ve ülkelerin ekonomik büyümelerinin sağlanması önünde para miktarındaki sınırlılığı bir sorun olarak değerlendirdiği için, altın ile ilişkisi olmayan “bancor” isminde uluslararası bir paranın oluşturulması ve bunun sınırsız basılmasının mümkün olmasını önermişti. Bu para sadece uluslararası ticarete dış ticaret fazlası veren ile açık verenlerin bir tür dengelenmesinde kullanılacaktı. Bilindiği gibi bu öneri yerine ABD dolarının altına, diğer ülkelerin paralarının ise dolara endekslendiği yöntem kabul edildi. Diğer yandan Euro'nun fikir babası olarak bilinen ve dünya parası fikrini savunanların başında gelen, 1999 yılında Nobel Ekonomi ödülünü alan R. Mundell gelmektedir. AB ülkeleri için uygulanan sistemin dünya için de yapılabileceğini önermektedir (Al, 2012). Son olarak, IMF başkanının konuşmasında birkaç kez Keynes'e atıfta bulunması, mevcut dolar merkezli dünya para sisteminin yerine IMF'nin SDR ile ilişkili IMFCoin¹³¹³ türünden kripto para sistemi önerisinde bulunabileceği değerlendirilmektedir. Dünyada kripto para piyasasının ulaştığı değer 2 trilyon \$ üzerine çıktığı görülmektedir. Herhangi bir ulusa ait olmayan bu tür kripto para piyasası mevcut dünya para sistemine olan güven kaybı ile ilişkili şekilde piyasa büyüklüğü açıktır. Kripto paranın geleceğin parası olacağına ilişkin fütüristik yaklaşımlar geniş bir kesim tarafından takip edilmektedir.

¹³ Bir önceki IMF Başkanı Christine Lagarde'ın 2017'de SDR'de mevcut rezerv paraların bir dijital para ile değiştirilmesinin “zorlama bir hipotez olmayacağını” söylediği bilinmektedir (Öz, 2020). IMF'nin sahip olduğu güçlü altın rezervi ile dünya ekonomisine göre bu dijital parayı gerektiği kadar artırıp-azaltacak şekilde ayarlayarak dünyada istikrarı sağlayabileceği ifade edilmektedir. Bu sistemin bir öncekinden pek farkı olmayacağı açıktır. Küresel sermayenin arzusu, sınırsız bir para ile devam etmek için IMF'in ön alması yönündedir. Ulus devletlerin bu adıma direnç gösterecekleri açıktır.

Grafik 5: Dünyada Kripto Para Piyasasının Büyüklüğü

Kaynak: Coinmarketcap (2021), <https://coinmarketcap.com/charts/>

ABD'nin dünyanın en fazla kamu borcu, kamu ve dış ticaret açığı veren bir ekonomi haline gelmesi ve özellikle 2008 finansal krizi sonrasında ekonomik büyümesi ile hiçbir şekilde ilişkisi kalmayacak biçimde sınırsız para basarak FED'in bilançosunu 7 katın üzerinde artırması ve gelecekte 2 trilyon ilâve bir büyümenin bekleniyor olması doların artık güvenilir bir uluslararası rezerv para olmasına karşı alternatif arayışları gündeme getirmiştir. İçinden geçtiğimiz olağan dışı pandemi süreci nedeni ile dünya ekonomisinin 11 trilyon \$ düzeyinde azalacağı, istihdam kayıplarının olacağı, dünya genelinde yoksulların sayısının artacağı (tahmini 500 milyon), uluslararası ticaretin ciddi düzeyde daralacağı gibi sıra dışı gelişmeler, uluslararası sistemin kurallarının da yeniden belirlenmesine yönelik talepleri yüksek sesle dile getirmektedir.

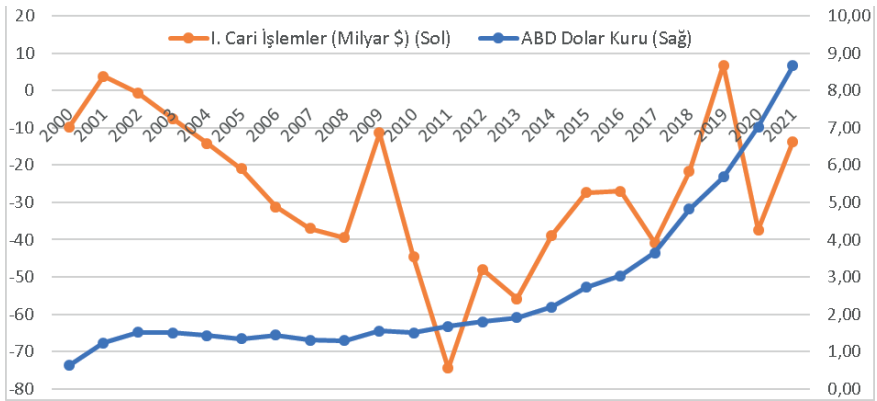
C. TÜRKİYE'NİN DÜNYA PARA SİSTEMİNDEKİ YERİ

1970 sonrası dönemde petrol şoku ile başlayan enflasyon, 1980'li yıllardan sonra hızla yükselmiştir. 1980-1989 arası dönemde yıllık enflasyon %50,7 düzeyinde, 1990 - 2000 yılları arasında ise yıllık ortalama enflasyon %70 civarında olmuştur (Aydoğan, 2004: 91-101). 2001 ekonomik krizden sonra enflasyonu kontrol etmeye yönelik dikkate değer bir çaba sonucunda 2005 yılına gelindiğinde %10'un altında bir düzeye indirilebildi. Bu süreçte TL'ye olan güvenin oldukça düşük olduğu ve 1970'lerin başında ABD doları 10 TL'nin altında olmasına karşın 2001 krizi sırasında 1 milyon düzeyine ulaşılmıştı. Anlaşılacağı üzere dünyada para sisteminin değişmesinden sonra Türkiye'nin ulusal parasının dikkate değer düzeyde zor bir sürecin içine girilmiştir.

Son yıllarda Türkiye'nin hem merkez bankası hem de ulusal parası

hakkında çok yönlü tartışmalar devam etmektedir. TL'ye yönelik olan en önemli tartışma gündeminin hiç şüphesiz Temmuz 2018 sonrası sert kur şoku ile başladığı söylenebilir. Grafik 5'te de görüleceği üzere, devam eden süreçte politik ve ekonomik faktörlerin etkisi ile dolar başta olmak üzere uluslararası paralar karşısındaki değer kaybı bir trend olarak devam etti. Bu gelişmelerin doğal sonucu olarak TL'ye yönelik güven bu gelişmelere paralel olarak giderek azaldı. Öyle ki 2001 krizi esnasında yaşanan iki gelişme kendini gösterdi. Bunlardan birincisi başta kamuda olmak üzere TL cinsinden borçlanma yerine yabancı para cinsinden borçlanma eğilimi yükseldi. Diğer bir husus ise Türkiye'nin bankalarında olan mevduatların yarısından fazlasının döviz cinsinden olacak hale dönüşmesi olmuştur. İfade edilen her iki gelişmenin nedeni hiç şüphesiz ifade edilen TL'ye yönelik güven kaybından kaynaklanmaktadır. Bu sürecin ekonomide neden olduğu güven kaybının önüne geçmek için merkez bankası başkanlarının faiz silahına başvurması, içeride yavaşlayan ekonomik aktivitenin ve büyümenin doğurduğu kaygılar nedeni ile politik aktörün merkez bankası başkanlarında faiz indirme yönünde baskı yapmaya kadar ulaştı. Bir yandan merkez bankasının bağımsızlığı tartışma gündemini oluştururken, siyasilere merkez bankası bağımsızlığı tartışmasını da açacak şekilde yeterince hızlı faizi indirmemesi nedeni ile merkez bankası başkanlarını görevden alınmasına yol açmıştır.

Grafik 6: Cari İşlemler Açığı (Milyar \$) ve ABD Dolar Kuru

Kaynak: Merkez Bankası (2021), Ödemeler Dengesi ve Döviz Kurları.

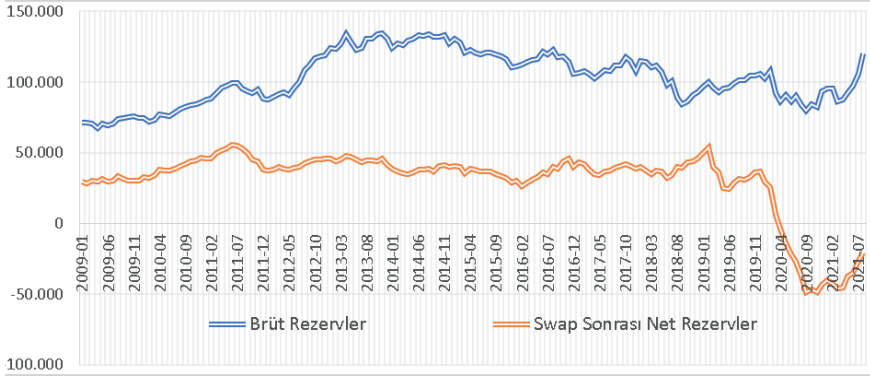
İfade edilen TL'nin istikrarı son yıllardaki politik faktörlerin dışında Türkiye'nin müzmin sorunu olan dış dünya ile olan ekonomik ilişkilerindeki dış açık sorunu ile dış borç sorunu temelinde var olan olgulardır.

Grafik 6'da görüleceği gibi Türkiye'nin cari dengesi büyük ölçüde negatif değerler almaktadır. Genelde cari dengedeki bu açık, sermaye girişleri ile kapatılırken son yıllarda sermaye hareketlerinin tersine dönmesi, Türkiye'de TL'nin daha hızlı değer kaybetmesine yol açmıştır. Türkiye'de tasarrufların gelişmiş ülkelere kıyasla düşük olması nedeni ile dış borç gereksinimi yine Türkiye'nin önemli diğer bir ekonomik meselesidir. 2021 yılı itibarıyla Türkiye'nin 448,4 milyar \$ düzeyindeki dış borcun 252,5 milyar \$'ı özel sektörün iken 173 milyar \$'ı ise kamuya aittir (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2021). Dış borç yükü ve geri ödemesi yabancı paralara olan talebin yükselmesine ve TL'nin değer kaybetmesinde önemli diğer bir faktördür.

2000'li yılların başında dünyada artan parasal genişleme ve düşen faiz oranlarından faydalanılarak Türkiye'ye çekin dikkate değer sermaye girişleri sonrası 2010 yılına kadar dikkate değer düzeyde Türkiye merkez bankasının rezerv biriktirdiği tablo 3'te görülmektedir. 2011 yılında Merkez bankası başkanlığına gelen Erdem Başçı, ilk kez ortaya koyduğu rezerv opsiyon mekanizması (ROM) ile bankaların sahip oldukları mevduatlar için merkez bankasında bulundurmamak zorunda oldukları zorunlu karşılık oranlarını TL yerine döviz cinsinde tutmaya yönelik uygulamaya gidildi. Bu uygulama sonrasında grafik 7'de fark edileceği üzere, brüt rezerv ile net rezerv arasındaki fark dikkate değer şekilde açılmaya başladı. Bu uygulama merkez bankasının brüt rezervlerini yükseltmek dışında, dışarıdan içeriye sermaye girişlerinin fazla olduğu dönemlerde, bankaların düşük faiz maliyeti ile yabancı paralar ile zorunlu karşılıklarını ayırtabilmesine yardım ediyordu. Bu dönem, dışarıdan içeriye sermaye akımı ve bu uygulama nedeni ile merkez bankasının döviz rezervi 100 milyarın üzerine çıktı. Ancak sermaye çıkışlarının olduğu dönemlerde, kur hızla artarken, sermaye çıkışları için ihtiyaç duyulan döviz tedarik etmenin bankacılık sektörüne maliyeti fazla olmaktaydı. 2011-2018 yılları verisinden hareketle yapılmış ampirik çalışmada, ROM uygulamasının, enflasyon belirsizliği, döviz rezervlerindeki değişim volatilitesi ve enflasyon belirsizliği üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir. Buna karşın ROM, döviz kurları volatilitesi üzerinde azaltıcı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir (Yıldız, Karşıyakalı ve Aydın, 2022). Özellikle 2018'den sonra TL'nin hızla değer kaybını koruma yönelik kamu bankaları aracılığı (kapı arkası mekanizması) ile merkez bankası rezervlerinin bir kısmının satılması ile kuru kontrol etmeye yönelik girişimler sonucu merkez bankası rezervlerinde dikkate değer düzeyde bir kayıp meydana geldi. Bu gelişme ne TL'nin korunmasına neden merkez bankasının bağımsızlığı ve itibarının korunmasına yardım etti. Merkez bankasının

itibarının bu tür yöntemler ve siyasiler tarafından başkanlarının görevden alınması önemli bir itibar kaybının meydana gelmesine neden oldu. Bütün bu gelişmelerle mücadele etmek zorunda olan merkez bankası, politika faizini sert şekilde %8'lerden %20'ler düzeyine yükseltmek zorunda kaldı.

Grafik 7: TL'nin Dünya Para Sistemi ile İlişkisi (Milyon \$)

Kaynak: Merkez Bankası (2021), Uluslararası Rezervler ve Döviz Likiditesi.

2001 ekonomik krizinden sonra 25 Nisan 2001 tarihinde 1211 sayılı Kanun'da yapılan değişiklik ile merkez bankasının para politikasını bağımsız şekilde politika seçeneklerini belirleme yetkisi güvence altına alınmıştı. Merkez bankası başkanı ve yardımcısının görev süresi hakkında yapılan düzenleme ile bağımsızlığı güvenceye kavuşturulmuştu (Merkez Bankası, 2012: 17). Aşağıdaki tablo 3'de görüleceği üzere, merkez bankası başkanlarının 2016 sonrası atananların halen görevde olan dışında hepsi KHK ile görevden alınmıştır. Merkez bankasının bağımsızlığına yönelik bakış açısının bozulmasına Türkiye'de TL'ye yönelik güvenin kaybolmasına neden olmuştur. Merkez bankası başkanlarının bilinen yöntemlerin dışında kamu bankaları aracılığı (kapı arkası) ile döviz rezervlerini satarak kuru korumaya yönelik eylemleri merkez bankasının güvenilirliğini önemli ölçüde azaltmıştır. Merkez bankasının PPK ve diğer süreçlerde politika seçeneklerini veri setinden esinlenme dışında politik aktörün direktifleri ile oluşturduğuna yönelik kaygıların artmasına neden olmuştur. Bütün bu gelişmeler TL'ye olan güvenin azalmasına ve değer kaybının hızla artmasına neden olmuştur.

Tablo 3: Türkiye Merkez Bankası Başkanlarının Dönemine Göre Merkez Bankası Rezervlerin Değişimi

Merkez Bankası Başkanı	Dönemi	Alım İhalesi ve Müdahalesi	Satım İhalesi ve Müdahalesi	Eximbank Alımları	BOTAŞ'a Satış	Kapı Arkası	Merkez Bankası Rezervlerine İlave (Milyon \$)	Görevden Ayrılma Şekli
Süreyya Serdengeçti	2002-2006	45 268	- 15	0	0	0	45.253	Süresinin Bitmesi
Durmuş Yılmaz	2006-2011	33 018	-4 220	2 593	0	0	31.391	Süresinin Bitmesi
Erdem Başçı	2011-2016	2 900	-61 742	54 909	-14 577	0	-18510	Süresinin Bitmesi
Murat Çetinkaya	2016-2019	0	- 120	48 782	-21 940	-31100	-4.378	Görevden Alındı
Murat Uysal	2019-2020	0	0	31 639	-8 217	-95200	71.778	Görevden Alındı
Naci Ağbal	2020-2021	0	0	6 425	- 167	0	6.258	Görevden Alındı
Şahap Kavcıoğlu	2021 -	0	0	8 210	- 268	0	7.941	Devam Ediyor
Toplam	-	81 186	-66 097	152 558	-45 169	126300	-3.823	-

Kaynak: (Rota, 2021); Merkez Bankası (2021).

SONUÇ

1870'lerden günümüze uluslararası para sisteminin 30-40 yılda bir 4 kez değiştiği görülmektedir. 2008 finansal krizden sonra uygulanan genişletici para politikası ve son içinde olduğumuz salgında yine başvuru alan genişletici para politikası sonrasında artık para olarak piyasada bulunan kâğıtların gerçek mahiyeti hakkında çok fazla kışkırtıcı düşüncenin tartışılmasına yol açtı. Yeni bir para sisteminin insanlığın eşliğinde olduğu dillendiriliyor. Bu sistemin muhtemel seçeneğinin nasıl olacağını belirlemek için öncelikle tarihi geçmişteki tecrübenin incelenmesine başvurulmuştur. Bu tecrübenin bugün için ne kadar yardımcı olacağı kesin olmasa da yine de tarihi bir analiz bu gün için önem arz etmektedir. Hiç şüphesiz tarihi tecrübe kadar içinde yaşadığımız dünyanın nasıl bir yapı arz ettiği dikkate alınarak bir çözüm bulunulacaktır.

Sonuç olarak dünyanın egemen gücü olan, dünyanın her yerinde askeri üssü olan ve nerede ise dünya askeri harcamalarının yarısını tek başına yapan ABD'nin doların egemen uluslararası para olma niteliğinin bir çırpıda değişimine izin vermeyeceği açıktır. Ancak pandemi sonrası süreç için hiçbir şey eskisi gibi olmayacak ifadesi sık sık kullanılmaktadır. Yüksek sesle "great reset" ifadesi ile sistemin çok farklı unsurlarıyla birlikte yeniden kurulacağı bir eşikten bahsedilmektedir. 1873'ten sonra nerede ise her 30-40 yılda bir dünya para sisteminin değiştiği dikkate alındığında, 1970'ler-

den günümüze uygulanmakta olan sınırsız parasal büyümeyi esas alan para sisteminin değişiminin zamanı geldiği anlaşılmaktadır. ABD'nin ekonomik sorunları büyürken, dünya dış ticaretinde ve finansal sistemindeki ağırlığı azalırken, doların baskın bir uluslararası para kalmasına yönelik beklentiler artarak devam edecektir. Dünyanın para sisteminin eskisi gibi devam etmeyeceği açıktır. IMF öncülüğünde uluslararası bir para şeklinde mi? çok kutuplu bir para sistemi mi? dijital mi yoksa kıymetli madenlere dayalı sınırlı bir para mı olacağı ancak 1944 Breton Woods'da olduğu gibi, dünyanın etkili güç dengelerinin tayin edici rolünün belirleyeceği öngörülmektedir. Dünyanın en fazla petrol ithal eden ülkesi olan Çin, geçen yıl petrolü yuan ile satın alacağını, isteyen Pekin borsasında yuan'ı altına çevirebileceği ifade ederek "Petroyuan"ı başlattı. Çin'in küresel ticarete artan ağırlığı nedeni ile yeni parasal sistemin oluşumunda etkili bir aktör olacağı açıktır. 1929 krizinin nedenleri arasında savaş sonrası süreçte İngiltere dünyadaki liderliği yapamayacak konumda iken, ABD'nin bu liderliği devir alacak ve öncülük yapma kapasitesini göstermemesinin etkili olduğu söylenmektedir. Günümüzde ABD'nin ekonomik olarak zayıflayan liderliği ve Çin'in ABD'nin bu liderliğini devir almaya hazır olmaması, bu eşğin geçişinin önemli bir kırılma noktasına işaret etmektedir. Bu sürecin daha ne kadar devam edeceği belli olmasa da son yıllarda 2 trilyon \$'ın üzerine çıkan piyasa büyüklüğü ile kripto paraların hesaptan hesaba transfer edilmekte olduğu görülmektedir. Herhangi bir ülkenin kontrolünde olmayan bu tür merkeziyetsiz olan sanal paraların gelecekte ulus devletler tarafından nereye kadar katlanılacağı halen tartışılmaktadır. Ancak sınırsız çoğaltılan fiat para sisteminin tamamlayıcı unsuru olan sürekli artan borç stokundaki artışın geleceğinin uzun olmayacağı düşünülmektedir. Tarihte olduğu gibi bu tür para sistemlerinin sonunu hep hiperenflasyonla bitmesinin yüksek bir risk olarak insanlığın önünde durmaktadır.

Türkiye'nin dünyada ifade edilen zor denklemin içinde kendi ulusal parasının ve merkez bankasının kurumsal itibarının son yıllarda muhatap olduğu zorluklar, Türkiye ekonomisinin zor denklemini oluşturmaktadır. Merkez bankasının bağımsızlığını ve kurumsal itibarını korumak, TL'nin geleceğinin ne olacağına yönelik arayışlardan daha az önemli değildir. Bozulan ekonomik istikrarın esas amacı fiyat istikrarı korumak olan merkez bankasının itibarını iade etmekten geçtiği açıktır. Bu itibarın kaybedilen yüksek miktardaki döviz rezervi ile birlikte ne kadarlık bir zaman içinde kazanılacağı yine iktisatçıların gündemini meşgul edecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

PANDEMİ: NEOLİBERALİZMİN SONU MU?

M. Kemal Aydın*
Mehmet Zeki Ak**

GİRİŞ

Krizler, insanların hem en büyük korkularını hem de en çılgın umutlarını uyandırma eğilimindedir (Orbie ve Ville, 2020). Nitekim halen idrak ettiğimiz Covid-19 Krizi de dünyayı kimilerine göre ‘çok daha iyi’ kimilerine göre ‘çok daha kötü’ bir yarına taşıyacak tarihi bir kırılma noktası olarak görülüyor. Bir başka ifade ile pandemi koşulları birilerinin korkularını büyütürken birilerinin umutlarını filizlendiriyor. İşin doğrusu, *korkuları büyüyenler* de *umutları filizlenenler* de insanoğlunun tarihi bir dönemeçten geçtiği ve artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı kanaatindedir. Öyle ki, bu kanaati biraz köpürterek, pandeminin neoliberal ekonomi-politik düzenin ölüm fermanını imzaladığını, hatta kapitalizmden radikal bir ‘kopuş’ yaşanacağını bile söyleyebiliriz.

Böyle bir ‘kopuş’ ne zaman ve nasıl gerçekleşir? Bunu bilemeyiz. Fakat şu gerçeğin altını çizmek durumundayız. Pandeminin bunalıtığı kitleler, hem mevcut ekonomi-politik düzeni, hem de hâkim iktisat ideolojisi olarak bu düzeni şekillendiren neoliberalizmi daha yoğun bir biçimde sorgulamaya başlamış bulunuyor. Neoliberal ideolojinin *tavsiyeleri* doğrultusunda, [eğitim ve sağlık hizmetleri dâhi] iktisadi sahanın kâr dışında herhangi bir motivasyon kaynağı olmayan özel girişimcilere [piyasaya] bırakılmış ve devletin sosyal fonksiyonlarının budanmış olması, bu sorgulamanın ağırlık noktalarını oluşturmaktadır.

Pandemi koşulları, neoliberal ideolojinin temsilcilerinin 40 sene boyunca propaganda yaparak yıprattığı/değersizleştirdiği *kendi kendine yeterli ekonomi* ve *güçlü devlet* olgularının ehemmiyetini hatırlatmıştır. Tıpkı 2008

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, Orcid Id: 0000-0002-3108-1734

** Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, Orcid Id: 0000-0003-1271-920X

Küresel Finans Krizi gibi Covid-19 Krizi de açıkça göstermiştir ki, neoliberal ideolojinin yegâne amacı, her hâlükârda, büyük sermayenin çıkarlarını korumaktır; enkaz kaldırma işini devlete ihale edip piyasanın ayağa kalkmasını sağlamaktır. Şunu söylemeye çalışıyoruz. Önce 2008 Finans Krizi sonra Covid-19 Krizi, 'takke düştü kel göründü' deyiminin ima ettiği gibi, neoliberal ideolojinin üstü örtülmüş bütün kusurlarını teşhir etmiştir. Uzunca bir aradan sonra yeniden girilen piyasacı/liberal yolun *çıkamaz* olduğu Covid-19 Krizi koşullarında bir kez daha tecrübe edilmiştir. Piyasanın, devlet desteği olmaksızın, kendi dinamikleri ile ayağa kalkmasının mümkün olmadığı görülmüştür.

Bu durum, ister istemez, 40 sene önce yapılmış neoliberal tercihin arka planına ilişkin merak uyandırmaktadır. Nitekim elinizdeki metin de bu merakı yani 1970'lerin sonunda neoliberal yolun tercih edilmesinin sebeplerini hareket noktası almaktadır. Bir başka ifade ile önce, neoliberalizmi hâkim iktisat ideolojisi konumuna taşıyan hadiseler incelenmektedir. Sonra bu ideolojinin kusurlarını görme imkânı veren 2008 Finans Krizi ve Covid-19 Krizi üzerine birtakım değerlendirmeler yapılmaktadır. Peş peşe yaşanan bu krizlerin ardından neoliberal ideolojiye gösterilen tepkilerin, *sol* çevrelerin dışına çıkararak yaygınlaştığına dikkat çekilmektedir.

Bu metin, başlıktan da anlaşılacağı gibi, şu sorunun/soruların cevabını arıyor. Neoliberalizm, hâkim iktisat ideolojisi olma konumunu pandemiye rağmen sürdürebilecek mi? Covid-19 Krizi'nin ardından hem yaygınlaşan hem de şiddeti artan tepkiler, neoliberal aklın uzunca bir zamandır şekillendirdiği, çekip çevirdiği liberal kapitalist sistemi de hedef alabilir mi? Yeni ekonomi-politik düzen arayışlarının liberal kapitalizmden kopuşu önceleyen radikal bir zemine kayması, ihtimaller dâhilinde midir?

A. NEOLİBERALİZMİN YÜKSELİŞİ

1970'ler, neoliberal ekonomi-politik düzenin altyapısını oluşturan bazı hadiselerin yaşandığı bir on yıl olarak son derece mühimdir. Bu hadiselerin ilki, 1944'de [*İkinci Dünya Savaş* devam ediyorken] hayata geçirilmiş olan *Bretton Woods Sistemi*'nin 1971'de çökmüş olmasıdır. ABD'yi liberal kapitalist dünyanın yeni patronu ilân eden ve savaş sonrasının ekonomi-politik düzenini şekillendiren *Bretton Woods Sistemi*, 1970'lerin hemen başında tarihin arşivine kaldırılmıştır. Şöyle de söyleyebiliriz. ABD Dolarını 'uluslararası rezerv para' olarak kabul eden sabit döviz kuru sistemi 1971'de tasfiye edilmiştir. Ardından, 1972'de [savaş kaybedildiği için] ABD askerleri Vietnam'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Son olarak 1973'de [Arap-İsrail savaşından sonra] yaşanan *Birinci Petrol Şoku*, durgunluk ile enflasyonun birlikte görüldüğü ağır bir iktisadi krizi [stagflasyon] tetiklemiştir (Tayfur, 2013).

Bütün bu hadiselerin doğurduğu kargaşa ortamı, 1970'lerin ikinci yarısının ufkunu karartarak ekonomi-politik düzeni sürdürülemez hale getirmiştir. Krugman'a (2001: 1) atıfla söyleyelim: 1973 senesine gelindiğinde büyü bozulmuştur. Bir başka ifade ile hükümetlerin *keynesian* temeller üzerine inşa edilmiş bir yapı olan refah devletini [bu yapının çevre ülkelerindeki karşılığı ulusal kalkınmacı devlettir] finanse etme imkânları kısıtlanmıştır. Zira yukarıda değindiğimiz iktisadi kriz [yani stagflasyon] liberal kapitalist sistemin [petrol üreticisi olmayan] *merkez* ülkelerini ciddi anlamda hırpalamaktadır. Bir taraftan [refah devleti uygulamalarının sonucu olarak] büyüyen bütçe açıkları, diğer taraftan sürekli artan petrol fiyatları, enflasyonist baskıları yoğunlaştırmaktadır. Devletin başat özne olduğu sermaye birikim modeli yani *ithal ikamecilik* itibar kaybetmektedir. Sonuç olarak kapitalist sistem piyasacı eksene doğru kayar; bir müddet sonra 1930'lar öncesinin *piyasacı* ekonomi yaklaşımı ihya edilir. Piyasanın devleti ikame etmesi temelinde kurgulanmış olan bu yaklaşım, 1980'li yıllarda 'küreselleşme' ya da 'neoliberal dalga' olarak isimlendirilmiştir (Aydın, 2003: 72-74).

Neoliberal yaklaşım, *keynesian* yaklaşımın şekillendirdiği sermaye birikim modeli tıkanıdığı için liberal kapitalist sistemin 1970'lerde içine girdiği alacakaranlıktan çıkış imkânı olarak görülmüştür. Şöyle de söylenebilir: *Keynesian* politika araçlarının, durgunluktan ötürü artan işsizlik ve bozulan gelir dağılımı gibi sorunları hafifletme kabiliyetinden yoksun olduğu tecrübe edilmiştir. Ufku karartan çaresizlik ortamının da etkisi ile iktidar sahipleri, eski reçetenin bu defa derman olabileceği yanılgısına kapılmıştır; *çıkamaz* olduğu seneler önce fark edilmiş liberal/piyasacı yola [bu defa adı 'neoliberal'] bir kez daha revan olma kararı almıştır. Netice olarak neoliberalizm, 1970'lerin sonundan itibaren ve gitgide artan bir ivme ile hâkim iktisat ideolojisi konumuna yükselmiştir. Görülüyor ki, *keynesian* politika uygulamalarının doğurduğu kriz [stagflasyon], neoliberal yaklaşıma hak etmediği bir meşruiyet kazandırmıştır. Neoliberal yaklaşımın sözcüleri, bir taraftan para politikası sıkılaştırılıp enflasyonun denetim altına alınabileceğini, diğer taraftan da emek piyasası esnekleştirilip işsizliğin azaltılabileceğini iddia etmektedir (Aydın, 2005; Savran, 2013: 60; Bayram, 2013; Kılıç, 2021).

Bir kez daha altını çizelim. 1970'li yılların ikinci yarısında *keynesian* birikim modelinin [hem teori hem de uygulama düzeyinde] tıkanmış olması, neoliberalizmi hâkim iktisat ideolojisi konumuna taşımıştır. Felsefi temelleri *Hayek* ve *Friedman* gibi *piyasacı* bilim insanları tarafından atılan neoliberalizmi, İngiltere'de *Margaret Thatcher* ve Amerika Birleşik Devletleri'nde *Ronald Reagan* hayata geçirmiştir. 1979'da *Thatcher*'in kurduğu

muhafazakâr hükümet, başta refah devleti olmak üzere, savaş sonrası dönemin yapılarını ve politikalarını tasfiye etmiştir. Parasalcılık, özelleştirme, kuralsızlaştırma, vergi indirimleri, küçültülmüş devlet vs. yeni dönemin temel politikaları olmuştur. Ardından, 1981’de *Cumhuriyetçi Parti*’nin adayı *Reagan* başkan seçilince, bu politikaların daha sert versiyonları ABD’de dolaşıma sokulmuştur. Bir süre sonra hem bu ülkelerde hem de liberal kapitalist sistemin diğer *merkez* ülkelerinde, finans piyasalarının serbestleştirilmesi [finansal sermayenin önündeki engellerin kaldırılması] hedefine dönük olarak ciddi adımlar atılmıştır (Crouch, 2014: 30).

1980’lerin sonuna gelindiğinde, bu politikalar demetinin, temel hedefi daha hızlı büyüyüp refah düzeyini yükseltmek olan *çevre* ülkeleri tarafından da benimsendiği görülmektedir. Bu ülkelerde neoliberal politikaları savunan siyasi partiler iktidar olmaktadır. Neoklasik teorinin uzantısı olarak hâkim iktisat ideolojisi konumuna yükselmiş bulunan neoliberal siyaset, politikaların yanı sıra kurumsal yapıları da dönüştürmektedir (Singh, 2020). Diğer taraftan da uluslararası finans kuruluşları, bilhassa *IMF* ile *Dünya Bankası*, neoliberal siyasetin küresel düzeyde yaygınlaşması için her türlü katkıyı vermektedir.¹⁴

Neoliberal yaklaşımın dolaşıma soktuğu ‘politika reformları’, klasik iktisat teorisinin her zaman ve her yerde geçerli [yani ‘evrensel’] olduğu varsayılan beş temel ilkesi üzerine inşa edilmiştir (Fine ve Saad-Filho, 2017). *Birinci* ilke, piyasa ile devletin birbirini tamamlayan değil dışlayan iki rakip kurum olduğudur. *İkinci* olarak, devlet müdahalesinin, malların ve üretim faktörlerinin fiyatlarını çarpıtarak ve kaynak dağılımında etkinliği bozarak israfa sebep olduğu iddia edilmektedir. *Üçüncü* ilke, bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ile eşzamanlı olarak, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin küresel bir ekonomi yarattığına duyulan inancı temsil etmektedir. Ulusal devletlerin üretim süreçlerini ve finansı denetleme kabiliyetinin büyük ölçüde azaldığı küresel ekonomi ortamında, ücretlerin ve vergilerin düşük, buna mukabil sosyal güvenlik tedbirlerinin gevşek olduğu ülkelerin daha fazla yatırım olarak rekabet gücünü artıracacağı varsayılmaktadır. Bu demektir ki, neoliberal ideolojinin biçimlendirdiği ‘politika reformlarına’ direnerek refah devleti uygulamalarını sürdüren ülkelerin rekabet gücü aşınacaktır (Bayram, 2013). *Dördüncü* ilke, kaynak dağılımında etkinliğin, makroekonomik istikrarın ve sürdürülebilir büyümenin düşük enflasyon ortamında mümkün olabileceği varsayımından türetilmiştir. Bu ortamı ha-

¹⁴ David Harvey (2005: 2) neoliberalizmi şöyle tanımlıyor: Neoliberalizm, güçlü özel mülkiyet haklarını, serbest piyasayı ve serbest ticareti güvence altına alan kurumsal ve yasal bir çerçeve oluşturulduğu takdirde, bireysel girişim özgürlüğünün artacağını ve toplumsal refah düzeyinin yükseleceğini ileri süren ekonomi-politik uygulamalar teorisidir.

zırlayacak olan da büyüme hedefi ile uyumlu para politikasıdır. *Beşinci ilke*, enflasyon hedeflemesi, dalgalı kur, merkez bankası bağımsızlığı gibi neoliberal politika reformlarının hayata geçirilebilmesi için, devletin finansal sistemin işleyişini güvence altına alması gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Öte yandan ideolojik düzeyde meşrulaştırıcı bir kavram olarak 'küreselleşme', neoliberal politika reformlarının üzerinde 'koruyucu kalkan' gibi durmaktadır (Kılıç, 2021). Keza 1990'lı yılların başından itibaren, küreselleşme kavramının *büyüleyici* etkisinden de istifade edilerek, neoliberal yolun [kapitalizmin] alternatifinin olmadığını kanıksatmayı amaçlayan bir ideolojik kampanya başlatıldığını görüyoruz.¹⁵ Kampanyanın sözcüleri, neoliberal yola girmeyi [neoliberal politika reformlarını uygulamayı] reddeden ülkelerin kapitalist sistemin dışında kalarak fakirleşeceğini söylemektedir; *başka bir yol* arayışlarını çığnlık olarak nitelendirip mahkûm etmektedir (Aydın, 2000). İlginçtir ki, bu kampanya, bazı ülkelerde sol/sosyal-demokrat partilerin bile neoliberal politikaları desteklemesini [hatta bizzat yürütmesini] temin edecek kadar etkili olmuştur. Bu çerçevede 1990'lı yıllar, ülke ülke sosyal demokrat partilerin ve düşünürlerin ve neoliberal ideolojiye teslimiyetine tekabül etmektedir. Nitekim İngiltere'de Tony Blair ve Gordon Brown'un Yeni İşçi Partisi, ABD'de Bill Clinton'ın Demokrat Partisi ve Almanya'da Gerhard Schröder'in Sosyal Demokrat Partisi, hüküm süren neoliberalizmi benimseyerek teslim olmalarının yanı sıra neoliberal gündemi aktif olarak uygulamışlardır (Putze, 2020). Böylelikle, 1930'larda mahkûm edilmiş olan liberalizmin ideolojik yeniden üretimi sağlanmıştır.

B. KRİZ, PANDEMİ VE NEOLİBERALİZMİN DÜŞÜŞÜ

Hâkim iktisat ideolojisi olarak 1970'lerin sonundan itibaren liberal kapitalist sistemi şekillendiren neoliberalizm, yaklaşık 30 sene sonra ağır bir finans krizi [2008 Krizi] ile sarsılmıştır. Gelir uçurumunu büyüten, milyonlarca insanı yoksulluk sınırının altına iten bu krizin ardından geniş kitleler neoliberal ideolojiyi sorgulamaya başlamıştır.¹⁶ 2020'nin ikinci çeyreğinden itibaren gezegenin tamamını tesiri altına alan Covid-19 Krizi ile birlikte bu sorgulama derinlik kazanmıştır.

Şöyle de söylenebilir. 2008 Krizi'nin ardından başlayan ve Covid-19 Krizi ile birlikte derinlik kazanan sorgulama süreci, neoliberal söylemin ye-

¹⁵ Kampanyanın temel tezi şudur: Temel bileşenleri *liberal demokrasi* ile *piyasa ekonomisi* olan *küreselleşme* ideolojisi [*globalizm*], Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra rakipsiz kalmıştır. Bir başka ifade ile itiraz edilemez bir olgu olarak kapitalizm, esasen 'sonuna geldiğimiz tarihe' damgasını vurmuştur (Aydın, 2000:14).

¹⁶ Bu sorgulama, bilindiği gibi liberal/muhafazakâr ideolojinin karşısında konumlanmış sol çevrelerde uzun zamandan beri yapılmaktadır.

niden üretilmesini güçleştirmiştir. İsmi *neoliberal söylemin meşruiyet krizi* olarak koyabileceğimiz bu süreci iki safhada inceleyeceğiz. Birinci safhada 2008 Krizi'nin, ikinci safhada pandeminin neoliberal söylemi yıpratıcı sonuçlarını ele alacağız.

1. Birinci Safha: 2008 Krizi

2008 Eylül'ünde, ABD'nin en büyük yatırım bankalarından biri olan *Lehman Brothers*'in, arkasında devasa bir borç yükü bırakarak iflas etmesi, gezegenin tamamı için, epey uzun sürecek sancılı bir dönemin başladığının işaret fişeğidir. Keza aradan bunca zaman geçmiş olmasına rağmen, finansal depremin açtığı yaralar sarılabilmiş değildir. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Söz konusu 'finansal depremi doğuran fay hatlarını tespit ve tahkim etmek' (Demir, 2013) için yapılan değerlendirmeler açık bir biçimde göstermiştir ki, 1970'li yılların sonundan itibaren hâkim iktisat ideolojisi konumunda bulunan neoliberal program aslında bir kandırmacadır. Krizlerin sorumlusu, neoliberal aklın çizdiği çerçeve içinde, 1980'lerin başından itibaren 'serbestleştirilen' ve 'kuruslaştırılan' finans piyasalarıdır. Daha açık ifade edelim. Krizleri, prangalarından [ulusal devletlerin denetimlerinden ve kısıtlamalarından] kurtulmuş olan finansal sermayenin spekülâtif saldırıları üretmektedir (Aydın, 2005; Aydın ve Aksoy, 2012; Bayram, 2013; Kutlay, 2013: 172).

Daha önce yaptığımız bir çalışmada (Aydın ve Ak, 2021), 2008 Finans Krizi'ne kapı aralayan süreci şöyle hikâye etmiştik. Devasa büyüklüğe ulaşmış finans kurumlarından birinin 'başarısızlığı', ekonomi-politik düzenin mali sistemini çökertebilecek bir tehdit olarak algılandığı için, siyasi iradenin hem yerel hem küresel düzeyde müdahil olacağına ilişkin güçlü bir beklenti oluşmuştur. Bu beklenti, finans kurumlarını 'ahlaki çöküntü' ['moral hazard'] bataklığına sürüklemektedir. 'Başarısız olmasına' ['batmasına'] küresel siyâsi iradenin müsaade etmeyeceğine inanmış finans kurumları, *daha fazla kazanmak için* daha fazla risk alma cesaretini göstermektedir. Finans sisteminin kırılma eğilimini artırıp krize davetiye çıkaran bu cesareti, hükümetin denetiminden *kurtulmuş* olmakla birlikte 'başarısızlık' durumunda *kurtarılacağı* biliyor olmanın verdiği özgüven beslemektedir.

2008 Krizi'ni finans kurumlarının açgözlülük kaynaklı yanlış tercihleri doğurmuştur. Tersinden söyleyelim. Piyasa, yanlış tercihler yaptıkları için, finans kurumlarını 'cezalandırmıştır'. Ne var ki neoliberal akıl, kendini inkâr edencesine 'piyasanın iradesini' tanımamıştır; devletten bu kuruluşları iflastan kurtarmasını talep etmiştir. Kurtarmanın maliyeti de herkesin sırtına yüklenmiştir. Şunu belirtmeliyiz ki, işler yolunda giderken 'piyasanın ödüllendirdiği' [kazanç] bir kurumun, izlediği hatalı politikaların sonucu olarak müşkül duruma düştüğünde 'piyasanın verdiği cezanın' [iflas]

iptal edilmesi ve ‘piyasa-dışı güçler’ [hükümet] tarafından *kurtarılması* son derece ciddi bir çelişkidir (Aydın ve Ak, 2021). Nitekim krizin ardından geliştirilmiş olan ‘zenginler için sosyalizm fakirler için kapitalizm’ sloganı (Demir, 2013), bu çelişkiye vurgu yapmaktadır.

Altını bir kez daha çizelim. 2008’de vuku bulan finansal depremin enkazını, kamu fonlarını kullanarak, hükümetler kaldırmıştır. Bir başka ifade ile devlet, kaynaklarını ve enerjisini, ‘rakibinin’ yani piyasanın çöpünü temizlemek için seferber etmiştir. Zira neoliberal söylemin enkaz kaldırma işine dair, ‘piyasacı’, ‘piyasa temelli’ bir önerisi yoktur. Liberal kapitalist sistemin *merkez* ülkelerinde, enkaz kaldırma işi [devletin piyasalara müdahalesi], yedi farklı biçimde gerçekleştirilmiştir (Lapavistas, 2009): *İlk olarak*, finansman kullanmanın maliyetini düşürmek için faiz oranları neredeyse sıfır düzeyine çekilmiştir. *İkinci olarak*, likidite sıkıntısını hafifletmek için merkez bankaları üzerinden kredi dağıtılmıştır. *Üçüncü olarak*, ipotek zararlarına göğüs gerebilmeleri için bankalara yüklü miktarda kamu kaynağı aktarılmıştır. *Dördüncü olarak*, panik ortamı oluşması ve mudilerin bankalara hücum etmesi olasılığını azaltmak için mevduatlar garanti kapsamına alınmıştır. *Beşinci olarak*, büyük bankalara iflastan kurtarılacaklarına dair güvence verilmiştir. *Altıncı olarak*, finans sistemini bunaltan baskıları yumuşatmak için güçlü ve büyük bankaların zayıf bankaları devralması teşvik edilmiştir. *Yedinci olarak*, özel tüketim talebinin çökmesinin üretimi ve istihdamı daraltıcı etkisini hafifletmek için kamu harcamaları artırılmıştır.

Açıkça görülüyor ki, devlet toplumun tamamına [herkese] ait olan kaynakları kullanarak finans sektörünü ayağa kaldırmıştır; mülkiyetine ve yönetim kademelerine dokunmaksızın finans kurumlarını iflas etmekten kurtarmıştır. Devlet, bir taraftan bu kararlı ve kapsamlı müdahaleyi yaparken diğer taraftan da neoliberal programın buyurduğu gibi, toplumun diğer kesimlerinden kemerlerini sıkmalarını talep etmiştir (Aalbers, 2013). Netice olarak özel finans sermayesi, devlet *cömert* davranıp herkese ait olan kaynakları kendisine aktardığı için, telafisi olmayan bir felâketin eşliğinden dönmüştür.

ABD’nin en büyük yatırım bankalarından biri olan *Lehman Brothers*’ın 2008 Eylül’ünde iflas etmesi ile başlayan finansal kriz, kısa bir süre sonra Avrupa Birliği’nin *merkez* ülkelerine [İngiltere, Almanya, Fransa] sıçramıştır. 2010’dan itibaren Güney Avrupa ülkeleri [İspanya, Portekiz ve İtalya] de finansal krizin tesiri altına girmiştir. Tıpkı ABD’de olduğu gibi Avrupa Birliği ülkelerinde de, finansal krizin tesirlerini hafifletmeyi temin edecek müdahaleleri/dokunuşları yapması için, devlet vazifeye çağırılmıştır.¹⁷

¹⁷ Görülüyor ki, liberal kapitalist sistemin neresinde olursa olsun, sermaye sınıfının çıkarlarına hizmet ettiği sürece, devletin iktisadiyat alanına yaptığı müdahaleler pek sorun edilmiyor.

IMF'nin krize maruz kalan ülkelere tavsiye ettiği reçete son derece basittir. Daha önce de temas ettiğimiz gibi, sistemin çöküşünü engellemek için hükümetler finans kurumlarını iflas etmekten kurtarmalıdır. Kurtarma işlemi için gerekli olan kaynak ise, ücret mukabili çalışanlara [işçi sınıfı] kemer sıkılarak, kamu işletmeleri özelleştirilerek, sosyal devlet harcamaları kısılarak temin edilmelidir.¹⁸

Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz. *Keynesian* birikim modeli tıkandığı için 1970'lerin sonunda, piyasacı/liberal yaklaşımın yeni bir sürümü olarak dolaşıma sokulan, 1980'li ve '90'lı yıllarda ivme kazanarak hâkim iktisat ideolojisi konumuna yükselen neoliberalizm, sorumlusu olduğu 2008 Finans Krizi'nden güçlenerek çıkmıştır.¹⁹ Bir başka ifade ile krizin enkazı kaldırılırken hem maliyetin finansal sermayeye ödetileceğini hem de neoliberal aklın çöpe atılacağını öngörenler yanılmıştır. Krizin sorumlusu olan neoliberal akıl, çözüm reçetesinin de hazırlayıcısı olmuştur. Neoliberal çözüm reçetesinin çizdiği çerçeve içinde devletin yaptığı müdahaleler, yukarıda ima ettiğimiz gibi, sermayenin çıkarlarını öncelelemektedir. Devlet, hem herkese ait kaynakları *cömertçe* kullanarak iflas etmiş finans kurumlarını kurtarmıştır hem de kamu harcamalarını kısmıştır. Bu müdahalelerin ikisi de [birincisi *doğrudan* ikincisi *dolaylı* olarak] finansal sermayenin, kriz ortamına rağmen güçlenmesini sağlamıştır. Daha açık ifade edelim. Devlet, neoliberalizmin krizine neoliberal aklın tavsiyeleri [çalışanlar sınıfına kemer sıkılması, sosyal devlet harcamalarının kısılması, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi] ile cevap vermiştir. Krizden çıkış reçetesi, finansal sermaye sınıfının ve bu sınıfın ideolojisi olan neoliberalizmin yeni kazanımlar elde etmesini mümkün kılmıştır. Çünkü bu reçete, 'riskin ve zararın toplumsallaştırılmasına', buna mukabil 'kârın özelleştirilmesine' ideolojik düzeyde meşruiyet kazandırmaktadır. Kamu kaynaklarını fakirlerden çok zenginlerin kullanması için müsait bir zemin oluşturmaktadır (bu bağlamda yapılmış değerlendirmeler için Oosterlynck ve Gonzalez, 2013; Aalbers, 2013; Crouch, 2014: 9-15; Singh, 2020).

Neoliberal programın krizine neoliberal aklın tavsiyeleri ile cevap verilmesi, sükûnetle karşılanabilecek bir şey değildir. Sorumlusu olmadığı krizin yakıcı sonuçlarına katlanan kitlelerin bir şekilde itiraz etmesi gerekir. Keza öyle de olmuştur. İşaret fişeği krizin anavatanından, ABD'den gelmiş-

¹⁸ Avrupa Birliği ülkelerinin finansal krizin tesirlerini hafifletmek için uyguladığı program, IMF'nin tavsiyeleri ile bire bir uyumludur. Nitekim Akçay ve Güngen (2014: 152-158), söz konusu ülkelerin kriz karşısındaki duruşunu 'neoliberal muhafazakârlık' olarak tanımlamaktadır.

¹⁹ Kriz öncesinin neoliberalizmi, sermayenin tamamının ideolojisidir; irili ufaklı bütün sermaye gruplarının çıkarlarını savunmaktadır. Kriz sonrasında neoliberalizmi ise, daha çok finansal sermayenin büyük temsilcilerinin hamisi konumundadır.

tir. 2011'de *Occupy Wall Street* [Wall Street'i İşgal Et] sloganı eşliğinde başlayan eylemler ile neoliberal ekonomi-politik düzenin doğurduğu eşitsizliklere tepki gösterilmiştir. 'Finansal sermayenin kalbi' olarak nitelendirilen *Wall Street*'ten yükselen itiraz, bir müddet sonra, [kitlesel eylemlere dönüşmüş olarak] krizin en fazla hırpaladığı Güney Avrupa ülkelerine sıçramıştır. Meydanlar, neoliberal programın vaatlerini yerine getirmede başarısız olduğunu haykırmaktadır (Singh, 2020). Söylenen şudur: İnsana yakışır istihdam ve reel ücret artışı sağlanabilmiş değil. Büyümenin nimetlerinden alt gelir grupları istifade edemiyor. Emegün ülkeler arasında serbest dolaşımı halen daha engelliyor.

2. İkinci Sayfa: Pandemi

Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Covid-19 virüsü kaynaklı bir pandemi [küresel salgın] yaşandığını ilân edince, pek çok hükümet, sokağa çıkma yasağı dâhil, birtakım kısıtlama/kapanma önlemleri almıştır. Başlangıçta kamu sağlığını tehdit eden bir olgu olarak algılanan pandeminin, daha sonra küresel ekonomi-politik düzeni derinden sarsan bir krize dönüştüğü görülmüştür. Öyle ki, pandemi koşulları, kapitalizmin tarihinde nadiren görebileceğimiz keskinlikte ve hayli derin bir üretim daralmasının fitilini ateşlemiştir.

Karantina ve sokağa çıkma yasağı gibi kısıtlamalar, doğal olarak iktisadi faaliyetleri durma noktasına getirmiştir. Hükümetler, üretim ve istihdam daralmasının ekonomi-politik düzene verdiği zararları telafi etmek için, neoliberal aklın *tavsiye ettiği* ortodoks politikaları [elbette bir süreliğine] paranteze alıp, önceki dönemin *keynesian* temelli mali genişleme politikalarına yönelmiştir (Waters, 2020). Bir başka ifade ile 2008 Krizi'nden 'çıkış bileti' olarak görülen kemer sıkma politikasının yerini genişletici maliye politikası almıştır. Neoliberal programdan [kesinlikle geçici bir süre için] belli ölçüde 'kopuş' söz konusu olmuştur. Bu programın neredeyse yarım yüzyıldır altını oyduğu '*keynesian* kurumlar ve mekanizmalar' hatırlanmıştır (Kılıç, 2021).

Bu meseleyi biraz açalım. Bilindiği gibi, pandemi ile mücadele etmek için, 2020 ortalarında pek çok ülkede 'karantina' uygulaması başlatıldı. İnsanlardan, mümkün mertebe evlerinden çıkmamaları istendi. Hal böyle olunca gerek ülke içinde gerek ülkeler arasında [bütün açılımları ile birlikte] iktisadi faaliyetler durakladı. Üretim [ve istihdam] hacmi daraldı. Bir taraftan mal hareketliliği [ticaret], diğer taraftan insan hareketliliği [turizm] cılızlaştı. Tedarik zincirleri koptu. 1980'lerin başından itibaren sürdürülen ticari ve mali serbestleşme sürecinin ciddi ölçüde silikleştirdiği siyasi sınırlar birdenbire kendini hatırlattı. Sonuç olarak, irili-ufaklı birçok işlet-

me pandemi koşullarının tetiklediği arz ve talep şoklarına direnemeyip ya kepeneklerini indirdi ya da hükümetten mali destek talep etti (Saad-Filho, 2020). Ekonomi-politik düzenin çökmesi ve bunun bir tezahürü olarak siyasi meşruiyetin yitirilmesi son derece güçlü bir ihtimal olduğu için, hükümetler 1980 öncesinin aklına dönerek iktisadi alana müdahale ettiler.

Bu esnada hükümetlerin çok ciddi bir ikilemele karşı karşıya kaldıklarını da belirtmeliyiz. Kısıtlamaları artırmak, üretim ve istihdam kayıplarına sebep olarak ekonomi-politik düzeni tehdit etmektedir. Buna mukabil kısıtlamaları azaltmak, Covid-19 virüsü kaynaklı ölümleri artırmaktadır. Bu iki seçenektan hangisi tercih edilirse edilsin, yoğun bir tenkit bombardımanı söz konusu olmaktadır. Şunu söylemek müm-kün: Hükümetler, kısıtlamaları artırmanın iktisadiyat alanını daraltıcı tesiri ile kısıtlamaları azaltmanın ölümleri artırıcı tesiri arasında sıkışıp kalmış durumdadır. İşin kötüsü, bu iki tesiri dengeleyecek bir formül henüz bulunabilmiş değil...

Kısıtlama önlemleri, diğer taraftan da ezelden beri var olan bölüşüm eşitsizliğini keskinleştirmiştir. Daha açık söyleyelim. Pandemi, en fazla alt gelir gruplarını [yoksulları] mağdur etmektedir. Covid-19 virüsü kaynaklı ölümler, alt gelir gruplarında daha fazladır. Öte yandan kısıtlamaların iktisadi faaliyetleri daraltıcı etkisini en çok hissedenler, daha açık bir ifade ile iş ve gelir kaybına en fazla uğrayanlar, kayıt-dışı/güvencesiz istihdam edilenler [yoksullar] olmuştur. Bilindiği gibi, kayıt-dışı istihdam çevre ülkelerinin temel sorunlarından biridir. Keza pandemi koşulları, bu ülkelerin istihdam kırılğanlığını artırmıştır (Stevano ve diğerleri, 2021). Şöyle de söylenebilir. Pandemi kaynaklı iş ve gelir kaybı, çevre ülkelerini daha fazla hırpalamıştır.

Kısacası, pandemi koşulları altında uygulanan kısıtlamaların [karantina, tam kapanma, kısmi kapanma], her biri son derece ağır ve birbirini besleyen/büyüten bir dizi soruna ebelik ettiğini görüyoruz. Şöyle ki: Belli sektörlerde üretim faaliyeti tamamen durmuş vaziyettedir. İş ve gelir kay-bından ötürü toplam talep ciddi ölçüde daralmıştır. Meta tedarik zincirleri tahrip olduğu için, arz şokları [üretim kayıpları] yaşanmaktadır. Küresel ve yerel finans piyasalarında işlem gören varlıkların önemli bir bölümü değer yitirdiği için 'sermayenin buharlaşması' söz konusu olmuştur (Voyvoda ve Yeldan, 2020).

Hiç kuşkusuz, bu sorunlar küresel ekonomi-politik düzeni ciddi ölçüde tehdit etmektedir. 2008 Krizi sonrasında olduğu gibi, etrafı derleyip toparlayacak, yani üretim ve istihdam kayıplarını telafi edecek bir program yürütmesi için, hükümet göreve çağrılmıştır. Nitekim hükümet [kısmen merkez bankası kaynaklarını kullanarak kısmen borçlanmaya giderek] kamu harcamalarını artırmıştır. Liberal kapitalist sistemin merkez ülkeleri,

mali genişleme temelli bu programı çok fazla sıkıntı yaşamaksızın yürütebilmiştir.²⁰ Buna mukabil borçlanma kabiliyeti sınırlı ve dolayısıyla harcama yapma kapasitesi düşük olan *çevre* ülkeleri bir hayli zorlanmıştır (Stevano ve diğerleri, 2021).

Pandemi koşulları hüküm sürerken pek çok ülkenin merkez bankası, Wood'un (2020) 'seçilmiş kapitalistler' olarak adlandırdığı büyük ölçekli işletmelere doğrudan finansman aktarmıştır. Şöyle de söylenebilir. Hükümetin yürüttüğü mali genişleme programı, merkez bankasının 'helikopter para' politikası ile desteklenmiştir. Bu öylesine güçlü bir destektir ki, sanki merkez bankasının havalandırdığı bir helikopterden aşağıda bekleyen 'seçilmiş kapitalistlerin' üzerine banknotlar saçılmıştır. Öte yandan destek bununla sınırlı değildir; 'seçilmiş kapitalistler' hazine imkânlarından da istifade ettirilmiştir. Ne var ki, bu 'kapitalistlerin' bir kısmının, daha önceki senelerde, vergiden kaçınmak için ülkeyi terk etmiş birer 'vergi mültecisi' olduğu da aşikârdır (Saad-Filho, 2020). Yani 'vergi mültecilerine' hazine yardımı yapmak gibi toplumun kolaylıkla hazmedemeyeceği çirkin bir görüntü söz konusudur. Hazmı kolaylaştırmak için hükümet, bir taraftan 'seçilmiş kapitalistlere' hazine yardımı yaparken bir taraftan da [işverenler aracılığı ile] işçi ücretlerini desteklemiştir. İşçi sınıfına yapılan bu gelir aktarımının bir sebebi, yukarıda ima ettiğimiz gibi, hükümetin 'seçilmiş kapitalistlere' yaptığı hazine yardımının üzerini örtmektir; diğer sebebi ise toplam talebin dramatik düşüşünü yavaşlatmaktır.

Bu esnada, krizin sorumlusu olarak gösterilen Neoliberalizm hem teorik düzeyde hem de ortaya koyduğu sonuçlar itibariyle kıyasıya tenkit edilmektedir. Pandemi koşullarında pek çok ülkenin sağlık sisteminin maruz kaldığı çöküş, neoliberal programın çizdiği çerçeve içinde 1980'lerden itibaren devletin sosyal fonksiyonlarının budanmış olması ['refah devletinin' tasfiyesi] ile ilişkilendirilmektedir.²¹

Farklı bir biçimde söyleyelim. Neredeyse 40 senedir yürütülen neoliberal program, sağlık hizmetleri dâhil, birçok üretim alanında piyasanın devleti ikame etmesini mümkün kılmıştır. Bu tercihin doğru olup olmadığı ise, pandemi sürecinde sınanmıştır. Daha açık bir ifade ile iktisadi faaliyetlerin önemli bir kısmının 'denetimsiz ve kurlsız' piyasa güçlerine bırakılması

²⁰ Zira bu ülkeler küresel para birimi hiyerarşisinin en tepesindedir. İkinci unsur olarak, kredibiliteleri yüksek olduğu için, bu ülkeler düşük maliyetli kredi bulabilmektedir. Üçüncü unsur olarak, bu ülkelerin merkez bankaları büyük miktarda devlet tahvili satın alabilme kapasitesine sahiptir.

²¹ Evet, neoliberal program, bir taraftan reel ücretleri geriletirken bir taraftan da sosyal güvenlik ve sağlık sistemlerinin içini boşaltmıştır. Şöyle de söylenebilir. Neoliberalizm, kötü barınma, yetersiz beslenme sorunları ile malul ve hastalıklar karşısında savunmasız bir işçi sınıfı yaratmıştır (Soltz, 2020).

anlamına gelen neoliberal tercih, devletin pandemi ile mücadele etme kabiliyetini önemli ölçüde zayıflattığı ve birçok ülkeyi müşkül durumda bıraktığı görülmüştür. Pandemi koşulları, ‘sosyal korumanın düşük’ ve dolayısıyla sağlık hizmetlerine erişimin yüksek maliyetli olduğu ülkeleri derinden hırpalamıştır. Sağlık sistemi çöken ülkeler bunlardır. Buna mukabil ‘etkin hükümetlere, güçlü kurumlara ve nitelikli bilim insanlarına’ sahip olan ülkeler pandemi ile mücadelede başarılı olmuştur (Navarro, 2020; Stiglitz, 2021).

Kısacası, pandemi ile mücadele sürecinde bazı ülkelerin sağlık sisteminin acze düşmesi, neoliberal programın kaçınılmaz bir sonucudur. Yukarıda belirtmiştik. Neoliberal devletin 40 senedir devam eden mali denge arayışına katkı olsun diye, sanayi işletmelerinin yanı sıra, eğitim ve sağlık hizmeti veren kuruluşlar da özelleştirilmiştir (Singh, 2020).²² Bir başka ifade ile devlet, eğitim ve sağlık hizmetlerinin üretimini, kâr dışında herhangi bir motivasyon kaynağı olmayan piyasaya devretmiştir. Hâlbuki bu tür hizmetlerin, kâr-zarar hesabı yapılmaksızın, tamamen sosyal amaçlara dönük olarak üretilmesinin elzem olacağı zamanlar gelebilir. Pandemi, tam da böyle bir zamandır. Bununla birlikte neoliberal programın dayattığı bu özelleştirmeler, devletin sağlık hizmetleri üretme kapasitesini ciddi ölçüde zayıflatmıştır. Sonuç olarak devlet pandemi karşısında çaresiz kalmıştır.

Görülüyor ki, 1980’lerin başından itibaren yapılan özelleştirmeler, pandemi koşullarının sağlık sistemini kısa sürede çökertmesinin temel sebeplerinden biridir. Aslında bu, öngörülemeyen bir nedensellik ilişkisi değildir. O hâlde şunu sorgulamalıyız. İnsan hayatını doğrudan ilgilendiren hizmetlerin üretildiği sağlık kuruluşları neden özelleştirilmiştir? Söz konusu özelleştirmeler, finans kuruluşlarının ‘truva atı’ gibi kullandığı krediler ile bağlantılıdır. Daha açık ifade edelim. Finans kuruluşları, kamu harcamalarının azaltılması [kemer sıkma] ve kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi koşulu ile kredi vermektedir. Üstelik bu koşulların ‘ideolojik olarak tarafsız’ ve ‘yegâne çıkış yolu’ olduğu iddia edilmektedir (Isaković, 2020).²³

Yaptığımız değerlendirmeler şunu açık bir biçimde ortaya koyuyor: Pan-

²² Şu notu da düşelim. IMF Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kurumlar, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesine ve dolayısıyla sağlık hizmetlerinin piyasaya terk edilmesine destek vermiştir.

²³ Bu iki koşul, *birlikte*, kredi kullanan ülkenin geri ödeme kabiliyetini artırmayı, bir başka ifade ile kredinin geri dönüşünü güvence altına almayı amaçlamaktadır. Nitekim bu iki koşulun yerine getirilmesi durumunda, bir taraftan genel olarak kamu harcamaları azalırken diğer taraftan da özelleştirilen kuruluşların bütçeye getirdiği yük ortadan kalkacaktır. Sonuç olarak harcama yükü azalan ülke, kullandığı kredinin geri ödemelerini daha rahat yapabilir hale gelecektir. *Tek başına* ikinci koşul [kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi koşulu] ise, kârlı yatırım peşinde koşan uluslararası sermaye odakları için yeni bir piyasa oluşturacaktır.

demî koşulları, büyüme, enflasyon, işgücüne katılım, istihdam gibi temel makroekonomik göstergeleri ciddi manada bozarak ağır bir krizi harekete geçirmiştir. Üstelik bu koşulların oluşturduğu belirsizlik ortamının, iktisadi öznelerin tedirginliğini/endişelerini artırarak krizi daha da derinleştirceği öngörülmektedir.²⁴ Zira makroekonomik göstergeleri şekillendiren bireysel ve kurumsal kararlar [tüketim, tasarruf, yatırım], normal zamanlarda olduğundan farklı olarak, söz konusu tedirginliğin tesiri altındadır. Bir başka ifade ile iktisadi karar birimleri, tedirginliğin yansıması olarak aşırı temkinli davranma eğilimi içindedir. Bu eğilim de büyüme ivmesinin yükselmesini ve iktisadi alanın toparlanmasını geciktirmektedir. Öyle ki, bazı uzmanlar Covid-19 Krizi'nin etkilerinin 2025 senesine kadar uzanacağını öngörmektedir (Auray ve Eyquem, 2020: 13).

Yukarıda vurguladığımız gibi, pandemi koşulları, bir taraftan da neoliberal programdan duyulan kuşkuyla derinleştirip ideolojik dönüşüm arayışlarının toplumsal meşruiyet zeminini güçlendirmektedir. Şöyle söyleyelim. Pandemi koşulları, *post-fordizm* ve *küreselleşme* başta olmak üzere, 1980 sonrasının pek çok sihirli kavramını yıpratarak neoliberal ideolojinin fiyakasını bozmuştur. İlk olarak, 'tam zamanında üretim' ve 'küresel üretim zincirleri' mekanizmaları ile tanımlanan 'post-fordist' üretim biçiminin, krizlere direnme gücünün zayıf [kırılgan] olduğu müşahade edilmiştir (Harvey, 2020). İkinci olarak, 2008 Krizi'nin ardından hem uluslararası mal hareketlerinde [ticaret] hem de uluslararası sermaye hareketlerinde [doğrudan yabancı yatırımlar] vuku bulan daralmanın, pandemi koşullarında derinlik kazandığı görülmüştür. Bu durum, küreselleşme olgusuna olan inancı zayıflatarak 'neoliberalizmin sonu' tartışmalarını yeniden alevlendirmiştir.

2021'in ikinci yarısı başlarken, küresel ekonomi-politik düzenin genel görünümü şöyledir: Hükümetler tarafından önemli ölçüde kaynak aktarılmış olmasına rağmen, pandeminin yakıcı sonuçları telafi edilebilmiş değildir. Piyasaların toparlanması gecikmiştir. İşsizlik ve gelir eşitsizliği artmaktadır. Hepsinden önemlisi, sağlık hizmetlerinin devlet tarafından üretiliyor olması durumunda, bu tür küresel salgınlara karşı yürütülen mücadeleyi kazanma ihtimalinin güçlendiği tecrübe edilmiştir. Pandeminin iktisadi alanı daraltıcı tesirlerini hafifletmek için alınan *keynesian* [Harvey'nin (2020) ifadesi ile 'bir dereceye kadar antikapitalist'] önlemlere toplumun geniş kesimlerinin *sıcak baktığı* görülmüştür. Dahası, tüm mal ve hizmetlerin

²⁴ WTO (2020), uluslararası ticaretin yüzde 13 ila yüzde 32 arasında daralacağını öngörüyor. OECD'nin 2020 Raporu'nda, doğrudan yabancı yatırımların, en iyimser tahminle bile, yüzde 30 düzeyinde düşeceği belirtiliyor; bu düşüşün, liberal kapitalist sistemin çevre ülkelerinde daha dramatik olacağı vurgulanıyor.

özel girişimciler [piyasa] tarafından üretilmesi gerektiğini savunan ana-akım iktisatçılar bile, zihinsel deformasyona uğramış durumdadır. Bu iktisatçılar, epey bir zamandır, devletin piyasaları nasıl toparlaması, pandeminin yıprattığı işletmelere nasıl destek vermesi gerektiğini tartışıyor (Sad-Filho, 2020).

C. PANDEMİ SONRASI EĞİLİMLER

Bilindiği gibi, geleceği tahmin etmek, yarın neler yaşanacağını öngörmek hiç de kolay değildir. Bununla birlikte belli belirsiz karşımızda duran birtakım eğilimleri *ipucu* gibi kullanarak böyle bir zihinsel faaliyete girişebiliriz. Nitekim Rogoff, pandeminin ardından küresel ekonomi-politik düzeni şekillendireceğini düşündüğü eğilimlerden hareket ederek kapsamlı bir gelecek değerlendirmesi yapıyor (aktaran Sözbilir, 2020). Rogoff'a göre pandemi, yüksek gelirli ya da düşük gelirli, 'bütün ekonomilerde kalıcı hasar bırakacaktır'. Bu hasar, düşük gelirli ülkelerde borç yükünün ağırlaşması ve yurtiçi fiyatların artması [enflasyon] biçiminde tezahür edecektir. Buna mukabil pandemi kaynaklı hasarın yüksek gelirli ekonomilere yansımaları yatırım, istihdam ve talep daralması biçiminde olacaktır.

İşin doğrusu, pandemi koşullarında, *çevre* ülkelerinin kahir ekseriyetinin borçlarını ödeyemez duruma [temerrüte] düşeceğini öngörmek hiç de zor değildir (Arellano ve diğerleri, 2021). Zira 1990'lerden itibaren neoliberal akla teslim edilmiş olan bu ülkeler, zaten ağır bir borç yükü altındadır. Bir bütün olarak liberal kapitalist sistemin, pandemi belası musallat olmasaydı bile, 1980'lerin ilk yarısında yaşandığı gibi, *çevre*'den *merkez*'e yürüyecek yakıcı bir borç krizine maruz kalacağı beklenmektedir (Stevano ve diğerleri, 2021).

Pandemi, sistemin bu krizi öteleme/geciktirme imkânlarını azaltmıştır. *Çevre* ülkelerinin, neoliberal aklın çizdiği çerçevede içinde borçlandırılmış ekonomileri ve devlet faaliyetinden arındırılmış sağlık sistemleri, 2020'nin ikinci çeyreğinden itibaren pandemi koşullarının tesiri altındadır. Bu ülkelerin, pandeminin biraz daha ağırlaştırdığı borç yükünü taşımaları güçleşmiştir. 'Acil kredi desteği' talebi ile IMF'ye yapılan müracaatlar artmıştır. Kaldı ki, küresel ekonomi-politik düzenin finans sistemi çökmüş değildir. Bu ülkeler, maliyeti [faiz hadleri] yükselmiş olmakla birlikte, halen daha borçlanabilmektedir. Bununla birlikte küresel ekonomi-politik düzenin geleceği pandeminin yarattığı belirsizliğin ipoteği altındadır. Şöyle ki: Pandemi koşullarında gelirleri düşen işletmeler, en azından sabit maliyetleri karşılayabilmek için kredi arayışına girmiştir. Daha doğru bir ifade ile pandemi, yükü zaten ağır olan reel sektörün borçlanma ihtiyacını artırmıştır. Keza FED'in [ABD Merkez Bankası] likiditeyi bollaştırıp finans piyasalarını

sakinleştirme gayretleri, reel sektörün pandemi koşullarında artan finansman ihtiyacına belli ölçüde cevap vermiştir. İşletmelerin çoğu, borç çevrimini sürdürüp ayakta kalma imkânı bulmuştur (Kılıç, 2021).

Malum, bu işletmeler bir müddet sonra [diyelim ki, pandemi bittiğinde], hem bu borçları hem de pandemiden ötürü ertelenmiş vergileri ödemeye başlayacaktır. İşletmelerin bir kısmı bu ödemeleri yapamadığı için iflas edecektir; diğer bir kısmı ise küçülmek zorunda kalacaktır (Demmou ve diğerleri, 2021). Hiç şüphesiz, bu durum makro düzeye üretim [gelir] ve istihdam kaybının derinleşmesi biçiminde yansiyacaktır. Üstelik eşzamanlı olarak, bir taraftan kredi derecelendirme kuruluşları ülkenin puanını düşürürken diğer taraftan da ülkeden sermaye çıkışı ivme kazanacaktır (OECD, 2021: 70). Sonuç olarak, dramatik bir biçimde küçülecek olan ülke ekonomisi borçlarını ödeme kabiliyetini yitirecektir. Daha açık bir ifade ile liberal kapitalist sistem yakıcı bir borç krizi ile karşı karşıya kalacaktır. Çünkü yukarıda yaptığımız kurgu, pandemiye ağır borç yükü altında yakalanmış bütün ülkeler için geçerlidir.

Pandemi, diğer taraftan da, liberal kapitalist sistemin *çevre* ülkelerinde fiyatların artma eğilimini güçlendirmektedir. Önümüzdeki senelerde yüksek enflasyonun, bu ülkelerin gündemini işgal edeceğini öngörebiliriz. Bu öngörünün temel dayanak noktalarından biri, pandemi koşullarında tedarik zincirlerinin kopmuş ve bunun bir sonucu olarak bazı metallerin ihracatının cazip hale gelmiş olmasıdır. Keza bir kısım *çevre* ülkeleri, bu durumu cari işlemler açığını kapatmak için kaçırılmaması gereken bir fırsat olarak görüyor; yurtiçi fiyatların tırmanması ihtimaline rağmen söz konusu metallerin ihracatına göz yumuyor. Daha açık bir ifade ile bazı *çevre* ülkeleri *cari açık* sorununu önceliyor, *enflasyon* sorununu talileştiriyor. Sonuç olarak cari açık bir miktar düşerken enflasyon bir miktar yükseliyor. Bu tercihi yapanlar şunu bilmiyor olamaz. Enflasyon sorunu, iktidarın siyasi meşruiyet temellerini, cari açık sorunundan daha fazla tehdit etmektedir.

Küresel ekonomi-politik düzenin pandemi sonrası gündemini şekillendirecek bir başka eğilimin artan bütçe açıkları olacağını söyleyebiliriz. Çünkü bir taraftan pandeminin özel tüketim ve yatırım harcamalarını azaltıcı tesirini telafi etsin diye, devlet harcamaları sürekli olarak artırılmaktadır. Diğer taraftan da iktisadi faaliyetlerin azalıyor olmasının sonucu olarak vergi gelirleri düşmektedir (Gür ve diğerleri, 2020).

Dördüncü eğilim, servet ve gelir eşitsizliğinin büyümesi olacaktır. Bir başka ifade ile küresel ekonomiyi toparlama programı, zengini daha zengin yapacak gibi görünüyor. Çünkü pandeminin iktisadi faaliyetleri daraltıcı tesirlerini hafifletmek için izlenen program, kamu kaynaklarının büyük sermaye sahiplerine yani zenginlere aktarılmasına hizmet ediyor. Daha

doğru ifade galiba şu: Büyük sermaye, siyasi gücünü kullanarak pandemiyi fırsata çeviriyor.

Servet ve gelir eşitsizliğinin büyütecek olan bir diğer husus da pandemi öncesinde yoksulluk sınırında yaşayan insanların önemli bir kısmının, iş ve gelir kaybına uğrayıp bu sınırın altına düşecek olmasıdır (Singh, 2020). Bilindiği gibi, 2008 Krizi'nin açtığı yaralar henüz kapanmadan maruz kalınan pandemi, kapitalist sistemi uzun süre devam edecek bir bunalıma taşımıştır. Bütün ekonomilerde üretim ve istihdam düşmüştür. Sistem ağır bir tahribat/maliyet ile karşı karşıyadır. Bu esnada iki grup insan, iş ve gelir kaybına uğrayıp yoksullaşmıştır. Birinci grupta pandemi kaynaklı kısıtlamalar başladığında indirdiği kepenkleri daha sonra kaldıramayan küçük işletme sahipleri yer alıyor. İkinci grubu ise bu işletmelerde ücret mukabili çalışanlar oluşturuyor.

İşin doğrusu, mütevazı işini kaybetmemiş ve vergi mükellefi olmayı sürdüren insanların durumu da pek farklı değil... Onlar da yoksullaşacaktır. Zira daha önceki bunalımlarda olduğu gibi, pandemi kaynaklı bu ağır bunalımın ekonomi-politik düzene getirdiği maliyetin önemli bir kısmı, o insanların sırtına binecektir.

Pandemi sonrasında gündemini şekillendirecek eğilimlerin sonuncusu, yukarıda farklı bir bağlamda temas ettiğimiz işsizlik olacaktır. Zira önümüzdeki senelerde işsizlik ciddi ölçülerde artacaktır. Farklı bir biçimde söyleyelim. Zaten uzun zamandır küresel ekonomi-politik düzenin başını ağrıtan istihdam krizi derinlik kazanacaktır. Pandemi koşullarında 'geçici olarak' evlerine gönderilen insanların bir kısmının işyerlerine geri gelmeleri mümkün olmayacaktır. Bu insanlara, pandemi kaynaklı kısıtlamalardan ötürü indirdiği kepenkleri daha sonra kaldıramayan küçük ölçekli işletme sahipleri de ilâve edilir ise, meselenin vahameti daha iyi anlaşılabilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Öncelikle şu notu düşelim. Pandeminin ardından nasıl bir dünyanın ortaya çıkacağına, insanoğlunu nasıl bir geleceğin beklediğine dair daha ayrıntılı değerlendirmeler yapmak için biraz sabırlı olmak gerekiyor. Bununla birlikte pandemi koşullarında bütün çıplaklığı ile müşahede etme imkânı bulduğumuz bir gerçekten hareket ederek yüzeysel birtakım öngörülerde bulunabiliriz.

Pandemi sayesinde şöyle bir gerçekle yüzleşmiş bulunuyoruz. Hükümetler, Covid-19 virüsüne karşı başarılı bir mücadele yürütebilmiş değildir. Mücadelenin tam ortasında, pek çok ülkenin sağlık sistemi çökmüştür; yaklaşık 40 senedir uygulanan neoliberal programın kusurları, her zaman olduğundan daha açık bir biçimde görünür hale gelmiştir. Bu durumun,

neoliberal defterin kapatılarak yeni bir defterin açılması için tek başına yeterli olmayacağı doğrudur; fakat 2008 Krizi'nin ardından ortaya çıkan neoliberal programı dönüştürme/insanileştirme eğilimlerini kuvvetlendirici bir etki yapacağını öngörebiliriz.

Daha açık söyleyelim. Hiçbir şey artık eskisi gibi olmayacaktır. Bir dönüşümün yaşanması kaçınılmazdır. Bugünkünden tamamen farklı, neoliberal aklı reddeden yeni bir ekonomi-politik düzen mi kurulacak? Yoksa neoliberal ekonomi-politik düzenin dönüştürülmüş/yenilenmiş farklı bir sürümü mü önümüze konacak? Aslında bu iki seçenekten biri gerçekleşecektir. Ama hangisi? Tam olarak öngöremediğimiz şey budur. Nitekim pandemi sonrası için yapılan değerlendirmeler de bu iki seçenek arasında salınmaktadır. Bir tarafta, pandeminin mevcut ekonomi-politik düzeni sürdürülemez bir konuma taşıdığı varsayımından hareket ederek neoliberal dönemin sona erdiğini iddia edenler var; diğer tarafta ise, neoliberal programın, daha önce defalarca olduğu gibi, kendi başarısızlığından beslenerek yenileneceğini ve ayağa kalkarak yoluna devam edeceğini söyleyenler...

Birinci seçeneğin daha önce de dile getirildiğini biliyoruz; yani neoliberalizmin ölüm ilânını ilk defa duymuyoruz. 2010'ların hemen başında, 2008 Finans Krizi'nin, hâkim iktisat ideolojisini yani neoliberalizmi çürüteceğine ilişkin öngörü oldukça yaygındır. Üstelik bu öngörünün temelsiz olduğu da söylenemez. Çünkü kapitalizm 'en derin krizini' yaşamaktadır. Bir başka ifade ile finans piyasalarının işleyişinden kaynaklanan 2008 Krizi, neoliberalizme açık bir meydan okumadır; 'ölümcül bir virüs' gibi ekonomi-politik düzenin temellerini sarsmaktadır. Fakat buna rağmen, krizin neoliberal programı tasfiye edeceğine ilişkin öngörü gerçekleşmedi. Hâkim iktisat ideolojisi olarak neoliberalizm, 2008 Finans Krizi'nden, temsil ettiği sermaye sınıfının çıkarların koruyarak yani servet ve gelir eşitsizliğini büyüterek çıktı. Şöyle söyleyelim. Neoliberal ideoloji, enkaz kaldırma işini devlete ihale ederek krizi fırsata dönüştürdü.

Neoliberalizm Covid-19 Krizi'ni de benzer şekilde çok fazla hırpalanmadan aşacak gibi görünüyor. Elbette şunu kastetmiyoruz. İktisadi faaliyetleri durma noktasına getiren, birçok ülkenin sağlık sistemini felç eden bu krize rağmen, neoliberal ideoloji mevcut hali ile yoluna devam edecektir. Bu mümkün değil. Pandemi, neoliberal ideolojinin önerdiği politikaların ne kadar kırılgan olduğunu teşhir etmiş bulunuyor. Bununla birlikte siyasetin küresel görünümü, neoliberalizmin can çektiğini/ölmek üzere olduğunu söylemek için herhangi bir işaret vermiyor. Neoliberalizmden radikal bir kopuş söz konusu değildir. Bu ideoloji, uluslararası ticaretin geçici ve/veya sınırlı kısıtlamalara tabi kılınması, insan sağlığını ilgilendiren mal ve hizmetlerin üretiminin devlet tarafından güvence altına alın-

ması gibi birtakım dönüşümler geçirerek ['geçici tavizler vererek' diye de okunabilir] gezegenin kaderini belirlemeye devam edecektir. Yani ikinci seçenek gerçekleşecektir; neoliberalizm *yenilenmiş* olarak yoluna devam edecektir.

Neoliberalizmin yenilenmesine, temel sağlık hizmetlerinin merkezileştirilmesini ve devlet tarafından güvence altına alınmasını amaçlayan yasal ve kurumsal düzenlemeler ile başlanacağını öngörebiliriz. Çünkü Covid-19 Krizi göstermiştir ki, devletin sağlık hizmetleri üretme kapasitesinin yüksek olması, ülkenin pandemi ile mücadele sürecinde başarılı olma ihtimalini artırmaktadır. Farklı bir biçimde ifade edelim. Pandemi, temel sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesini, kamu harcamalarının [ve sosyal korumanın] azaltılmasını tavsiye eden Neoliberal ideolojinin mahzurlarını tespit etme imkânı vermiştir. Neoliberal ideolojinin, devletin iktisadi rolünü 'piyasa başarısızlıklarını onarmak' ile sınırlı tutan sert yorumunun propagandasını yapmak eskisi kadar kolay olmayacaktır. Pandemi, devletin üretici bir özne olarak da güçlü olması gerektiğini hatırlatmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

COVID-19 PANDEMİSİ VE TÜRK KAMU MALİYESİNE ETKİLERİ

Cahit ŞANVER*

GİRİŞ

Covid-19'un ilk ortaya çıktığı ülke olan Çin, bu salgından hızla kurtulduğu sanılıyor. Muhtemelen öyle de olabilir. Salgının ciddiyetini öğrenen Çin hükümeti, ciddi önlemler aldı. Üretim alanlarını kapatarak sokağa çıkma yasağının en katı uygulandığı ülke oldu. Ancak kamu iktisadi politikalarının uygulanmasında, ekonomisini ayakta tutabilmek için vergi indirimleri, düşük kredi imkânları, ertelenen vergiler ve diğer banka borçları gibi kaçınılmaz olarak gerekli olan katı kurallar ve imkânlar getirdi (Ulutaş, 2020: 13). ABD, benzer kamu harcama politikalarıyla birlikte, ek dolar ve rezerv garantileri uygulayarak ekonominin damarına girmeyen kanı akıtmaya çalıştı. Kişi başına 1.000 ABD doları tutarında yardım taahhüdü ödeme planıyla ilk sıralarda yer alan ABD, yaklaşık 3 ile 4 trilyon ABD doları tutarındaki yardımla da en iyiler arasında yer alıyor. Kongre ve Başkan tarafından onaylanan söz konusu yardım önce 850 milyar ABD doları olarak açıklanmış, ardından bu miktar geçilmiştir. (BBC, 2021). AB ülkeleri bu konuda maliye politikası tedbirleri almaya çalışsalar da başarılı olamadılar ve birlik haline gelemediler. Nisan 2020'de Brüksel'de gerçekleştirilen AB maliye bakanları toplantısında ortak maliye politikası önlemlerinin alınması planlanmasına rağmen, gerçekleşmedi (Sabah Gazetesi, 2021). Ancak İngiltere'nin Avrupa Birliği'nden ayrılmasının hemen ardından AB'nin birliğe en çok ihtiyaç duyduğu gündü. AB sadece bu imajla birlik olma fırsatını kaçırmakla kalmadı, aynı zamanda Covid-19 salgınının en şiddetli ülkeleri arasında yer aldı. Avrupa Birliği'nin önemli devletlerinin bile Türkiye'den yardım isteme noktasına gelmeleri düşündürücüdür.

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü, sanver@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4918-9305

Böyle bir ortamda, sonuç sosyal ve ekonomik çöküştür ve ulusal ekonomik yönetim departmanı, alışlagelmiş önlemlerinin ötesine geçen politikalar benimsemelidir. Bu politikalar para politikasıyla sınırlı kalmamalı, Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye ve diğer birçok ülke tarafından benimsenen maliye politikasıyla desteklenmelidir. Ülkemizin uygulanan bazı önlemler üretimi, biraz yatırımı ve biraz talebi artırmaya yöneliktir. Ancak Türkiye'nin söz konusu pandemi nedeniyle üreticilere, esnafa ve bireylere yaptığı yardım ve imkânlar nedeni ile bütçe kalemlerinde ne gibi değişiklikler olduğu bu çalışmanın odak noktasıdır.

Gelişmiş ülkelerde Covid-19 virüsü salgını nedeniyle kamu bütçesinde artan negatif gelir gider açığının sınırlı kalması beklenirken, salgının olumsuz finansal etkisinin düşük ve orta gelirli kesime daha derinden yansımaları bekleniyor. Şu anda, ekonomik daralmanın etkisini azaltmak için ülkelerin elindeki maliye politikası aracının mali teşvikler olduğunu belirtmek gerekir.

Vergi mükelleflerine yapılan ödemelerin ertelenmesi, beyanname verme sürelerinin uzatılması gibi vergisel desteklerin yanı sıra kamu harcamaları yönüyle de destekler sağlanarak salgının olumsuz etkilerinin giderilmesi amaçlanmıştır. Ancak bu tedbirlerin bütçe performansını olumsuz yönde etkilemekte olduğu da bir gerçektir. Elbetteki yarı kamusal ve hatta bazı durumlarda tam kamusal mal olma özelliği gösteren toplum sağlığı için kamu malyesinde ortaya çıkacak olan bu olumsuzluklara katlanmak gerekir. Çünkü bu tür salgınlarla ancak kamusal mücadele ve kamusal tedbirler ile başedilebilir.

Bu derece tehlikeli ve bulaşıcı olan pandemi gibi sağlık problemlerinin çözümü, kamusal mal ve hizmet olarak kabul edilmektedir. Şu anda yaşadığımız Covid-19 gibi bir salgını bertaraf etmenin toplumsal faydası, kişisel faydalardan milyonlarca kat daha fazladır. Dolayısıyla bu mücadele; güvenlik, savunma ve adalet gibi tam bir kamu yararı ve hizmeti niteliğine sahiptir. Kamu malları ve hizmetleri tamamen devlet tarafından üretilmeli ve vergilerle finanse edilmelidir. Bu konuda devlet, gerektiğinde ek finansman araçları (ek vergiler) ile mücadele etmek, gerektiğinde dışarıdan borç almak ve gerektiğinde karşılıksız olarak para basmak zorundadır (Eğilmez, 2021). Demokratik bir toplumda devlet toplumun faydası için vardır.

A. PANDEMİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE UYGULANAN MALİ VE EKONOMİK TEDBİRLER

Covid-19'un küresel etkii, politikacılar, medya ve ailelerin yanı sıra bilim camiası için önemli bir gündem maddesi haline geldi. Covid-19'un ekonomik aktivite düzeyindeki azalma tüm sektörlerde hissedilmiş ve salgınla mücadele için küresel ekonomide bir dizi maliye ve para politikası uygulanmasına karar verilmiştir (Soylu, 2020: 170). Mart 2020'de Dünya

Sağlık Örgütü yaşanan durumun pandemi olduğunu ilân etti. Ayrıca Dünya Sağlık Örgütü, söz konusu durumun küresel bir halk sağlığı sorunu olduğunu ve önlem alınması gerektiğini bildirmektedir (Oral ve Eroğlu Sevinç, 2020: 59). Covid-19 pandemisinin yol açtığı ekonomik kriz sırasında Çin'in ara malı tedarikindeki istisnai konumunun ülkelerin bu ürünleri kullanmasını zorlaştırdığı da görülmüştür.

Covid-19 salgını sırasında kaynakları düşük gelirli ailelere aktarmak, tüketimi destekleyebilir ve minimum yaşam standardını koruyabilir. Krizden etkilenen şirketler için ücret sübvansiyonları, kademeli iflasları ve büyük çaplı işten çıkarmaları önlemeye yardımcı oluyor (Büyükipekci ve Hasanlı, 2020: 38). Bununla birlikte, kapsamlı mali teşvik, toplam talebi desteklemeye yardımcı olmalıdır. Bu dönemde Türkiye'de yaşamının maliyetinin artma eğiliminde olduğu tahmin edilmektedir. Yeniden işe yerleşim maliyetlerindeki artış, Türkiye'nin güvenli bir ülke olması ve birçok işsiz ve yoksul vatandaşın aynı ve nakdi yardım almasından kaynaklanmaktadır. Ancak sağlık harcamalarında önemli ve büyük bir artış bekleniyor (Bilgiç Ulun, 2020: 100).

Türkiye'de Covid-19 salgını sırasında, salgın nedeniyle birim fiyatlar, döviz kuru değişiklikleri ve enflasyon oranları yükseldi. Gıda fiyatları da buna paralel olarak artış gösterdi. Talebi canlandırmak için uygulanan kredi genişlemesi, dayanıklı tüketim malları talebini canlandırdı ve enflasyonu artırdı. Görüldüğü gibi salgın ekonomiyi olumsuz etkilemektedir (Oral ve Eroğlu Sevinç, 2020: 65). Ocak-Nisan 2020 döneminde turizm faaliyeti bir önceki yıl olan 2019'un aynı dönemine göre yüzde elliden fazla azaldı. 2020 Ocak-Mart döneminde ihracat yıllık %40'ın üzerinde azaldı, ithalat ise sadece %25 azaldı. Bu arada 2020 Ocak-Nisan ayları arasındaki ticaret açığı 2019'un aynı dönemine göre bir kattan fazla arttı. Raporlara göre Covid-19 virüs salgını gerek kamu maliyesi gerekse ülke ekonomisi yönünden ciddi zararlar vermiştir (Soylu, 2020: 177).

Kobi'ler üzerinde yapılan Covid-19 etkilerini sorgulayan ankete göre, ankete katılan 780 şirketin sadece %3'ü etkilenmediğini söyledi. Katılımcıların yarısından fazlası gelirlerinde yarıdan fazla bir düşüş bildirmiştir (Eğri ve Doğaner, 2020: 136). Öte yandan, pandemi döneminde Türkiye'de işsizlik oranı %13'lere çıkmıştır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2021). Unutulmalıdır ki bu olumsuz ekonomik durumlar doğrudan Covid-19 virüsü salgınıyla bağlantılıdır. Nitekim Covid-19 salgını sırasında hizmet sektörünün kapanması ve talebin düşmesi ekonomide yavaşlamaya neden oldu.

Türkiye'de yüz yüze dersler yerine yüz yüze çevrimiçi dersler başladı ve yaygın olarak kullanılan yeni öğretim yöntemleri geliştirildi. Hizmet sektöründe sanal ve uzaktan yöntemlere yönelim birçok alanda hızlanmakta ve mahkemeler davaları video konferans yoluyla sanal ortamda görmeye baş-

lamaktadır (Aykaç ve Murat, 2020: 116). Covid-19 pandemisi sırasında tüketim alışkanlıkları değişti ve kıyafet ve ayakkabı üretimi artık yapılamıyor. Ayrıca olumsuz etkilenen bir diğer sektör de turizm sektörüdür. Turizm sektöründe yine gelir düşüşleri görülmüştür (Eğri ve Doğaner, 2020: 138). Nitekim sadece turizm sektörü değil, turizm hizmeti veren KOBİ'ler de bu durumdan ve turizm sektöründen etkilenmektedir. Nitekim bu dönemde her şey dâhil hizmetlere ve sanal market uygulamalarına olan talep artmış ve bilişim sektörü olan e-ticaret bu durumdan olumlu etkilenen bir alan olmuştur. Salgın sırasında yaşanan finansal istikrarsızlık gayrimenkul ve inşaat sektörlerini olumsuz etkiledi. Ancak dünya genelinde restoranların kapanmasıyla hizmet sektörü büyük ölçüde durgunlaştı ve medikal alanda talebin genişlemesiyle birlikte medikal sektörü de pandemiden olumlu etkilenen sektörlerden biri haline geldi.

1. Vergisel Kolaylıklar ve Destekler

Covid-19 salgın döneminde Türkiye'de mükelleflere yönelik birçok kolaylıklar ve imkânlar sağlanmıştır. Covid-19 salgınının ekonomik ve mali yönden olumsuz neticelerini hafifletmek amacıyla yürürlüğe konulan vergisel tedbirleri şu şekilde sıralamak mümkündür.

Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından, 2020 Şubat ve 2020 Mart KDV beyannamelerinin verilme ve ödeme süreleri 28.04.2020 günü akşamına kadar uzatılmıştır. Ayrıca geçici vergi beyanname verme ve ödeme süreleri 28 Mayıs Perşembe günü sonuna kadar uzatılmıştır. 17 Mart 2020 tarihinde Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında verilmesi gereken KDV ve muhtasar beyannamelerinin süresi 27 Temmuz 2020 tarihine kadar, tahakkuk eden vergilerin ödenme süreleriye 6'şar ay uzatılarak ödemelerin Ekim, Kasım ve Aralık aylarının son haftası içerisinde olabileceği ifade edilmiştir (İstanbul Ticaret Odası, 2021). Ayrıca 2020 Ocak, Şubat, Mart dönemine ilişkin Birinci Geçici Vergi Dönemine ait Gelir ve Kurum Geçici Vergi Beyannamelerinin bildirilme ve ödenme süreleri 28 Mayıs 2020 tarihine kadar uzatılmıştır (Vergi Usul Kanunu Sirküleri/130, 2021). Yapılan vergi ödenme sürelerinin uzatmalarıyla Covid-19 virüs salgını sürecinde getirilen dışarı çıkma kısıtlamalarında mağduriyet yaşayan işletmelerin ve sahiplerinin ekonomik açıdan rahatlatılmaları amaçlanmıştır.

Faaliyetleri zorunlu olarak durdurulan ya da kısıtlanan iş yerleri için kamu idarelerince işyeri kira bedeli tahakkuk ettirilmeyeceği ve 17 Nisan 2020 tarihinde, faaliyette bulunmayan veya faaliyetleri durdurulan işletmelerin yıllık reklam ve ilân vergileriyle çevre temizlik vergilerinin faaliyette bulunulmayan dönemlere karşılık gelen kısmının alınmayacağı duyurulmuştur (İstanbul Ticaret Odası, 2021). Yapılan bu düzenlemeyle yerel yönetimler tarafından tahsil edilen ilân ve reklam vergisi ile çevre temizlik

vergisinin tahsilinden vazgeçilmesi, salgın sürecinde yerel yönetimler tarafından sağlanan desteklerden birtanesidir.

Geriye yönelik SGK prim teşvik indirimlerinden yararlanma başvurusunu yasal süresi içerisinde yapan işverenlerin bu talebe ilişkin prim-hizmet beyannamelerini verme süresi 30 Haziran 2020'ye uzatılmıştır (Sosyal Güvenlik Kurumu, 2021).

Konaklama vergisi 25 Mart tarihinden 1 Ocak 2021 tarihine tarihinin ertelenmiştir (İstanbul Ticaret Odası, 2021). Bakanlıklar tarafından tahsili gereken kira ve benzeri gibi ödemelerin tahsilinin ertelenmesiyle salgın döneminde ekonomik zorluk içerisine giren işletmeler ekonomik yönden desteklenmiştir.

Tek kullanımlık tıbbi maskelerde %20 olan ilâve gümrük vergisi kaldırılmıştır (2286 Sayılı Cumhurbaşkanı Kararı, 2021). Solunum cihazlarında %13 olan ilâve gümrük vergisi kaldırılmıştır (2285 Sayılı Cumhurbaşkanı Kararı, 2021). Dezenfektan ve kolonyanın hammaddesi olan dökme etil alkol ithalatında %10 olarak uygulanan gümrük vergisi, dezenfektan ve kolonya üreten sanayiciler için sıfırlanmıştır (2284 Sayılı Cumhurbaşkanı Kararı, 2021). Temel gıdalarda fiyat istikrarı ve arz güvenliğini sağlamak amacıyla 1 Haziran 2020 tarihine kadar yağlık ayçiçeği tohumunda %13 olan gümrük vergisi %9 olarak, ham ayçiçeği yağındaysa %30 olan gümrük vergisi %18 olarak uygulanacaktır. Gıdalarda fiyat istikrarını ve arz güvenliğini sağlamak amacıyla ekmek mayası üreten sanayiciler için nihai kullanım ibraz etmeleri kaydıyla melas ithalatında %31,5 olarak uygulanan gümrük vergisi %0 oranına indirilmiştir (2348 Sayılı Cumhurbaşkanı Kararı, 2021). Covid-19 virüs salgını nedeniyle temel gıda ürünlerinde yaşanan talep artışının karşılanabilmesi ve uygun fiyatlı pirinç arzının sağlanabilmesini teminen %0 gümrük vergili açılan 100 bin ton çeltik için 31 Mayıs 2020 tarihine kadar olan kontenjan kullanım süresi, 1 ay ilâve süre verilerek 30.06.2020 tarihine kadar uzatılmıştır (2482 Sayılı Cumhurbaşkanı Kararı, 2021). Gümrük vergilerinde yapılan indirim ve vergi muafiyetleriyle salgın döneminde gıda güvenliğinin garanti altına alınması ve hijyen malzemelerine ulaşımın kolaylaştırılması amaçlanmış bulunmaktadır.

Yerli üretimin korunması maksadıyla altından ve kıymetli taşlardan mücevherat, buzdolabı ve derin dondurucular, bulaşık makineleri, çamaşır makineleri, split klimalar, ocak ve yemek pişirme cihazları, su filtreleri, turbo kompresörler, motor parçaları, golf arabası vb. ile bazı muhtelif ürünlere 30.09.2020 tarihine kadar geçici olarak %30'a kadar, bu tarihten sonra ise %25'e kadar değişen oranlarda ilâve gümrük vergisi uygulanması kararlaştırılmıştır (Ticaret Bakanlığı, 2021). Ayrıca yine yerli üretimin korunması amacıyla; sanayi üretim ve ürünlerini kapsayan 400'ün üzerinde ürün için 30.09.2020 tarihine kadar geçici olarak her bir ürün için değişen

oranlarda %20'ye kadar, bu tarihten sonrası için on puana kadar daha düşük oranlarda ilâve gümrük vergisi uygulanması kararlaştırılmıştır.

2. Finansal Destekler

Türkiye'de faaliyetlerini sürdüren işletmelere yönelik olarak pandemi-den kaynaklanan ödeme ve işletme sermayesi sıkıntılarını aşabilmesi için çeşitli hibe ve kredi destekleri sağlanmıştır. Bu desteklerin daha büyük çoğunluğu kredi desteği şeklinde olmuştur. Hibe destekleri bütçe üzerine daha büyük yük getirebileceği için sadece daha çok finansal zorluk yaşayan işletmelere yönelik olmuştur.

6 Nisan 2020 tarihinde Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından Bitkisel Üretim Geliştirilmesi programı kapsamında 21 ilde tohum hibe desteği, ayrıca yine 27 Mart 2020 tarihi itibariyle yaklaşık 1,9 Milyar TL'lik tarımı destekleme ödemesi yapıldığı açıklanmıştır (Kocaeli Ticaret Odası, 2021). Bunun yanı sıra Tübitak tarafından 19 Nisan 2020 tarihinde "Covid-19 ve Toplum: Salgının Sosyal, Beşerî ve Ekonomik Etkileri, Sorunlar ve Çözümler" başlıklı özel bir çağrı açılmıştır (Kocaeli Ticaret Odası, 2021). Ayrıca Kosgeb tarafından koruyucu gözlük, eldiven, dezenfektan, koruyucu elbise, maske gibi ürünlerin yerli üretimine her bir işletme için 6 milyon TL'ye kadar destek verileceği açıklanmıştır (Kosgeb, 2021). Doğu Marmara Kalkınma Ajansı tarafından, Covid-19 virüs salgını ile mücadeleye katkı sağlayan ve salgının etkilerinin azaltılmasına yönelik acil çözüm sunan projelerin destekleneceği açıklanmıştır. Bu program kapsamında desteklenecek projeler için tahsis edilen toplam kaynak tutarı 3.000.000 TL'dir (Marka, 2021). İlâveten Covid-19'un teşhis ve tedavisinde kullanılabilecek ürünler ile destek süreçlerine ilişkin uygulamaların ve hastalıkların önlenmesi için etkili koruyucu ekipmanların geliştirilmesine yönelik projelere odaklanmak amacıyla, 26 Mart 2020 tarihinde Tübitak tarafından "KOBİ Ar-Ge Başlangıç Destek Programı" ile ortam koşullarının iyileştirilmesine yönelik ekipmanlar, maske, uluslararası kabul görmüş sınırlar içerisinde olan tanı kitleri yoğun bakım ünitelerinde kullanılan cihazlar, Covid-19'un teşhis ve tedavisinde kullanılan ürünler, hastalıkların önlenmesinde etkili koruyucu ürünlerin geliştirilmesine yönelik dezenfektanlar, aşı salgının doğrudan veya dolaylı sonuçlarına etki edebilecek bilişim uygulamaları, koruyucu kıyafetler ve ilaç bu konuların dışında Covid-19 virüs salgınıyla mücadeleye ilişkin olabilecek her türlü proje başvurusu yapılabilecektir (Tübitak, 2021). Açıklanan bu desteklere tarım sektörüne yönelik önemli ekonomik katkılar sağlandığı gibi, aynı zamanda Covid-19'a yönelik araştırma ve geliştirme projelerine de destek sağlanacağı duyurulmuştur.

2020 yılı Mart-Aralık döneminde yaklaşık 8,4 milyon kişiye tek seferlik

1.000 TL nakdi destek verilmiştir. Bu desteğin yaklaşık 2 milyon kişiye verilen kısmı Biz Bize Yeteriz Türkiyem kapmanyası kapsamında toplanan bağışlardan karşılanırken, yaklaşık 6,4 milyon kişiye verilen nakdi yardım ise Sosyal Destek Programı kapsamında yapılmıştır (Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2021).

Salgın nedeniyle işletmelerin yaşadığı mali kayıpların telafisi için 133 meslek kolunda 3 ay süreyle aylık 1000 lira olarak sağlanan gelir kaybı desteğinden 23 Nisan 2021 itibarıyla 1 milyon 33 bin 589 kişi yararlanmış ve yapılan ödeme tutarı 3 milyar TL'ye ulaşmıştır. Ayrıca 1 milyon 834 binden fazla esnaf ve sanatkâra 2 ayrı grup hâlinde 4 milyar 622 milyon liralık destek verileceği duyurulmuştur. Birinci grupta kahvehane, kafe, kırtasiyeler, internet kafeler, hamamlar, lunaparklar gibi işletmeler yer almaktadır. Sayıları toplam 235 bine ulaşan bu işletmelere bir defaya mahsus 5 bin TL hibe ödemesi yapılacaktır. İkinci grupta ise bunların dışındaki birçok diğer esnaf yer almıştır. Toplamda 1 milyon 150 bini aşkın işletmeyi kapsayan bu gruptaki vatandaşlara bir defaya mahsus 3 bin TL hibe ödemesi yapılacaktır (Duran, 2021). Sağlanan hibelerle aşılama çalışmaları tamamlanıp tam açılmaya gidilene kadar salgın nedeniyle ciddi ekonomik sıkıntılar yaşayan işletme sahiplerine ekonomik destekte bulunulmuştur.

Covid-19 salgını kapsamında Kobi'lerin desteklenmesi amacıyla yatırım ve işletme kredisi üst limiti KOBİ başına 300.000 TL'den 3 milyon TL'ye çıkarılmış, kredilerin vadesi ise 48 aydan 60 aya uzatılmıştır (Görer YMM ve Finansal Danışmanlık, 2021).

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme kurulu tarafından gecikmeye giren kredilerin takipte bulunan kredilere aktarılma süresi 90 günden 180 güne çıkartılmıştır. Uygulama ticari ve bireysel tüm kredileri kapsamaktadır ve uygulamanın 31 Aralık 2020 tarihine kadar sürmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca turizm sektöründeki işletmeler yanında bu işletmelerin tedarikçilerinin nakit ihtiyaçlarının ve kurumsal kredi kartı harcamalarının karşılanması için Turizm Destek Paketi Uygulaması adı altında Hazine ve Maliye Bakanlığı garantisi ve Kredi Garanti Fonu kefaleti ile 12 ay geri ödemesiz 48 ay vadeli ve yüzde 14,5 değişken faizli olmak üzere bankalar tarafından 10 milyar TL kredi sağlanmıştır (Turizm Destek Paketi, 2021).

Nakit akışı bozulan işletmelerin bankalara olan kredi anapara ve faiz ödemelerinin asgari 3 ay ötelenerek finansman desteği sağlanmış, firmaların kurumsal kart limitleri artırılarak bir müddet ödemesiz uygun vadeli kredi seçenekleri sunulmuş, kamu bankaları tarafından ödemesiz dönem seçenekleri ve uygun faiz oranları ile temel ihtiyaç destek paketi sunulmuş, salgından etkilenen firmalara İşe Devam Kredi Desteği paketi sunulmuş, kredi ödemelerindeki gecikmelere esneklik tanınmış, konut, taşıt ve ihti-

yaç kredisi destek paketlerinin hizmete sunulduğu duyurulmuştur (Soylu, 2020: 182-183).

3. İstihdama Yönelik Destekler

İstihdama yönelik olarak Türkiye’de 23 Mart 2020 tarihinde esnek ve uzaktan çalışma modellerinin daha etkin hale getirileceği, 26 Mart 2020 tarihinde Covid-19 döneminde çalışılmayan sürenin telafisi için tanınan telafi çalışma süresinin 2 aydan 4 aya çıkartılacağı, 30 Mart 2020 tarihinde mevsimlik tarım işçilerinin Covid-19 virüs salgını nedeniyle barınma ve çalışma koşullarının devamlı olarak kontrol edilmesi, tarım arazilerine ulaşım şartlarının iyileştirilmesi ve tarım ürünlerinin pazara erişimini kolaylaştıracak önlemlerin alınmasına yönelik düzenleme yapıldığı, 16 Nisan 2020 tarihinde işveren tarafından ücretsiz izne ayrılan çalışanlarla 15 Mart 2020 tarihinden sonra iş sözleşmesi sona erdirilen fakat işsizlik sigortasından yararlanamayanlara 3 ay süresince günlük 39,24 TL ödeme yapılacağı, 17 Nisan 2020 tarihinde 3 aylık süreyi aşmamak üzere, işveren işçiyi kısmen veya tamamen ücretsiz izine ayırabileceği ve bu durumun işçiye iş sözleşmesini haklı nedenle fesih hakkı vermeyeceği, 17 Nisan 2020 tarihinde Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu kapsamında yürütülen toplu sözleşme ve yetki prosedürlerinin 3 ay süreyle uzatılacağı duyurulmuştur (İstanbul Ticaret Odası, 2021). Bununla birlikte belirtmek gerekirken istihdamı sürdürmeye yönelik atılan önemli bir adımda iş sözleşmesinin İş kanununda şartları sayılı olan Ahlak ve İyi Niyet Kurallarına Aykırılık halleri dışında işveren tarafından feshinin yasaklanması ve bu yasakların salgın süresince uzatılarak devam ettirilmesidir.

7244 sayılı Torba Yasa ile beraber ise işverenlerin çalışanlarını tek taraflı olarak herhangi bir muvafakat şartı aranmaksızın kısmen veya tamamen ücretsiz izne çıkartabileceği düzenlenmiştir. Nakdi ücret desteği sigortalı çalışanlardan 17.04.2020 tarihi itibarıyla iş sözleşmesinin bulunduğu işveren tarafından ücretsiz izne ayrıldığı hâlde kısa çalışma ödeneğinden yararlanamayan işçileri ve 15.03.2020 tarihinden sonra iş sözleşmesi feshedilen ve aynı Kanunun başkaca hükümlerine göre işsizlik ödeneğinden yararlanamayan işçileri kapsamaktadır. Nakdi ücret desteğini hak eden her bir kişi için yapılacak ödeme miktarı günlük 39,24 Türk Lirası olarak belirlenmiştir. Nakdi ücret desteğinden yararlananlar genel sağlık sigortalısı sayılır (Görer YMM&Finansal Danışmanlık, 2021). 09.03.2021 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanan 3592 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararıyla nakdi ücret desteği 17.05.2021 tarihine kadar uzatılmıştır. Diğer yandan kısa çalışma ödeneği uygulaması; sektörel, bölgesel kriz, zorlayıcı veya genel ekonomik sebeplerle işyerindeki haftalık çalışma sürelerinin geçici

olacak şekilde minimum üçte bir oranında azaltılması veya süreklilik şartı aranmaksızın işyerindeki faaliyetin kısmen veya tamamen asgari dört hafta süreyle durdurulması durumlarında, işyerinde üç ayı geçmemek üzere çalışmadıkları dönem için sigortalı çalışanlara gelir desteği sağlayan bir uygulamadır (İŞKUR, 2021). İşsizlik Sigortası Kanunu'na yapılan eklemeye 30 Haziran 2020 tarihine kadar geçerli olmak üzere, Covid-19 virüs salgını kaynaklı zorlayıcı sebep gerekçesiyle yapılan kısa çalışma başvurularında işçinin kısa çalışma ödeneğine hak kazanabilmiş olması için öngörülen iş sözleşmesinin feshi dışında işsizlik sigortası hak etme şartlarını sağlaması hükmü, kısa çalışmaya başlama tarihinden önceki son 60 gün içerisinde iş sözleşmesine tabi olanlardan son üç sene içerisinde 450 gün sigortalı olarak çalışıp işsizlik sigortası primi ödenmiş olması şeklinde düzenlenmiştir.

Ayrıca sigortalıların; İşkur'a kayıtlı işsiz olması, işe alındıkları tarihten önceki üç ay içinde on günden fazla sigortalılarının bulunmaması ve 01.01.2018 ile 31.12.2022 tarihleri arasında özel sektörde istihdam edilmeleri hâlinde ilâve istihdam teşvikinden yararlanılabileceği duyurulmuştur. Teşvik kapsamında ilâve istihdam edilecek her bir sigortalı için prime esas kazanç alt sınırı üzerinden hesaplanacak tüm primlerle damga ve gelir vergisi karşılanmaktadır. Destek süresi 1/1/2018 ile 31/12/2022 tarihleri arasında istihdam edilen her bir sigortalı için 12 aydır. Ancak istihdam edilen sigortalının, 18 yaşından büyük ve 25 yaşından küçük erkek, 18 yaşından büyük kadın veya kuruma kayıtlı engelli olması durumunda destek 18 ay süreyle uygulanmaktadır (İşkur, 2021). Uygulanma süresi sınırlıyken salgın sonrasında uygulama süresi uzatılan bu ve aşağıda yazılı diğer desteklerle salgın süresince istihdamın sağlanmasına destekte bulunulmuştur.

4. Diğer Destekler

Ticaret Bakanlığının "E-Ticaret olarak Kobi'lerin Yanındayız" temalı kampanyasına katılan e-ticaret, paket yemek ve sanal market siteleri Kobi'lere yönelik ödeme yapma vadelerini düşürmüş, bazıları ise komisyon oranlarında indirim gitmişlerdir (Ticaret Bakanlığı, 2021). Böylece gerek paketler gerek kampanyalar vasıtasıyla Kobi'lerin üzerindeki finansal yükler hafifletilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan en düşük emekli aylığının 1.500 liraya çıkarıldığı ve emeklilerin Ramazan Bayramı ikramiyelerinin erkene çekilerek Nisan ayı başında hesaplarına promosyon ve ikramiye ödemesi yapılacağı duyurulmuştur (Büyükipekci ve Hasanlı, 2020: 41-43). Aynı zamanda Covid-19 virüs salgını durumu Dâhilde İşleme Rejimi çerçevesinde mücbir sebep olarak kabul edilmiştir. Dâhilde İşleme İzin Belgesi ile İhracat Sayılan Satış ve Teslim için alınan D3 Belgesi sahibi ihracatçıların izin için bir ay içerisinde ilgili gümrük idaresine, taahhütlerini yerine getirmek

için ise en geç üç ay içerisinde ilgili bölge müdürlüğüne müracaat etmiş olmaları hâlinde 6 ay ek süre imkânı getirilmiştir (Ticaret Bakanlığı, 2021). Böylelikle salgın döneminde artan e-ticaret ihtiyacının Kobi'lere olumsuz yansımaları azaltılmaya çalışılmış ve dar gelirli emeklilerin finansal olarak rahatlamaları amaçlanmıştır.

17 Nisan 2020 tarihinde, büyükşehir belediyeleri, belediyeler ve bağlı kuruluşlarının, konutlara ve faaliyetleri durdurulan veya faaliyette bulunamayan işyerlerine ilişkin su tüketimine bağlı alacaklarının 3 ay süreyle ertelendiği duyurulmuştur (İstanbul Ticaret Odası, 2021). 7226 sayılı kanun ile Çek Kanununa eklenen Geçici Madde 5'te özetle; karşılıksız çek keşide etmek suçundan 24.03.2020 tarihine kadar mahkûm olanların cezalarının infazı, bu maddenin yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla durdurulur. Hükümlü tahliye tarihinden itibaren en geç üç ay içinde çek bedelinin ödenmeyen kısmının onda birini alacaklıya ödemek zorundadır. (Ticaret Bakanlığı, 2021). Yerel yönetimlerin su tüketimine bağlı alacakları ertelemeleri yerel yönetimler tarafından salgın sürecinde sağlanan önemli desteklerden biriyken, çek alacaklarından kaynaklı hükümlü bulunanların çek bedelini uygun koşullar altında ödemesi hâlinde mahkûmiyet hükmünün ortadan kaldırılması yönündeki düzenleme pek çok firma sahibinin hapis cezasından kurtulup ticari yaşantısını devam ettirmesine ve alacaklıların alacaklarını tahsil edip ticari yaşantılarını sürdürmesine imkân tanımıştır.

Bunun yanında Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından, 1 Nisan 2020 tarihinden itibaren mevcutta sadece yıllık cirosu 25 milyon TL ve altında olan kurumlara sağlanan devlet destekli ticari alacak sigortasının kapsamının genişletildiği açıklanmıştır. Böylece, yıllık cirosu 125 milyon TL'ye kadar olan tüm KOBİ'ler bu imkândan yararlanabileceklerdir. Böylece KOBİ'ler ödenmeme riskine karşı ticari alacaklarını sigortalama imkânına kavuşmuşlardır. Ticari alacağını sigortalamak isteyen Kobi'ye, alıcı başına 750 bin TL'ye kadar teminat limiti sağlanmıştır (Kocaeli Ticaret Odası, 2021). Diğer yandan Covid-19 virüs salgını nedeniyle, belgesiz ihracat kredisi ve vergi, resim, harç istisnası belgesi kapsamında mücbir sebep olarak kabul edilmiştir. Belgesiz ihracat kredisi kapsamında 31 Aralık 2020 tarihine kadar geçerli olmak üzere en geç 1 ay içerisinde ilgili bankaya, vergi, resim, harç istisnası belgesi kapsamındaysa Ticaret Bakanlığına en geç 3 ay içerisinde başvurulması hâlinde 12 ay ek süre tanınması imkânı getirilmiştir (Ticaret Bakanlığı, 2021). Yapılan bu düzenlemelerle salgın döneminde hem borçlarını ödeyemeyen firmaların sicilinin temiz tutulması sağlanmış, hemde ekonomik zorluk yaşayan serbest piyasada KOBİ'lerin alacaklarını garanti altına almasına imkân tanınmıştır.

B. PANDEMİ SÜRECİNİN KAMU MALİYESİNE ETKİLERİ

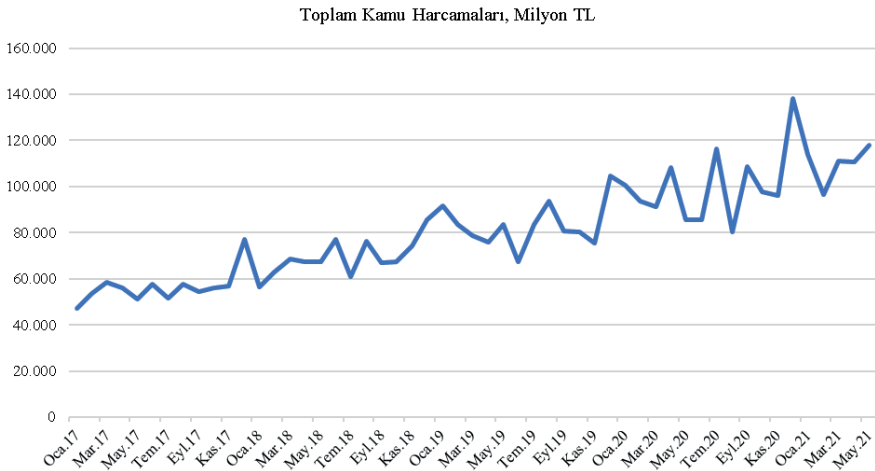
Covid-19 pandemi sürecinin ekonominin neredeyse her alanında olumsuz etkilerinin olduğu bilinmektedir. Ekonomik büyümeye, enflasyona, özel ve kamu sektörünün borçluluk yapısına, kamu gelirlerine, kamu harcamalarına, sosyal güvenlik hesaplarına ve işsizlik oranlarına olumsuz etkileri olmuştur. Ancak çalışmanın içeriği olarak burada daha çok kamu hesaplarına olan etkileri ele alınmıştır.

1. Kamu Harcamaları Yönünden Etkileri

Kamu hesaplarının yer aldığı merkezi yönetim bütçe hesapları Ocak 2020'de 21,5 milyar TL, Şubat 2020 ayında 14,1 milyar TL fazla vermiş, ülkemizin pandemiden etkilenmesiyle birlikte Mart 2020'de -29,6 milyar TL açık verdiği görülmüştür. Ocak-Şubat aylarında daha olumlu bir seyir ile ve ÖTV gelirlerinin pozitif yönde katkısıyla bütçe gelirlerindeki düşüş sınırlı kalarak bütçe açığı yılın ilk üç ayında geçen yılın aynı dönemine göre 6,6 milyar TL (%18,2) azalarak 29,6 milyar TL'ye inmiştir (Adıgüzel, 2020: 201-202).

Aşağıda yer alan grafikte 2017 yılından 2021 yılı Mayıs ayına kadar toplam kamu harcamalarının seyrini aylık olarak görmekteyiz. Toplam olarak bakıldığında kamunun yaptığı toplam harcamalarda diğer yıllardan gelen artış trendinin çok fazla değişmediği görülmektedir. Sadece 2020 yılının Aralık ayında zirve yaptığı ve diğer aylarda normal artış trendine döndüğü görülmektedir.

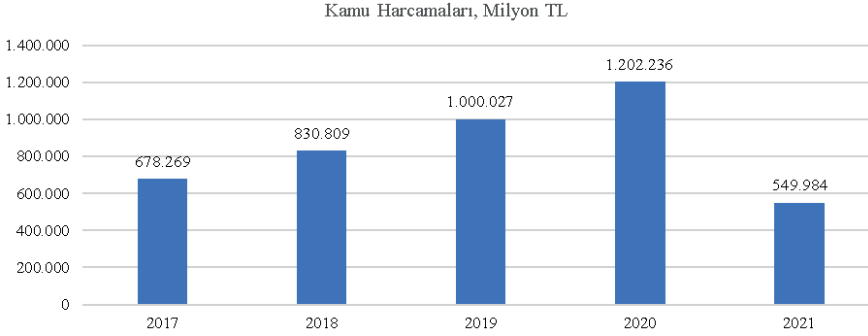
Grafik 1: Aylara Göre Toplam Kamu Harcamaları, 2017-2021, Milyon TL

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2021.

Toplam yıllık rakamlara bakıldığında da benzer durum görülmektedir. Ancak 2021 yılı verileri sadece 5 ayı içerdiği için 2021 yılı verisi düşük görülmektedir.

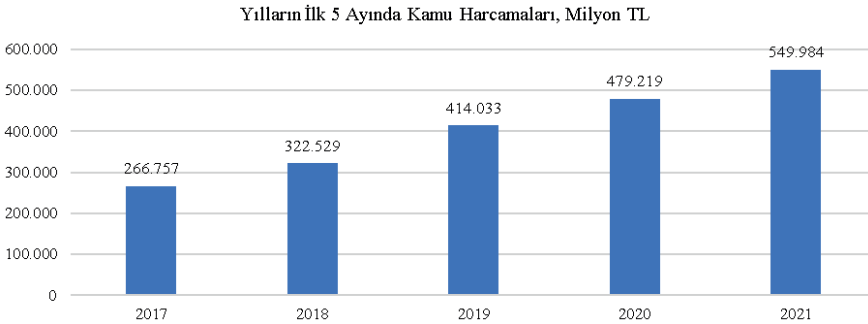
Grafik 2: Yıllara Göre Toplam Kamu Harcamaları, 2017-2021, Milyon TL

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2021. Not: 2021 yılı ilk beş ayı kapsamaktadır.

Pandemi dönemindeki toplam kamu harcamalarını karşılaştırabilmek açısından her yılın ilk beş ayının toplam kamu harcamaları toplamalarını gösteren aşağıdaki grafiğe bakılabilir. Buna göre 2020 yılının ilk 5 ayında kamu harcamalarında toplam miktarların olağan dışı artış ya da azalışlar göstermediği görülmektedir. Henüz daha pandeminin ekonomik sonuçlarının görülemediği 2020 yılının ilk beş ayında kamu harcamalarında normal artış eğiliminden daha yüksek bir artış görülmemektedir.

Grafik 3: Yılların İlk Beş Ayına Göre Toplam Kamu Harcamaları, 2017-2021, Milyon TL

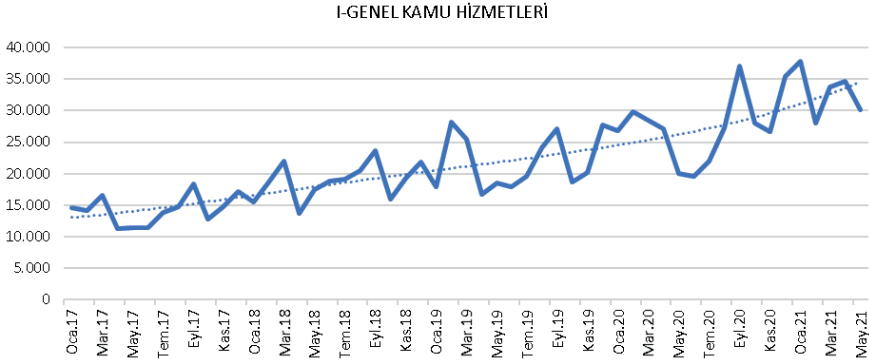

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2021.

Toplam kamu harcamalarına bakıldığında pandemi döneminde diğer yıllara ya da aylara göre bariz azalış ya da artışlar görülmemekle birlikte, elbette pandemi sürecinde değişiklik gösteren kamu harcamalarının alt kalemlerine bakılması gerekmektedir. Ülkemiz bütçe sistemi 2005 yılından itibaren analitik bütçe sınıflandırması sistemine geçtiği için artık bu tarihten itibaren aylık olarak tüm kamu harcamalarının hangi amaçla yapıldığını görmekteyiz. Bu sınıflandırma şekli fonksiyonel sınıflandırmadır. Bu nedenle kamu harcamalarının detaylarına bakarken bu sınıflandırmaya bakılacak ekonomik ve idari sınıflandırmalara bakılmayacaktır. Çünkü iş, amaç, hedef olarak yapılan harcamanın ne için yapıldığını gösteren sınıflandırma fonksiyonel sınıflandırmadır (Karakoç ve Kasapoğlu, 2019: 489).

Kamu harcamalarının fonksiyonel olarak sınıflandırılmasının ilk kaleminde “Genel Kamu Hizmetleri” yer almaktadır. Bu ana harcama kaleminin altında ise, Yasama ve Yürütme Organları, Finansal ve Mali İşler, Dış İşleri Hizmetleri, Dış Ekonomik Yardım Hizmetleri, Genel Hizmetler, Temel Araştırma Hizmetleri, Borç Yönetimi Hizmetleri, Genel Nitelikli Transferlere İlişkin Hizmetler ve Genel Kamu Hizmetlerine İlişkin Araştırma ve Geliştirme Hizmetleri için yapılan harcamalar yer almaktadır.

Grafik 4: Aylar İtibariyle Genel Kamu Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL

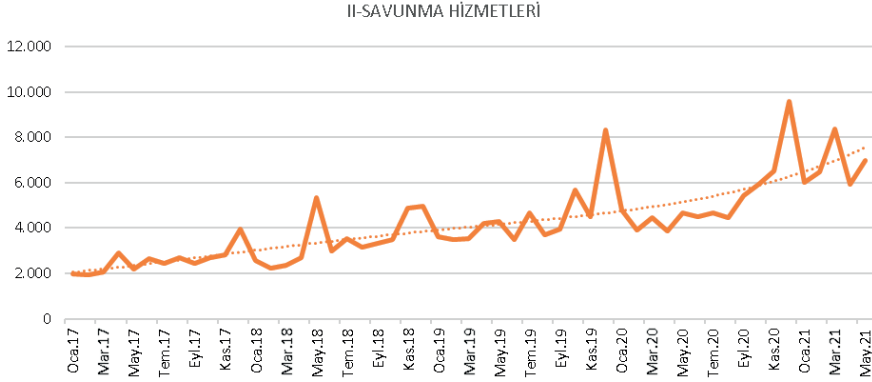
Kaynak: HMB, 2021, <https://hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>

Genel kamu hizmetleri devletin temel işlevlerinin yürütülmesi için yapılan kamu harcamaları anlamına gelmektedir. Bu harcama kalemine bakıldığında Eylül 2020 yılından itibaren diğer aylara göre daha fazla bir harcama yapıldığı görülmektedir. Ancak bu artış oranının çok yüksek olmadığı yukarıdaki grafikte de görülebilir.

Kamu harcamalarının fonksiyonel sınıflandırılmasının ikinci kaleminde

“Savunma Hizmetleri” yer almaktadır. Bu ana harcama kaleminin altında ise, Askeri Savunma Hizmetleri, Sivil Savunma Hizmetleri ve Dış Askeri Yardım Hizmetleri yer almaktadır.

Grafik 5: Aylar İtibariyle Savunma Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL

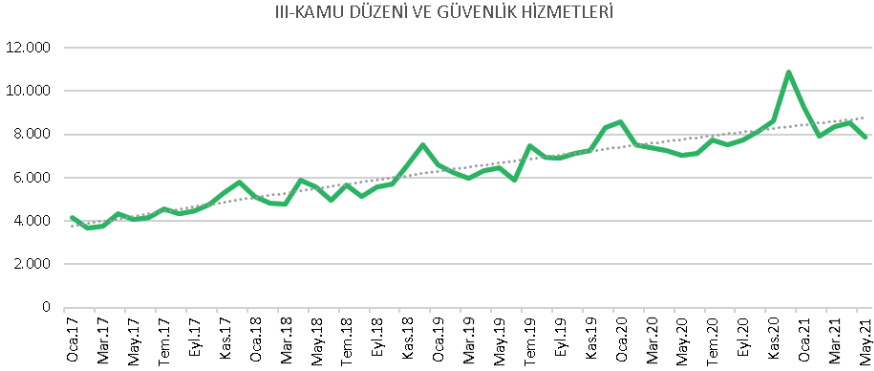

Kaynak: HMB, 2021, <https://hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>

Savunma hizmetlerinin pandemi süreci ile ilgili olmaksızın her zaman ve her dönemde mutlaka yeteri kadar yapılması gerektiği bilinir. Bu nedenle pandemiden kaynaklı olarak savunma harcamalarının büyük ölçüde değişmediği yukarıda yer alan grafikte de görülmektedir. Ancak 2020 yılının Mart ile Ağustos döneminde bir miktar düşük seyrettiği söylenebilir.

Kamu harcamalarının fonksiyonel sınıflandırılmasının üçüncü kaleminde “Kamu Düzeni ve Güvenlik Hizmetleri” yer almaktadır. Bu ana harcama kaleminin altında ise, güvenlik hizmetleri (iç), yangından korunma hizmetleri, mahkeme hizmetleri, cezaevi idaresi hizmetleri, kamu düzeni ve güvenliğine ilişkin araştırma ve geliştirme hizmetleri yer almaktadır.

Grafik 6: Aylar İtibariyle Kamu Düzeni ve Güvenlik Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL

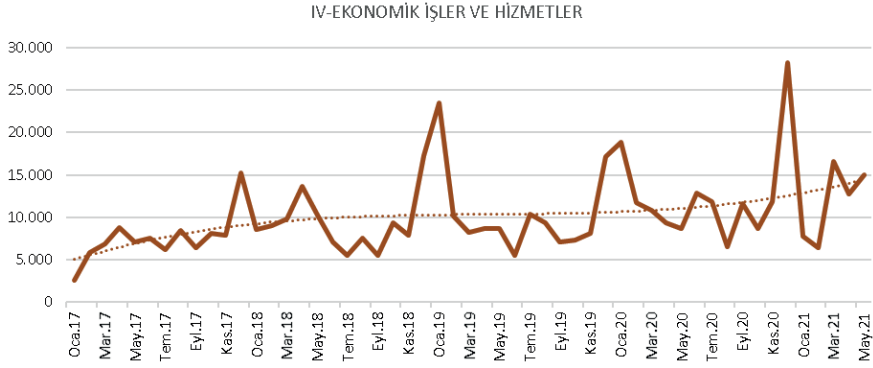

Kaynak: HMB, 2021, <https://hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>

Kamu iç güvenliği ve huzurunu sağlamaya yönelik olan bu hizmetlerin de pandemi süreci ile ilgili olmaksızın her zaman ve her dönemde mutlaka yeteri kadar yapılması gerekir. Bu nedenle pandemiden kaynaklı olarak bu kalemdaki harcamaların büyük ölçüde değişmediği grafikte de görülmektedir. Ancak 2020 yılının Aralık ayında bir miktar artış seyrettiği söylenebilir. Ancak bu artışın neredeyse tüm kamu hizmetleri ve kurumları için Aralık aylarında olduğu da bir gerçektir. Çünkü bütçe hesaplarının kapatılmasından önceki ay olan Aralık ayında biriken hizmetlerin yapılmaması ve bütçe ödeneklerinin iptal edilmemesi için harcamaların artması nedeniyle bu artışın olduğu bilinmektedir.

Kamu harcamalarının fonksiyonel sınıflandırılmasının dördüncü kaleminde “Ekonomik İşler ve Hizmetler” yer almaktadır. Bu ana harcama kaleminin altında ise, genel ekonomik işler ve hizmetler, tarım, ormancılık, balıkçılık ve avcılık hizmetleri, yakıt ve enerji hizmetleri, madencilik, imalat ve inşaat hizmetleri, ulaştırma hizmetleri, iletişim ve ekonomik faaliyetler için araştırma hizmetleri yer almaktadır.

Grafik 7: Aylar İtibariyle Ekonomik İşler ve Hizmetler, 2017-2021, Milyon TL

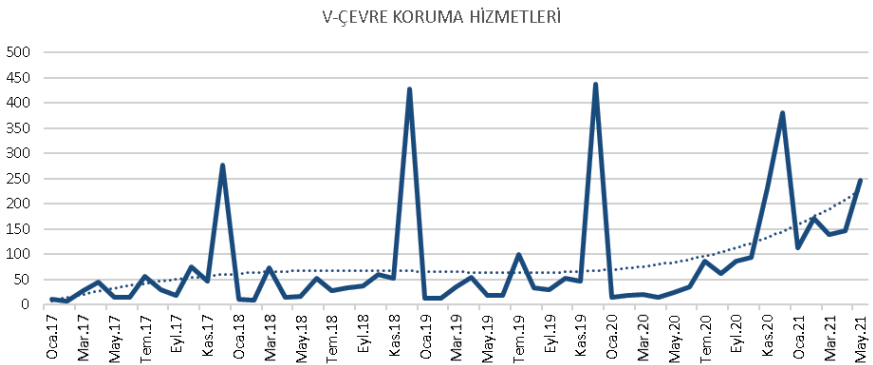

Kaynak: HMB, 2021, <https://hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>

Kamu harcamalarının alt kalemleri için yukarıda belirtilen durum bu hizmet kalemi içinde söylenebilir. Önceki aylarda yapılmayan ve biriken harcamaların yine Aralık (2020) ayında yapıldığı ve bu nedenle Aralık ayında zirve yaptığı söylenebilir. Bu hizmetlerin de pandemiden kaynaklı bir artış ya da azalış içinde olduğu söylenemez.

Kamu harcamalarının fonksiyonel sınıflandırılmasının beşinci kaleminde “Çevre Koruma Hizmetleri” yer almaktadır. Bu ana harcama kaleminin altında ise, atık yönetimi, atık su yönetimi, kirliliğin azaltılması, doğal ortamın korunması, bunlara ilişkin araştırma geliştirme gibi hizmetler bulunmaktadır.

Grafik 8: Aylar İtibariyle Çevre Koruma Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL

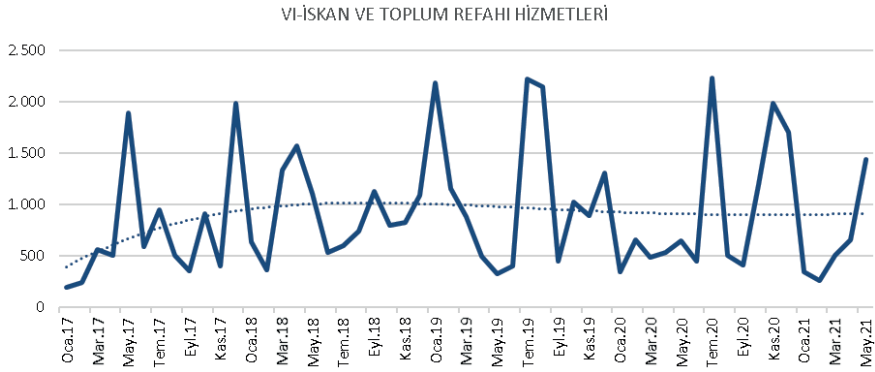

Kaynak: HMB, 2021, <https://hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>

Çevre koruma hizmetlerine yapılan harcamaların seyri yukarıdaki grafikte görülmektedir. Yine Aralık aylarındaki biriken ve iptal edilmesin diye yapılan harcamaların bu hizmet kaleminde çok büyük yer tuttuğu görülmektedir. Aralık dışındaki aylarda yapılan harcamalar ortalama olarak 50-100 milyar TL dolaylarında iken Aralık aylarında bu harcamaların yaklaşık 8-10 kat artarak 400 milyon TL'ere kadar çıktığı görülmektedir. Aralık aylarındaki bu artışların pandemi nedeni ile olduğu söylenemez. Ancak 2021 yılı başından itibaren bu harcama kaleminde bir artış olduğu ve hızlandığı da yukarıdaki grafikte görülmektedir. 2020 yılı Mayıs ayında bu kalemden yapılan harcama 24 Milyar TL iken 2021 yılı Mayıs ayında 246 Milyar TL'ye çıkmıştır. Bu artışların atık su yönetimi ve doğal ortamın korunması gereği yapılan harcamalardan kaynaklandığı detay rakamlardan anlaşılmaktadır (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2021)

Kamu harcamalarının fonksiyonel sınıflandırılmasının altıncı kaleminde "İskân ve Toplum Refahı Hizmetleri" yer almaktadır. Bu ana harcama kaleminin altında ise, iskân, refah, su temini, sokak aydınlatmaları gibi hizmetler bulunmaktadır.

Grafik 9: Aylar İtibariyle İskân ve Toplum Refahı Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL

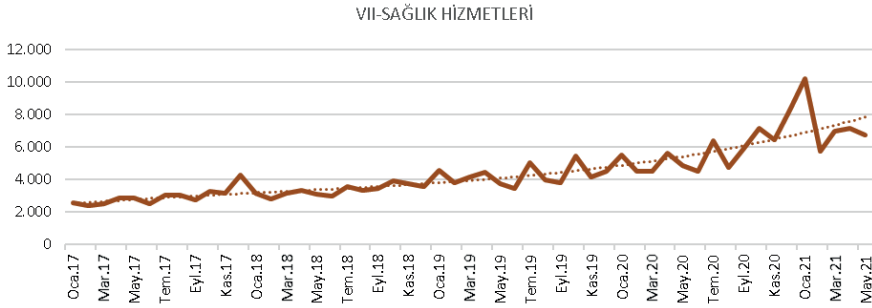

Kaynak: HMB, 2021, <https://hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>

Kamu harcamalarının alt kalemleri için yukarı kısımlarda belirtilen durum bu hizmet kalemi içinde söylenebilir. Bu hizmet için yapılan harcamaların bazı aylarda zirve yaptığı ve eğilim olarak ise yıllar ve aylar itibariyle yaklaşık aynı kaldığı görülmektedir. Enflasyon olgusunu da düşünürsek bu harcama kalemlerinin reel olarak düştüğü bile söylenebilir. Pandemi kaynaklı artış ya da azalışların bu kaleme yansımadağı söylenebilir.

Kamu harcamalarının fonksiyonel sınıflandırılmasının yedinci kaleminde “Sağlık Hizmetleri” yer almaktadır. Bu ana harcama kaleminin altında ise, tıbbi ürün ve cihazlar, ayakta tedavi hizmetleri, hastane hizmetleri ve halk sağlığı hizmetleri gibi başlıklar bulunmaktadır.

Grafik 10: Aylar İtibariyle Sağlık Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL

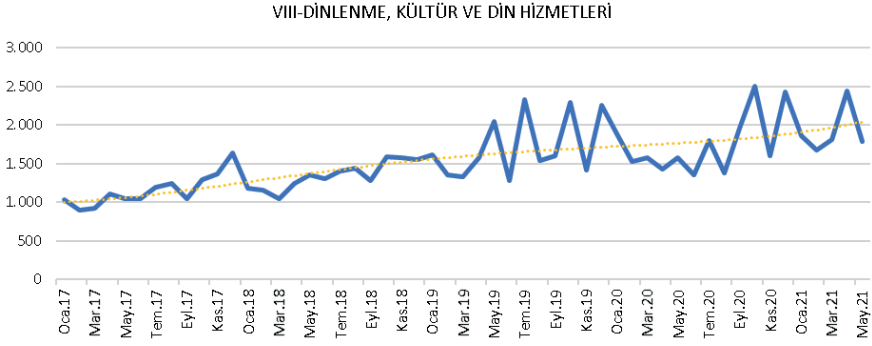

Kaynak: HMB, 2021, <https://hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>

Sağlık hizmetlerine yapılan harcamaların seyri yukarıdaki grafikte görülmektedir. Pandemi bir sağlık olayı olduğu için, elbette bu süreçte sağlık harcamalarının artacağı tahmin edilebilir. Bu artışın sağlık harcamaları kaleminde görüldüğü yukarıdaki grafikten de anlaşılmaktadır. Ay ve yıllara göre belirli düzgün bir trend içinde süregelen sağlık harcamaları, özellikle Ekim 2020 döneminden sonra bir artış eğilimi içine girdiği görülüyor. Ancak en yüksek aylık artışın Ocak 2021 döneminde olduğu görülmektedir. Bu artışın detaylarına bakıldığında ise genel hastane hizmetleri ve ihtisas hastane hizmetlerinden kaynaklanan yüksek bir artışın olduğu görülebilir (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2021) Bu artışın aşı çalışmalarına ya da ithal edilen Covid-19 aşılı için yapılan ödemeler olduğu tahmin edilebilir.

Kamu harcamalarının fonksiyonel sınıflandırılmasının sekizinci kaleminde “Dinlenme, Kültür ve Din Hizmetleri” yer almaktadır. Bu ana harcama kaleminin altında ise, bu hizmetlere ilişkin genel başlıklar yer almaktadır.

Grafik 11: Aylar İtibariyle Dinlenme, Kültür ve Din Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL

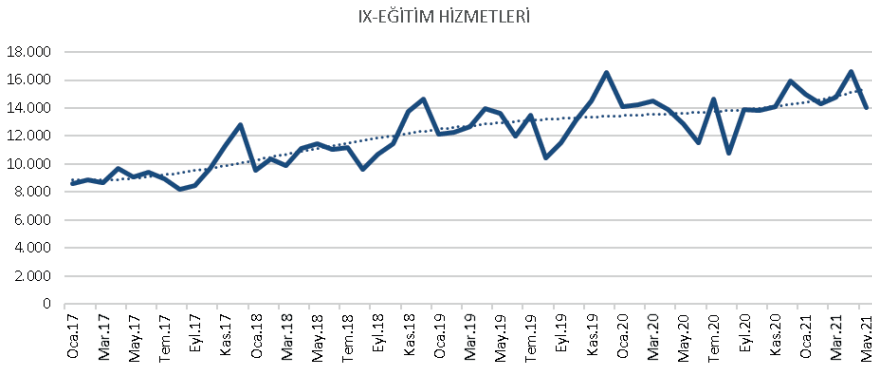

Kaynak: HMB, 2021, <https://hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>

Kamu harcamalarının alt kalemleri için yukarı kısımlarda belirtilen durum bu hizmet kalemi içinde söylenebilir. Bu hizmet için yapılan harcamaların bazı aylarda zirve yaptığı ve eğilim olarak ise yıllar ve aylar itibariyle yaklaşık aynı kaldığı görülmektedir. Yukarıda yer alan grafikte görülen hafif yukarı doğru eğilim enflasyon olgusundan kaynaklanmaktadır. Pandemi kaynaklı artış ya da azalışların bu kaleme yansımadağı söylenebilir.

Kamu harcamalarının fonksiyonel sınıflandırılmasının dokuzuncu kaleminde “Eğitim Hizmetleri” yer almaktadır. Bu ana harcama kaleminin altında ise, okul öncesi, ilk, orta, yüksek öğretim hizmetleri ve bunların araştırma geliştirmesine yönelik hizmetler bulunmaktadır.

Grafik 12: Aylar İtibariyle Eğitim Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL

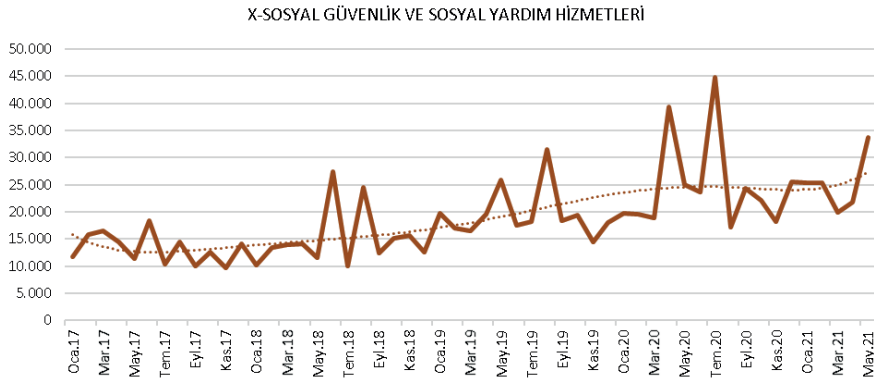

Kaynak: HMB, 2021, <https://hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>

Kamu harcamalarının alt kalemleri için daha önceki kısımlarda belirtilen durum eğitim hizmetleri kalemi içinde söylenebilir. Bu hizmet için yapılan harcamaların bazı aylarda tepe yaptığı ve eğilim olarak ise yıllar ve aylar itibariyle yaklaşık aynı kaldığı görülmektedir. Hatta pandemi döneminde bu hizmetlere yönelik harcamaların hafif düşüş gösterdiği bile söylenebilir. Yukarıda yer alan grafikte görülen hafif yukarı doğru eğilim enflasyon olgusundan kaynaklanmaktadır. Pandemi kaynaklı artış ya da azalışların bu kaleme yansımadağı söylenebilir.

Kamu harcamalarının fonksiyonel sınıflandırılmasının onuncu kaleminde “Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetleri” yer almaktadır. Bu ana harcama kaleminin altında ise, hastalık ve malullük yardım hizmetleri, yaşlılık yardımları, aile ve çocuk yardımları, işsizlik yardımları, iskân yardımları, sosyal güvenliği bulunmayanlara yardım hizmetleri ve sınıflandırmaya girmeyen sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetleri bulunmaktadır.

Grafik 13: Aylar İtibariyle Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetleri, 2017-2021, Milyon TL

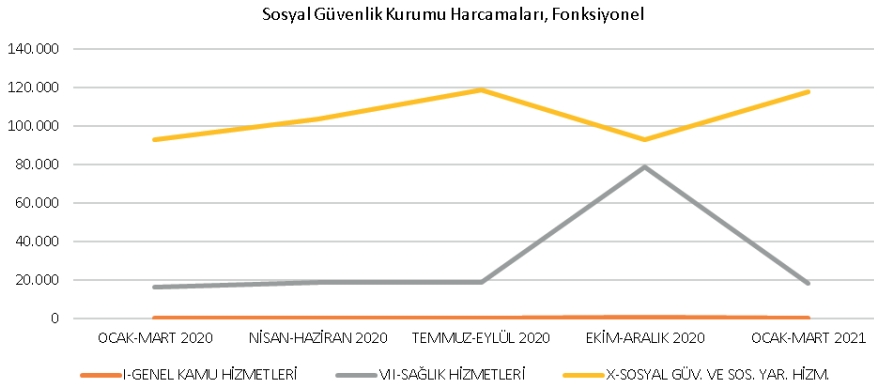
Kaynak: HMB, Muhasebat GM, 2021. <https://muhasebat.hmb.gov.tr/sosyal-guvenlik-kurumlari-butce-istatistikleri>

Kamu bütçesinden sosyal güvenlik ve sosyal yardımlar ana kaleminden yapılan harcamaların, büyük kısmının Sınıflandırmaya Girmeyen Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetlerine yapılan harcamalardan kaynaklandığı kamu bütçesi hesaplarının detayından anlaşılmaktadır (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2021). Bu ana kalemden yapılan harcamaların yaklaşık %80'inden fazlası Sınıflandırmaya Girmeyen Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetlerine yapılan harcamalardan oluşmaktadır. Sınıflandırmaya Girmeyen Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetleri harcamaları altında

yapılan ödemelerin emeklilere dini bayramlar öncesinde verilen ödemelerden kaynaklanmaktadır. Yukarıdaki grafikte de birbirine yakın olan dini bayramların olduğu Nisan-Temmuz aylarında bir ikili tepe şeklinde artışlar yaptığı görülebilir. Pandemi döneminde de bu ana kalemden yapılan harcamaların son aylarda biraz daha ivmelendiği tespit edilebilir.

Sosyal Güvenlik Kurumunun (SGK) yaptığı kendi harcamaları bütçe içerisinde görülmemekle birlikte, sosyal güvenlik kurumunun kendi gelirleri yetmediği zaman eksik kalan miktar kamu bütçesinden karşılanmaktadır. Bu nedenle SGK bütçesinin ayrıntısına da bakmak yerinde olacaktır.

Grafik 14: Dönemler İtibariyle Sosyal Güvenlik Kurumunun Harcamaları, Fonksiyonel, 2020-2021, Milyon TL

Kaynak: HMB, Muhasebat GM, 2021. <https://muhasebat.hmb.gov.tr/sosyal-guvenlik-kurumlari-butce-istatistikleri>

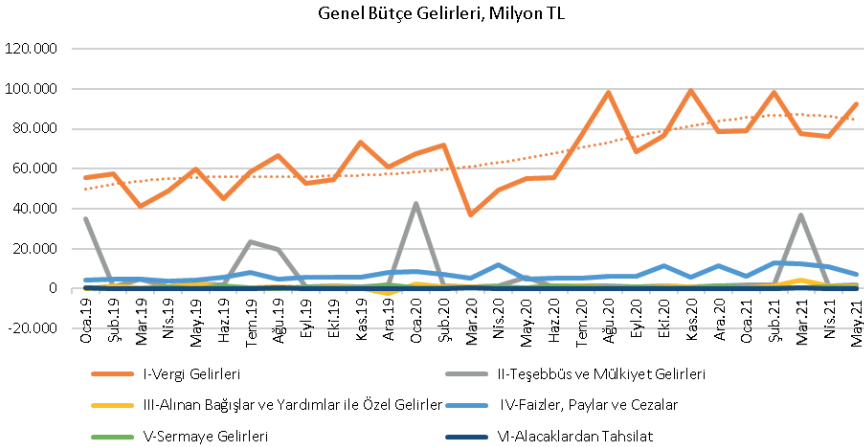
SGK'nın harcamaları fonksiyonel sınıflandırmaya göre yukarıdaki grafikte görülmektedir. Bu kalem altında yer alan üç harcama alt kalemi bulunmaktadır. Bunlar içinde en yüksek miktarda olan Sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetleri harcamalarıdır. Bu alt kalemden yapılan harcamalar pandemi döneminde diğer kalemlere göre Ekim - Aralık 2020 dönemi hariç daha yüksek artış göstermiştir.

Geniş olarak yapılan izahlara göre pandemi döneminde kamu bütçesinden yapılan harcamaların fonksiyonel sınıflandırmaya göre on başlıktan beş tanesinde normal artış eğiliminden daha yüksek bir artış olduğu belirlenmiştir. Normal trendlerinden daha fazla artış gösteren birincil fonksiyonel harcama kalemleri; Genel kamu hizmetleri, Savunma hizmetleri, Çevre koruma hizmetleri, Sağlık hizmetleri ve Sosyal güvenlik sosyal yardım hizmetleri olmuştur. Ancak bu artışlar çok yüksek düzeyde ya da abartılı düzeyde olmamıştır.

2. Kamu Gelirleri Yönünden Etkileri

Merkezi yönetim gelirleri, geniş anlamda tüm kamu kesimini kapsamakta ve içerisinde genel bütçe gelirleri, özel bütçeli idare gelirleri ve düzenleyici denetleyici kurumların gelirlerini kapsamaktadır. Bu üç gelir grubunun içerisinde en büyük kalem %97 ile Genel bütçe gelirleridir. Genel bütçe gelirleri, vergi gelirleri, teşebbüs ve mülkiyet gelirleri, bağışlar yardımlar, faizler cezalar, sermaye gelirleri ile alacaklardan tahsilat başlıklarından oluşmaktadır. Vergi gelirleri genel bütçe gelirlerinin %85'inden fazlasını oluşturmaktadır. Diğer geriye kalan beş kalem ise ancak %15 kadardır (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2021). En önemli kamu geliri türünün vergi gelirleri olduğu aşağıdaki grafikte de açıkça görülmektedir. Bu nedenle pandemi sürecinin etkilerinin incelenmesinde vergi gelirlerine bakmak daha yerinde olacaktır.

Grafik 15: Aylar İtibariyle Genel Bütçe Gelirleri, 2019-2021, Milyon TL

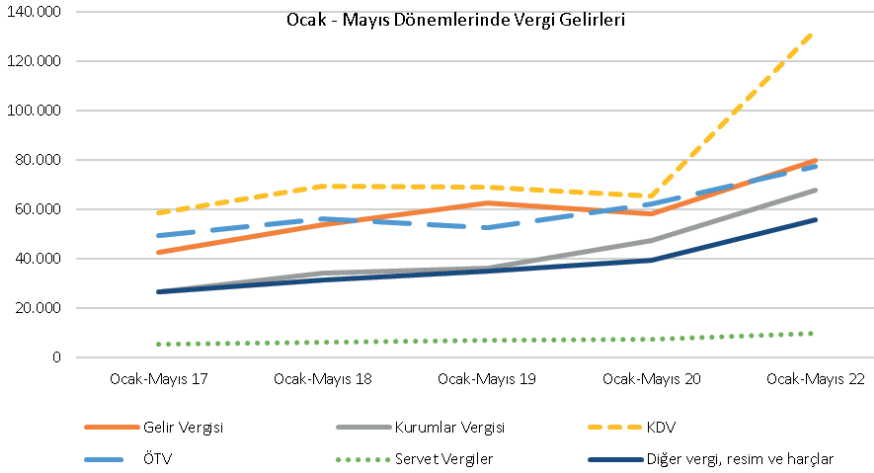
Kaynak: HMB, Muhasebat Genel Müdürlüğü, 2021.

Yukarıdaki grafikte vergi gelirleri toplamına bakarsak, pandeminin etkilerinin ülkemizde görülmeye başladığı aylar olan 2020'nin Mart Nisan Mayıs aylarında düştüğü görülmektedir. Bu düşüş hem ekonomik faaliyetlerin azalmasından hemde bakanlığın vergi ertelemelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Daha sonra ise özellikle Ağustos 2020 ayında vergi gelirlerinin tepe yaptığı ve bunu takiben 3 ayda bir bu tepelerin olduğu, diğer aylarda ise düşük kaldığı görülmektedir. Vergi gelirlerinin üzerinde yer alan eğilim çizgisine baktığımızda ise, özellikle 2021 yılının Mart ayından itibaren kamu gelirlerinde de artık enflasyon kadar bile artış olmadığı ve hatta küçük de olsa azalışların başladığı görülebilir. Vergi gelirlerindeki bu azalışın

uzun sürmesi hâlinde kamu maliyesinde önemli sıkıntılar olacağı, bunun karşılığında ancak borçlanma ile telafi yoluna gidileceği için kamu borç yükünün artmasının kaçınılmaz olacağı düşünülmektedir.

Vergi gelirlerinin ayrıntılarına baktığımızda en çok verginin toplandığı türler, KDV, ÖTV, gelir vergisi ve kurumlar vergisidir. Merkezi idare tarafından toplanan iki tane de servet/mülkiyet vergileri olan Motorlu taşıtlar vergisi ile Veraset ve intikal vergisini bir kategoride topladığımızda ve yılın ilk 5 aylarının toplam rakamları aşağıdaki grafikte görülmektedir.

Grafik 16: Ocak-Mayıs Dönemlerinde Vergi Gelirleri, 2017-2021, Milyon TL

Kaynak: HMB, Muhasebat Genel Müdürlüğü, 2021.

Ancak bütçe vergi gelirlerinin tahakkuk esaslı olarak muhasebeleştirildiği unutulmamalıdır. Özellikle KDV’de tahsilat/tahakkuk oranları oldukça düşüktür. Türkiye geneli için Hazine ve Maliye Bakanlığı kaynaklarında bir veri bulunmamakla birlikte iller bazında ve her bir vergi için tahsilat/tahakkuk oranları yayınlanmaktadır. En büyük il olan ve vergi gelirlerinin büyük bir çoğunluğunun toplandığı (yaklaşık %40) İstanbul için bu oranları aşağıdaki tabloda görebiliriz. 2021 yılına ilişkin veriler Mayıs ayına kadar olduğundan diğer yıllarla karşılaştırma yapabilmek için önceki yıllarında mayıs ayına kadar olan verileri alınmıştır.

Tablo 1: İstanbul İli Gelir Vergisi ve KDV İçin Tahsilat/Tahakkuk Oranları, Ocak-Mayıs Dönemi, 2017-2021

	Gelir Vergisi Tahsilat Oranı	KDV Tahsilat Oranı
2017 Mayıs sonu	63	35
2018 Mayıs sonu	65	33
2019 Mayıs sonu	65	26
2020 Mayıs sonu	56	23
2021 Mayıs sonu	61	31

Kaynak: <https://muhasibat.hmb.gov.tr/genel-butce-gelirlerinin-iller-itibariyle-tahakkuk-ve-tahsilati-2004-2019>

İstanbul ilinde 2017 ile 2021 yıllarının ilk beş aylarında Gelir vergisi ve Katma değer vergisi tahsilat oranlarına baktığımızda, pandemi dönemi öncesinde gelir vergisi için % 65’ler civarında iken pandemi dönemi yılı olan 2020 yılında gelir vergisindeki bu tahsilat oranı %56’ya inmiş, 2021 yılı ilk beş ayında ise %61 olmuştur. KDV açısından baktığımızda ise tahsilat oranları pandemi öncesinde %30-35’ler civarında iken, pandemi yılı olan 2020 ilk beş ayında %23’e kadar inmiş, 2021 yılı ilk beş ayında ise %31’e gelmiştir. Görüldüğü üzere İstanbul ilinde gelir vergisi ile KDV tahsilatları pandemi döneminde önemli ölçüde düşmüştür. İstanbul ili için verilen bu oranlar yaklaşık olarak diğer iller için de geçerlidir. Tüm iller için detaylı rakamlara yukarıdaki tabloda verilen kaynağa bakılabilir.

Vergi tahsilatlarındaki bu düşüş gerek Hazine ve Maliye Bakanlığının vergi ötelemelerinden gerekse işini ve gelirini kaybedenlerin durumundan kaynaklandığı tahmin edilebilir. Ancak şunu da akılda bulundurmak lazımdır ki, vergi ödemelerinin ötelenmesi olmasaydı da zaten yine birçok mükellef vergilerini zamanında ödemeyebileceklerdi. O yüzden bu tabloda verilen göstergelerin vergi tahsilatlarını önemli ölçüde düşürdüğünü ve bunun etkisinin pandemi olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer bazı çalışmalar da pandemi sürecinde vergi tahakkuk ve tahsilatlarında düşüşler olduğunu ortaya koymuştur (Özcan, 2020, 352).

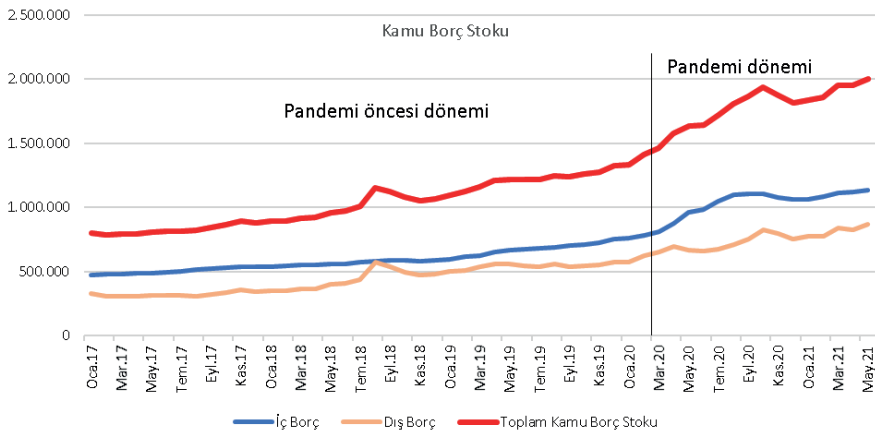
3. Kamu Borçları Yönünden Etkileri

Kamu borçları eskiden Hazine Müsteşarlığı tarafından idare ediliyorken, günümüzde birleştirilerek kurulan Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından yapılmaktadır. Hazine Müsteşarlığının görevleri şu anda Hazine ve Maliye Bakanlığı bünyesinde kurulmuş olan iki genel müdürlük vasıtası ile yerine getirilmektedir. Bu genel müdürlükler; Kamu Finansmanı Genel Müdürlüğü ile Borçlanma Genel Müdürlüğüdür (HMB, 2021).

Kamunun vergi ve benzeri gelirleri ile kamu harcamaları karşılanamadığı zaman bu iki genel müdürlük aradaki açığı gelecek ve geçmişe yönelik olarak planlamak ve borç işlerini yürütmek ile görevlidir. Kamunun iç piyasadan yaptığı boçlanmaya iç borç, dış piyasalardan yaptığı borçlanmalara ise dış borç denilmektedir. Gerek iç borç gerek dış borç herhangi bir para cinsi üzerinden olabileceği söylenebilir. Ancak iç borçlar daha çok TL cinsinden iken, dış borçlar ise daha çok yabancı para cinsinden (Dolar, Euro, Yen vs.) olabilmektedir.

Türkiye’de yıllardan beri bütçe açıkları bulunduğu için bu açıklar da ancak borçlanma ile karşılanmaktadır. Bazı yıllarda borçlanma daha düşük olabilirken, bazı yıllarda ise daha çok borçlanmaya gerek duyulmaktadır. Bu miktar büyük ölçüde bütçe gelir ve giderleri ile ilgili olmaktadır. 2017 yılı Ocak ayı ile 2021 yılı Mayıs ayları arasındaki borç stoğunu hem iç hem dış borç yönünden aşağıdaki grafikten aylık olarak takip edebiliriz.

Grafik 17: Aylar İtibariyle Kamu İç-Dış Borç Stoku, 2017-2021, Milyon TL

Kaynak: HMB, 2021, <https://hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>

Yukarıdaki grafiğe bakıldığında Mart 2020 öncesinde kamu borçları normal bir artış trendi ile artarak devam ederken, pandeminin etkilerinin Türkiye’de başladığı dönem olan Mart 2020’den sonra artış hızının arttığını görmekteyiz. Ağustos 2018 ayında da kamunun dış borcu önemli bir artış yapmış ama sonraki dönemlerde artış trendi normal trende dönmüştür. Oysa pandemi dönemindeki borç stoğu halen yükselmektedir. Bu yükseliş kamu gelirlerinin tahsilindeki azalma, kamu harcamalarındaki artış ve ikisinin birlikte olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Daha detaylı rakamsal bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 2: Ocak-Temmuz Ayları İtibariyle Kamu Borç Stoğu, 2017-2021, Milyon TL

	İç Borç	Dış Borç	Toplam Kamu Borç Stoku	İç Borçların Payı,%	Dış Borçların Payı,%	Tp. Borç Stoku Artış Oranı,%
Oca.17	473.475	327.039	800.515	59,15	40,85	
Tem.17	504.636	312.617	817.253	61,75	38,25	2,09
Oca.18	539.824	352.877	892.701	60,47	39,53	9,23
Tem.18	571.322	438.280	1.009.602	56,59	43,41	13,10
Oca.19	597.861	500.341	1.098.202	54,44	45,56	8,78
Tem.19	680.797	535.172	1.215.969	55,99	44,01	10,72
Oca.20	761.907	574.514	1.336.420	57,01	42,99	9,91
Tem.20	1.046.718	674.376	1.721.094	60,82	39,18	28,78
Oca.21	1.064.267	773.429	1.837.696	57,91	42,09	6,77
May.21*	1.133.307	868.127	2.001.434	56,62	43,38	8,91

Kaynak: HMB, 2021, <https://hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>

Mayıs 2021 tarihi itibariyle kamu kesiminin toplam borç stoku yaklaşık olarak 2 trilyon TL olmuştur. Bunun 1,13 trilyon TL'si iç borç ve 868 milyar TL'si ise dış borçtur. Pandemi öncesi Ocak 2020 ayı itibariyle ise toplam kamu borç stoku 1,33 trilyon TL olduğu tabloda görülmektedir. Buna göre bir buçuk yıllık pandemi döneminde kamunun borç stoğu yaklaşık 670 milyar TL artış göstermiştir. Bu artışın yaklaşık 370 milyar TL'lik kısmı iç piyasadan sağlanır iken 300 milyar TL'lik kısmı ise dış piyasadan sağlanmıştır. Özellikle 2020 yılının Temmuz ayındaki borç stoğundaki artış dikkat çekicidir. Yani pandemi döneminin başında kamunun borç stoğundaki altı aylık artış yaklaşık %29 olmuştur. Bu borç stoğundaki artış Ekim 2020'ye kadar hızlı bir şekilde olduğu yukarıdaki grafikten de görülebilmektedir. 2021 yılı başından itibaren yine toplam borç stoğunda hızlı artışın olduğu anlaşılmaktadır.

Pandemi sürecinin başladığı Mart 2020'den itibaren kamu borçlanmasında hızlı artışların olduğu bir gerçektir. Pandemi döneminde kamu hem dış piyasadan hem de iç piyasadan borçlanmasına rağmen daha çoğunu iç piyasadan yaptığı görülmektedir. Mayıs 2021 ayı itibariyle toplam kamu borç stoğunun yaklaşık %57'si iç borçlardan oluşuyor.

* Temmuz 2021 verisi henüz açıklanmamıştır.

Pandemi döneminde kamu mali göstergeleri en çok kendisini borçluluk yönünden göstermiştir. Kamunun borçlarındaki artış bu dönemde daha hissedilir şekilde görülüyor. Kamu borç stoğundaki bu artış kamu gelirlerindeki tahsilat düşmesinden, kamu harcamalarındaki artıştan kaynaklanmaktadır. Ancak şunu da unutmamakta yarar varki, bütçe hesapları dışındaki bazı kamu harcamalarının da artmış olma ihtimali vardır. Özellikle mahalli idarelerin, sosyal güvenlik kurumlarının, bütçe dışı fonların harcamalarının da bir kısmı borçlanma yoluyla karşılanmış olabilir. Bunları da hesaplara dâhil ettiğimizde kamunun geniş tanımlı (hazine garantili olanlarda dâhil) borç stoğu daha yüksek rakamlara ulaşmış olabilir.

Pandemi döneminde gerekçeleri ile izah edildiği üzere hem kamu harcamalarında normalin üzerinde artışlar, hem kamu gelirlerinde (özellikle tahsilatlarda) normalin üzerinde azalışlar gerçekleşerek bütçe finansman dengesini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu bütçe açığının karşılanması ve önceki yıllarda yapılmış ve vadesi gelen borçların ve faizlerinin de ödemesi için tekrar borçlanma yoluna gidilmesi ile kamu borç stoğunda daha yüksek miktarlarda artışlar görülmüştür.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Covid-19 virüs salgının ülkemiz ekonomik etkilerinin bertaraf edilmesi olağan üstü maliye politikalarının uygulanmasını gerektirmiştir. Bu kapsamda ülkemizde açıklanan mali teşvik ve finansal destek paketleriyle, özel sektör üzerinde Covid-19 salgını nedeniyle oluşan finansal yük hafifletilmeye çalışılmış, salgının toplumsal bir işsizlik veya açlık sorununa yol açmaması için açıklanan sosyal yardımların yanı sıra Maliye Bakanlığı "Ekonomik İstikrar Kalkanı" adı altında özel sektörü destekleyici nitelikte vergi teşviği ve finansal destekten oluşan mali teşvik paketleri açıklamıştır.

Türkiye'nin Covid-19 virüs salgını sürecinde açıklamış olduğu mali teşvikler, vergisel kolaylıklar ve finansal destek paketleri kamu maliyesine birtakım yükler getirmiştir. Pandemi döneminde kamu mali göstergeleri en çok kendisini borçluluk yönünden göstermiştir. Kamunun borçlarındaki artış bu dönemde daha hissedilir şekilde ortaya çıkmıştır. Kamu borç stoğundaki bu artış kamu gelirlerindeki tahsilat düşmesinden, kamu harcamalarındaki artıştan kaynaklandığı görülmektedir.

Pandemi döneminde hem kamu harcamalarında normalin üzerinde artışlar, hem kamu gelirlerinde (özellikle tahsilatlarda) normalin üzerinde azalışlar gerçekleşerek bütçe finansman dengesini olumsuz yönde etkilemiştir. Pandemi döneminde kamu bütçesinden yapılan harcamaların fonksiyonel sınıflandırmaya göre on başlıktan beş tanesinde normal artış eğiliminden daha yüksek bir artış olduğu belirlenmiştir. Normal trendle-

rinden daha fazla artış gösteren birincil fonksiyonel harcama kalemleri; genel kamu hizmetleri, savunma hizmetleri, çevre koruma hizmetleri, sağlık hizmetleri ve sosyal güvenlik sosyal yardım hizmetleri olmuştur. Ancak bu artışlar çok yüksek düzeyde ya da abartılı düzeyde olmamıştır.

Vergi tahakkuk ve özellikle tahsilatlarında pandemi döneminde düşüşler gerçekleşmiştir. Tüm vergi gelirlerinde bu düşüşlerin olduğu söylenebilir, ancak daha çok özellikle tüm ülkemiz illeri için Gelir Vergisi ve KDV gelirleri tahsilatında düşüşler meydana gelmiş, tahsilat tahakkuk oranları düşüş göstermiştir.

Pandemi öncesi Ocak 2020 ayı itibariyle toplam kamu borç stoku 1,33 trilyon TL iken bir buçuk yıllık pandemi döneminde kamunun borç stoğu yaklaşık 670 milyar TL artış göstererek 2 trilyon TL'ye ulaşmıştır. Özellikle 2020 yılının Temmuz ayındaki borç stoğundaki artış dikkat çekicidir. Yani pandemi döneminin başında kamunun borç stoğundaki altı aylık artış yaklaşık %29 olmuştur. Bu borç stoğundaki artış Ekim 2020'ye kadar hızlı bir şekilde olduğu görülebilmektedir. 2021 yılı başından itibaren yine toplam borç stoğunda hızlı artışın başladığı anlaşılmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

COVID-19'UN ENFLASYON ORANLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN ANALİZİ: OECD ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Ahmet Gülmez*

Pınar Koç**

GİRİŞ

İlk kez 2019 yılının Kasım ayında Çin'de görülen Covid-19, yüksek mortalite ve morbidite oranlarına sahip olunması nedeniyle kısa sürede bütün dünyayı etkisi altına almıştır. Dünya Sağlık Örgütü istatistiklerine göre, 9 Haziran 2021 tarihi itibarıyla, dünya genelinde yaklaşık 173 milyon 675 bin kişiye Covid-19 tanısı konmuş, 3.744. 408 kişi Covid-19 nedeniyle hayatını kaybetmiştir (WHO, 10.06.2021). Hastalığın yayılım hızının yüksek olması ve bulaşma kanallarının tespitinin zaman alması nedeniyle getirilen kısıtlamalar iktisadi faaliyet hacmini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu bağlamda 2020 yılında dünya ekonomisinde meydana gelen küçülme %3,5'tir. Gelişmiş ülkelerde meydana gelen daralma %4,7 iken, yükselen ve gelişmekte olan ülkelerde %1,7'dir. %6,6'lık daralmayla EURO bölgesi gelişmiş ülkeler arasında en yüksek daralma görülen ülke grubudur. Yükselen ve gelişmekte olan ülkeler grubunda ise %9,9 ve %8,3'lük daralmayla Arjantin ve Meksika en fazla küçülme yaşanan ülkelerdir (World Bank, 2021). Ekonomik faaliyet hacminde meydana gelen daralmalar, işgücü piyasalarını da önemli ölçüde etkilemiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO, 2021) verilerine göre, 2020'de dünya genelinde 114 milyon kişi işsiz kalmıştır. Kısıtlamalar nedeniyle kaybedilen çalışma saati kaybı 255 milyon tam zamanlı işe eşdeğerdir ve 3,7 trilyon dolarlık işgücü gelir kaybı söz konusudur. Söz konusu kayıpların hastalığın seyrine bağlı olarak artması ve salgın durdurulsa bile olası kayıpların 2021 yılı içerisinde eski seyrine

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, agulmez@sakarya.edu.tr, Orcid Id: 0000-0003-2474-9385

** Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, pinartorun@gumushane.edu.tr Orcid Id: 0000-0002-7843-1228

dönemeyeceği tahmin edilmektedir. Söz konusu üretim ve gelir kayıpları tüketim ve yatırım harcamalarını da olumsuz etkilemiştir. IMF (2021) istatistiklerine göre, 2019'un son çeyreğinde gelişmiş ülkelerde tüketim harcamaları bir önceki yılın son çeyreğine oranla %0.43 artarken, 2020'nin ilk çeyreğinde %0.49 azalmıştır. En fazla daralma 2020'nin ikinci çeyreğinde meydana gelmiştir. 2020'nin ikinci çeyreğinde tüketim harcamalarında meydana gelen daralma %3,85'tir. 2020'nin üçüncü çeyreğinde kısıtlamaların kısmen gevşetilmesi piyasalarda kısmi bir iyileşme sağlamıştır. 2020'nin üçüncü çeyreğinde tüketim harcamalarında meydana gelen daralma %1.32'dir. 2019:12-2020:05 döneminde global endüstriyel üretim artan oranlarda azalmaktadır. Üretim hacminde meydana gelen daralmalar yatırım harcamalarını da olumsuz etkilemiştir. 2019'un son çeyreğinde gelişmiş ülkelerde yatırım harcamalarında meydana gelen artış, %0.26 iken, 2020'nin ilk çeyreğinde %0.06'dır. 2020'nin ikinci çeyreğinde yatırım harcaması artış oranları da negatife dönmüştür. 2020'nin ikinci çeyreğinde yatırım harcamalarında meydana gelen azalma %1.24'tür. Üçüncü çeyrekte %0.40'a gerilemiştir.

Yükselen ve gelişmekte olan ülke istatistikleri incelendiğinde 2019'un son çeyreğinde özel tüketim harcamalarında meydana gelen artış, bir önceki yılın aynı çeyreğine göre, %0,70 artarken, 2020'nin ilk çeyreğinde %0.33 artmış, 2020'nin ikinci çeyreğinde azalmaya başlamıştır. 2020'nin ikinci çeyreğinde yükselen ve gelişmekte olan ülke ekonomilerinde tüketim harcamalarında meydana gelen azalma %2.58'dir. Diğer ülkelerde olduğu gibi gelişmekte olan ülkelere de 2020'nin son çeyreğinde kısmi bir iyileşme söz konusudur. Tüketim harcamalarında meydana gelen azalma %1.04'tür.

2019 yılında ticaret politikalarında artan belirsizlikler, finansal piyasalarda artan belirsizlikler, ABD tarafından mali teşviklerin azalması, küresel ekonomik büyüme hızının yavaşlaması nedeniyle gelişmekte olan ülkelere yatırım harcamaları 2017'nin birinci çeyreğinden itibaren azalmaktadır. 2018'in birinci çeyreğinde yatırım harcamalarında meydana gelen artış, %0,63 iken, 2019'un ikinci çeyreğinde %0.07'dir. 2019'un üçüncü çeyreğinden beri, gelişmekte olan ülkelere yatırım harcaması artış oranı negatiftir. Pandemi, bu olumsuz süreci daha da derinleştirmiştir. 2020'nin ikinci çeyreğinde yatırım harcamalarında meydana gelen daralma bir önceki yılın aynı dönemine göre %2.05'tir (IMF, 2021).

Covid-19 nedeniyle global mal ticareti hacmi 2020 yılında %5,3 daralmıştır. Bununla birlikte dünya ticaret hacminin 2021'de %8 artması, 2022'de ise ticaret hacmindeki büyüme hızının yavaşlaması beklenmektedir. Aşılama çalışmalarının başlaması ve hükümetler tarafından uygulanan

teşvik politikalarının hane halkı gelirlerini artırması, işletme ve hane halkının değişen koşullara uyum sağlaması 2020 yılının 3. çeyreğinde kısmen de olsa ekonominin toparlanmasına katkı sağlamış ve dünya ticaret hacmindeki kaybın büyümesini önlemiştir (WTO, 2021). Covid-19 öncesinde ABD üretim hacminde meydana gelen artışlar nedeniyle (EIA, 2020) 2019 yılı içinde zaten azalma eğiliminde olan petrol fiyatları, Covid-19 sürecinde meydana gelen arz ve talep daralması nedeniyle 2020 yılında daha fazla düşmüştür. 2019 yılında petrol fiyatlarında meydana gelen değişim %10,2 iken, 2020 yılında %-32.7'dir. 2019 yılında %2.46 olan global enflasyon oranı, 2020'de %0,16 azalarak %2.30'a gerilemiştir (IMF, 2021). Salgın nedeniyle ulusal ve uluslararası düzeyde getirilen kısıtlamalar, ilk etapta tedarik zincirini ve üretim kapasitesini olumsuz etkilemiştir. Salgının global düzeyde yaygınlaşmasıyla artan belirsizlikler, finansal sıkıntılarda meydana gelen artış, hane halklarının gelir düzeyinde ve işletmelerin nakit akışında meydana gelen azalmalardan kaynaklanan talep daralması nedeniyle petrol ve diğer emtia fiyatlarında meydana gelen azalma (TCMB, 2020) global enflasyon oranlarının başlangıçta düşmesine neden olmuştur. Bununla birlikte, hastalığın yayılım hızının azalması ve piyasalarda normalleşme eğilimlerinin artmasıyla meydana gelen talep artışının ve pandemi sürecinde uygulanan genişletici para politikalarının gelecek enflasyon oranlarını yükseltmesi de beklenmektedir. Literatürde yer alan çalışmalarda özellikle pandemi sürecinde meydana gelen üretim ve gelir kayıplarına değinilmiş, uygulanan politikaların ve pandemi sürecinde meydana gelecek enflasyonist baskılara yeterince değinilmemiştir. Fiyat istikrarı makroekonomik istikrarın ön koşuludur. Bu bağlamda bu çalışmada Covid-19 sürecinde enflasyon oranlarının izlediği seyir incelenecek ve pandemi sonrasında enflasyon oranlarında meydana gelen değişimin, istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yaratacak büyüklükte olup olmadığı analiz edilmiş, enflasyon baskısında meydana gelen artışları tetikleme muhtemel faktörlere değinilmiştir.

A. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde Covid-19'un ekonomik etkilerini inceleyen çalışmalar mevcuttur. Ceylan, Özkan ve Mülazimoğulları (2020) mevcut literatürü gözden geçirerek, Covid-19'un potansiyel etkilerini değerlendirmiştir. Çalışmada hastalıktan kaynaklanan üretim ve gelir kayıplarının olumsuz sosyoekonomik etkilerini azaltmak için istihdam desteği ve sektörel destekler sağlanması gerektiği vurgulanmıştır.

Jackson vd. (2020) Covid-19'un global ekonomik etkilerini incelemiştir. Çalışmada 1929 büyük buhranından yola çıkarak virüs nedeniyle aylık

%2'lik bir ekonomik daralma söz konusu olabileceğini ve ekonomik resesyonun derinliğine bağlı olarak küresel ticarete meydana gelecek daralmanın %13 ile %32 arasında değişebileceği belirtilmiştir.

Pak vd. (2020) hükümetlerin Covid 19'un yüksek yayılım hızının risklerini hafife aldığını ve hükümetlerin pandemi krizine çoğunlukla reaktif tepkiler verdiği dile getirilerek, proaktif uluslararası politikalar uygulanması gerektiği dile getirilmiştir.

Gherghina vd. (2020) ABD, İspanya, İtalya, Fransa, Almanya, İngiltere, Çin ve Romanya'da Covid-19'un hisse getirileri üzerindeki etkilerini ARDL sınır testi ve Granger nedensellik testlerini kullanarak analiz etmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, Covid-19 hem kısa dönemde hem de uzun dönemde Romanya finans piyasaları üzerinde etkili değildir. Fakat İtalya'dan gelen yeni ölüm vakaları 10 yıllık Romanya tahvil getirilerini hem kısa dönemde hem de uzun dönemde olumsuz etkilemektedir. Ülke hisse getirileri arasında nedensellik çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Azubuike ve Ebere (2020) Covid-19'un Nijerya tarım sektörü üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Covid-19 pek çok alanda Nijerya ekonomisini olumsuz etkilemesine rağmen, tarım tarımsal ürün ihracatını artırmıştır.

Deb vd. (2020) Covid-19 kapsamında alınan önlemlerin ekonomik etkilerini incelemiştir. Covid-19 nedeniyle getirilen kısıtlamalar hastalığın yayılım hızının düşürülmesinde etkili olmakla birlikte, büyük ekonomik maliyetlere yol açmaktadır. Kısıtlama tedbirlerini takip eden 30 günlük süre boyunca sanayi üretimi kaybı yaklaşık olarak %15'tir.

Nicola vd. (2020) literatür taraması yaparak pandeminin sosyoekonomik etkilerini incelemiştir. Sosyal mesafe, izolasyon ve seyahat kısıtlamaları bütün sektörlerde emek talebinin azalmasına, pek çok ürüne ve endüstriyel malzemeye duyulan ihtiyaç azalmasına rağmen, tıbbi malzeme ihtiyacı önemli ölçüde artmış ve artan panik ve stoklama eğiliminde meydana gelen artış gıda sektöründe talebin önemli ölçüde artmasına neden olmuştur.

Fernandes (2020) farklı senaryolar altında Covid 19'un dünya genelindeki ekonomik etkilerini tahmin etmiştir. Çalışmada en iyimser senaryo altında GSYİH kaybının %3 ile %6 arasında değişeceği öngörülmüştür. En kötümser senaryo, GSYİH kaybının %10'dan fazla olabileceğini göstermektedir.

Silva vd. (2020) farklı senaryolar altında sosyal mesafe önlemlerinin halk sağlığı üzerindeki etkilerini ve ekonomik etkilerini analiz etmiştir.

Sforza ve Steininger (2020) küresel üretim bağlantılarının üretim şoklarının büyüklüğü üzerinde önemli bir role sahip olduğunu vurgulamıştır. Ekonomik etkiler coğrafi konum ve küresel entegrasyon derecesine göre farklılık göstermektedir.

Fornaro ve Wolf (2020) Covid 19'un kalıcı bir arz şokuna neden olacağı senaryosu altında, pandeminin talebe dayalı bir çöküş yaratabileceğini, ancak; bu döngünün yatırımları teşvik edecek politikalarla tersine dönebileceğini vurgulamıştır.

Saadat vd. (2020) Covid-19'un çevresel etkilerini analiz etmiştir. Çalışmada kaynak kullanımındaki azalış, karbon emisyonlarını azaltarak kirlilik üzerinde azalma yaratsa da tıbbi atık miktarının önemli ölçüde artmasına da neden olmuştur. Pandemi sürecinde getirilen kısıtlamaların özgürlük algısını değiştireceği ve alınan önlemlerin ahlaki sonuçlarının dikkate alınması gerektiği vurgulanmıştır.

Tisdell (2020) Covid-19 nedeniyle gündeme gelen sosyal, ekonomik ve politik konuları ele almıştır. Sosyal kısıtlamalar ile ekonomik faaliyetler arasında bir değiş tokuş söz konusudur.

Atalan (2020) Covid-19 nedeniyle getirilen kısıtlamaların psikolojik, çevresel ve ekonomik sonuçlarını tahmin etmiştir. Kısıtlamalar, hastalığın yayılımını azaltsa da önemli psikolojik sorunlara, çevresel etkilere ve ekonomik bozulmalara neden olacaktır.

Boissay ve Rungcharoenkitkul (2020) geçmiş dönemlerde görülen bulaşıcı hastalıklardan yola çıkarak pandeminin neden olabileceği olası kayıpları tahmin etmiştir.

Baker vd. (2020) pandemi sürecinde ortaya çıkacak ekonomik belirsizlikleri ele almıştır. Hastalığın ekonomik maliyetleri ile ilgili belirsizlikler hâlâ devam etmektedir.

Donthu ve Gustafsson (2020) endüstriler ve işletmeler üzerindeki muhtemel etkilerini incelemiştir. Çalışmada pandemi sürecinin işletme ve tüketici davranışlarında ve liderlik anlayışında ve etik değerlerde değişime neden olacağı vurgulanmıştır.

Cavallo (2020) ABD'de Covid-19 sürecinde tüketim sepetleri bazında enflasyon oranlarında meydana gelen değişimi analiz etmiştir ve bu süreçte enflasyon oranlarında meydana gelen değişmeyi Covid enflasyonu olarak adlandırmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar mal guruplarına göre enflasyonda meydana gelen değişmelerin getirilen kısıtlamalar doğrultusunda meydana gelen arz ve talep şoklarından kaynaklandığını göstermektedir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar gıda, konut ve iletişim teknolojileri sektörlerinde enflasyon oranlarının arttığını, bununla birlikte ulaşım sektöründe enflasyonun düştüğünü göstermektedir. Gıda enflasyonu %57,58'den %11,28'e; konut enflasyonu %42,11'den %55,80'e; iletişim teknolojileri enflasyonu %6,77'den %8,97'ye yükselirken; ulaşım enflasyonu %15,74'ten, %6,25'e yükselmiştir.

Jelilov vd. (2020) Nijerya'da pandemi sürecinde hisse getiri oynaklı-

ğında meydana gelen değişmelerin enflasyon üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre hisse getiri oynaklığı ile enflasyon arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır.

Korneta ve Rostek (2021) 176 ülkede Covid-19'un GSYİH üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Covid 19, önemli gelir kayıplarına neden olmuştur. Ancak, kayıpların büyüklüğü ülkelere göre değişmektedir.

Fernández-González (2021) Covid 19'un Galiçya'da balıkçılık ve denizli kabuk ürünleri sektörünün performansını nasıl etkilediğini araştırmıştır. Pandemi nedeniyle alınan önlemler ve HORECA kanalının kapatılması arz ve talebi olumsuz etkileyerek, avlama, ortalama gelir ve ürün satış fiyatlarında düşmeye neden olmuştur.

Jiang vd. (2021) QARDL yaklaşımını kullanarak, Covid-19 ile petrol fiyatları, altın fiyatları, küresel ekonomik politika belirsizliği ve Çin'in finansal gelişimi arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Covid 19, petrol fiyatları ve finansal gelişim üzerinde öngörülemeyen negatif bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte, altın fiyatları ve küresel ekonomik politika belirsizliği ile finansal gelişim arasında negatif korelasyon bulunmaktadır.

Mishra ve Mishra (2021) 15 Asya ülkesinde Covid-19'un hisse getirileri üzerindeki etkilerini incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, pandemi hisse getirilerinin oynaklığını artırmıştır.

Ahmad et al. (2021) seçilmiş Avrupa ülkelerinde Covid-19'un işsizlik oranları üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Elde edilen bulgular işsizlik oranlarındaki artışın önümüzdeki dönemlerde de devam edeceğini ve pandemi sürecinin neden olduğu olumsuz etkilerin ortadan kaldırılabilmesi için en az 5 yıl geçmesi gerektiğini göstermiştir.

Lai vd. (2021) gelişmiş ve gelişmekte olan Asya ülkelerinde Covid-19'un işsizlik oranları üzerindeki etkileri ile ilgili öngörülerde bulunmuştur. Önümüzdeki yıllarda gelişmekte olan Asya ülkelerinde işsizlik oranları, gelişmiş ülkelere oranla üç kat daha fazla artacaktır. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelere Covid-19'un olumsuz etkileri gelişmiş ülkelere kıyasla iki kat daha uzun sürecektir.

Padhan ve Prabheesh (2021) Covid-19'un gözlenen olumsuz etkilerini ele almıştır. Çalışmada ulusal ve uluslararası düzeyde koordinasyona ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır.

Milani (2021) ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılıkları dikkate alarak pandeminin sosyal ve ekonomik etkilerini analiz etmiştir. Pandeminin ilk safhalarında çoğu ülkede Covid-19 risk algısı İtalya kaynaklı pandemi şoklarından kaynaklanmış, daha sonraki evrelerde ABD, İspanya ve İngiltere'de dünya genelinde risk algısının değişmesinde önemli rol oynamıştır. ABD ve İspanya'da işsizlik oranları pandemi şokuna daha duyarlıdır. Ancak; işsizliğin pandemi şokuna duyarlılığı zaman içinde azalmaktadır.

Buera vd. (2021) pandeminin tetiklediği ekonomik dalgalanmaların büyüklüğünü ve bu dalgalanmaların geçici olup olmadığını, etkilerin ne kadar süreceğini analiz etmiştir. Pandemi yatırım ve tüketim harcamalarında daralmaya yol açarak, ekonomilerinde küçülmesine neden olmaktadır. Dalgalanmaların geçici olduğu düşünülmektedir.

Khalid vd. (2021) pandemi nedeniyle getirilen kısıtlamaların turizm sektörü üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Çalışmada kısıtlamaların turizm sektörü üzerindeki negatif etkisi vurgulanarak turizm sektörü için ekonomik teşvik paketleri hazırlanması gerektiği vurgulanmıştır.

Türkçe literatürde de pandeminin ekonomik etkilerini inceleyen çalışmalar mevcuttur. Cinel (2020) Covid-19'un küresel makroekonomik etkileri incelenmiş, farklı senaryolar altında ekonomik beklentiler üzerindeki etkileri analiz edilmiş ve politika önerileri sunulmuştur.

Akca (2020) Covid kapsamında alınan önlemlerin havacılık sektörü üzerindeki etkilerini değerlendirmiştir. Uluslararası uçuşların durdurulması gelirlerin azalmasına ve havacılık ile ilgili sektörlerin de finansal kayıplarının artmasına neden olmuştur.

Aba (2020) pandemi sürecinde yaşanan ekonomik kayıplara değinmiş ve bu süreçte özellikle bazı meslek gruplarının katma değerinin teoride ele alınan meslek gruplarından daha fazla olduğunu vurgulamış, adaletsiz bölüşüm sorununu tekrar vurgulamıştır.

Soylu (2020) Türkiye ekonomisinde Covid-19'un sektörel etkilerini araştırmıştır. Çalışmada pandeminin sektörel güven endeksi, dış ticaret hacmi ve turizm gelirleri, işgücü piyasaları ve sanayi üretimini negatif etkilediği vurgulanmış, ekonomik trendin V şeklinde seyredeceği ve yatırım kararlarının gözden geçirilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Eroğlu (2020) pandeminin ekonomik etkilerini ve pandemi sürecinde alınan tedbirlerin ekonomik etkilerini değerlendirmiştir. Çalışmada dünya genelinde mültecilerin ve yeterli beslenme, barınma ve temiz suya erişme ve hijyen koşullarına sahip olamayan insanların salgına karşı korunmasız bırakıldığı, pandemiden sonraki süreçte dünya genelinde gelir eşitsizliğinde artış yaşanacağı vurgulanmıştır.

Dündar (2020) küresel salgınların ekonomik etkilerine değinmiştir. Çalışmada Covid-19 nedeniyle katlanılan maliyetlerin diğer salgınlardan çok daha büyük ölçekli olduğu vurgulanmıştır.

Demir ve Esen (2021) pandemi sürecinin ekonomik etkilerine değinmiş, endüstriyel dijitalleşme ve esnek çalışma sistemine vurgu yaparak, Türkiye ekonomisinde verimlilik, kalite ve rekabet gücü artışına dayalı bir dönüşüme ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymuştur.

Erdoğan vd. (2020) mekânsal ekonometri yöntemiyle pandemi süre-

cinde Avrupa ülkelerinde enflasyon dinamikleri ve enflasyonu etkileyen faktörleri analiz etmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre para arzı ve döviz kurundaki artışlar enflasyonist baskıları artırmaktadır. Mekânsal bağımlılık da söz konusudur.

B. YÖNTEM VE VERİ SETİ

Bu çalışmanın amacı Covid-19'un OECD ülkelerinin enflasyon oranları üzerinde istatistiksel bir fark yaratıp yaratmadığını analiz etmektir. Ekonomik belirsizlikler devam ettiği ve zaman boyutu sınırlı olduğu için çalışmada öncelikle pandemi sürecinde enflasyon oranlarında meydana gelen değişme incelenmiş, ikinci aşamada 2019 pandemi öncesi ve 2020 pandemi sonrası temsil etmek üzere pandemi sürecinin iki dönem arasındaki enflasyon oranları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yaratabilecek büyüklükte olup olmadığı Wilcoxon testiyle analiz edilmiştir. Çalışmada iki dönem arasında farklılık yaratan etken Covid-19 sürecidir. Bu nedenle 2019 yılı Pandemi sürecinin etkisinin olmadığı durumdaki enflasyon oranlarını, 2020 yılı pandemi sürecinin etkisi altındaki enflasyon oranlarını temsil etmektedir. Enflasyon oranı istatistikleri OECD veri tabanından elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlerle ilgili ayrıntılı bilgi Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Değişkenler ve Veri Kaynakları

Değişkenler	Kullanım Biçimi	Veri Tabanı
2019 yılı enflasyon oranları	Covid öncesi dönemi temsil etmektedir.	OECD
2020 yılı enflasyon oranları	Covid sonrası dönemi temsil etmektedir.	

1. Wilcoxon Testi

Wilcoxon testi, veri setinin normal dağılmaması durumunda kullanılan, aynı birimlerden elde edilmiş iki farklı ölçüm sonucu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmadığını test etmektedir. Test örneklem büyüklüğünün küçük olması durumunda kullanılmaktadır. Wilcoxon testinde her iki deneye ait gözlem değerleri arasındaki farklar bulunur. İşaret farkına bakılmaksızın fark değerleri küçükten büyüğe doğru sıralanır ve sıralama puanları pozitif ve negatif değerler için ayrı ayrı toplanır. Bu toplam değerlerinden küçük olanı Wilcoxon test istatistiğidir (Gürsakal, 2002:164). Örneklem hacmi nispeten büyük olduğunda normal dağılım yaklaşımı yaklaşımı kullanılmaktadır. Wilcoxon test istatistiğinin beklenen değeri (Siegel, 1956: 79-80);

$\frac{n(n+1)}{4}$ (1) değerine, varyansı ise $\frac{n(n+1)(2n+1)}{24}$ (2) değerine eşittir. Bu bağlamda Z istatistik değeri aşağıdaki gibi formüle edilmektedir.

$$Z = \frac{T - \frac{n(n+1)}{4}}{\sqrt{\frac{n(n+1)(2n+1)}{24}}}$$
 (3) değerine eşittir. Formülde T; negatif ve pozitif sıra toplamlarından küçük olanı, n gözlem sayısını temsil etmektedir. Hipotezler aşağıdaki gibi oluşturulmuştur (Gürsaka, 2002:162);

H_0 : İki anakütle benzerdir.

H_1 : İki ana kütle farklıdır.

şeklinde. Hesaplanan Z istatistik değerine istatistiksel olarak anlamlı olması durumunda temel hipotez reddedilir. Temel hipotezin reddedilmesi iki grup arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunduğunu göstermektedir.

2. Tahmin Sonuçları

Çalışmada öncelikle OECD ülkelerinin enflasyon oranlarında zaman içinde meydana gelen değişme incelenecektir. Tablo 2 Pandemi öncesi ve sonrası enflasyon oranlarında meydana gelen değişmeyi vermektedir. OECD ülkeleri içinde en yüksek enflasyon oranına sahip olan ülke Türkiye'dir. Covid-19 vakalarının dünya genelinde yayılmaya başladığı 2020 yılında Şili, Çek Cumhuriyeti ve Polonya dışındaki bütün ülkelerde enflasyon oranları bir önceki döneme göre daha düşüktür. Estonya, Yunanistan, İrlanda, İsrail, İtalya, İspanya ve İsviçre negatif enflasyon oranlarına sahip olan ülkelerdir. Enflasyon oranlarındaki bu gerileme büyük ölçüde hastalığın yayılım hızının düşürülmesi için getirilen kısıtlamaların küresel tedarik zincirini bozması, üretim ve gelir kayıplarının neden olduğu talep daralmalarından kaynaklanmaktadır. Ancak; dünya genelinde aşılama çalışmalarının hız kazanması ve kısıtlamaların yavaş yavaş kaldırılmasıyla dünya genelinde enflasyon eğiliminin de arttığı görülmektedir. Nitekim 2021 Mart döneminde enflasyon oranlarının diğer dönemlere göre yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Pandemi Öncesi ve Sonrası Enflasyon Oranları

Ülkeler	2019	2020	2021-01	2021-02	2021-03	2021-04
Avustralya	1.6	0.8	-	-	-	-
Avusturya	1.5	1.4	0.8	1.2	2.0	1.9
Belçika	1.4	0.7	0.3	0.5	0.9	1.2
Kanada	1.9	0.7	1.0	1.1	2.2	3.4
Şili	2.6	3.0	3.1	2.8	2.9	3.3
Kolombiya	3.5	2.5	1.6	1.6	1.5	1.9
Kosta Rika	2.1	0.7	1.0	0.4	0.5	1.2
Çek Cumhuriyeti	2.8	3.2	2.2	2.1	2.3	3.1
Danimarka	0.8	0.4	0.6	0.6	1.0	1.5
Estonya	2.3	-0.4	0.2	0.6	1.1	1.9
Finlandiya	1.0	0.3	0.9	0.9	1.3	2.1
Fransa	1.1	0.5	0.6	0.6	1.1	1.2
Almanya	1.4	0.5	1.0	1.3	1.7	2.0
Yunanistan	0.3	-1.2	-2.0	-1.3	-1.6	-0.3
Macaristan	3.3	3.3	2.7	3.1	3.7	5.1
İzlanda	3.0	2.8	4.3	4.1	4.3	4.5
İrlanda	0.9	-0.3	-0.2	-0.4	0.0	1.1
İsrail	0.8	-0.6	-0.4	0.0	0.2	0.8
İtalya	0.6	-0.1	0.4	0.6	0.8	1.1
Japonya	0.5	-0.0	-0.6	-0.4	-0.2	-0.4
Kore	0.4	0.5	0.6	1.1	1.5	2.3
Letonya	2.8	0.2	-0.5	-0.2	0.3	1.7
Litvanya	2.3	1.2	0.3	0.6	1.6	2.5
Lüksemburg	1.7	0.8	1.9	-0.1	2.0	2.1
Meksika	3.6	3.4	3.5	3.8	4.7	6.1
Hollanda	2.6	1.3	1.6	1.8	1.9	1.9
Yeni Zelanda	1.6	1.7	-	-	-	-
Norveç	2.2	1.3	2.5	3.3	3.1	3.0
Polonya	2.3	3.4	2.6	2.4	3.2	4.3
Portekiz	0.3	-0.0	0.3	0.5	0.5	0.6
Slovakya	2.7	1.9	0.7	0.8	1.4	1.6
Slovenya	1.6	-0.1	-0.7	-1.0	0.1	2.1
İspanya	0.7	-0.3	0.5	0.0	1.3	2.2
İsveç	1.8	0.5	1.6	1.4	1.7	2.2
İsviçre	0.4	-0.7	-0.5	-0.5	-0.2	0.3
Türkiye	15.2	12.3	15.0	15.6	16.2	17.1
İngiltere	1.7	1.0	0.9	0.7	1.0	1.6
ABD	1.8	1.2	1.4	1.7	2.6	4.2
OECD (Toplam)	2.1	1.4	1.6	1.7	2.4	3.3

Tablo 3 mal gruplarına göre enflasyon oranlarında meydana gelen değişmeyi göstermektedir. Kısıtlamalar nedeniyle yaşanan panikler, özellikle gıda ürünlerine, temizlik malzemelerine ve maske, eldiven, dezenfektan vs. tıbbi malzemelere talebi hızlı bir şekilde artırırken, üretimde meydana gelen azalma petrol ve enerji talebini azaltarak enerji fiyatlarını da düşür-

müşür. Turizm, konaklama, ulaşım, eğitim harcamalarında meydana gelen azalma, diğer sektörlerde de enflasyon oranlarının düşmesine neden olmuştur. Bu bağlamda gıda enflasyonu hızlı bir şekilde artarken, enerji enflasyonu önemli ölçüde azalmıştır.

Tablo 3: Mal Gruplarına Göre Enflasyon Oranları (2019-2020)

Ülkeler	Gıda		Enerji		Diğer	
	2019	2020	2019	2020	2019	2020
Avustralya	4.5	9.3	-1.2	-7.5	1.5	0.4
Avusturya	1.0	2.3	0.9	-5.5	1.7	1.9
Belçika	0.8	2.9	0.9	-6.3	1.7	1.5
Kanada	3.7	2.4	-2.2	-7.6	2.3	1.3
Şili	2.6	6.7	2.2	1.0	2.6	2.3
Kolombiya	4.9	5.6	5.7	-1.1	3.1	2.2
Kosta Rika	0.8	0.5	-1.0	-5.6	2.7	1.3
Çek Cumhuriyeti	2.8	4.5	5.1	-1.4	2.5	3.6
Danimarka	1.4	0.6	-0.3	-5.4	0.8	0.9
Estonya	3.0	2.1	1.9	-7.2	2.1	0.1
Finlandiya	1.2	1.7	3.0	-4.9	0.8	0.5
Fransa	2.4	2.0	1.7	-6.0	0.7	1.0
Almanya	1.2	2.3	1.3	-4.8	1.5	1.0
Yunanistan	-0.1	1.4	-0.5	-8.3	0.5	-0.7
Macaristan	5.1	7.3	0.5	-2.9	3.2	3.0
İzlanda	3.8	4.9	2.8	-2.0	2.9	2.9
İrlanda	-0.7	-1.4	1.1	-5.0	1.1	0.3
İsrail	2.1	-0.0	-0.5	-7.9	0.7	-0.1
İtalya	0.8	1.4	0.5	-8.2	0.6	0.5
Japonya	0.2	1.2	1.4	-4.2	0.5	0.1
Kore	0.0	4.4	-2.6	-4.8	0.7	0.4
Letonya	2.9	2.4	3.1	-7.1	2.7	1.2
Litvanya	2.9	2.3	0.1	-9.9	2.6	3.1
Lüksemburg	1.4	2.7	1.6	-7.8	1.8	1.3
Meksika	4.4	6.6	2.4	-3.6	3.5	3.2
Hollanda	4.0	1.9	7.6	-9.3	2.0	2.2
Yeni Zelanda	1.1	3.2	0.9	-4.4	1.8	2.3
Norveç	1.1	3.3	0.1	-0.6	2.6	3.1
Polonya	4.9	4.8	-0.4	-0.6	2.0	3.9
Portekiz	0.3	2.1	-1.8	-5.0	0.5	-0.0
Slovakya	4.0	2.5	4.2	-0.0	2.0	2.2
Slovenya	1.6	3.5	1.2	-9.7	1.7	0.7
İspanya	1.0	2.4	-1.2	-9.6	1.0	0.6
İsveç	2.8	2.1	3.1	-9.7	1.5	1.2
İsviçre	0.1	0.1	-0.6	-8.1	0.5	-0.2
Türkiye	19.5	13.8	13.6	7.8	13.9	12.4
İngiltere	1.4	0.7	2.1	-6.6	1.7	1.5
ABD	0.9	3.5	-2.1	-8.5	2.2	1.7

2021 yılı itibarıyla mal gruplarına göre enflasyon oranlarında meydana gelen değişme incelendiğinde özellikle gıda sektöründe paniklerin azalmasıyla birlikte gıda enflasyonunun da azaldığı, bununla birlikte enerji enflasyonunda ve diğer sektörlerde enflasyon oranlarında artış olduğu görülmektedir.

Tablo 4: Mal Gruplarına Göre Enflasyon Oranları (2021)

Ülkeler	Gıda			Enerji			Diğer		
	2021:01	2021:02	2021:03	2021:01	2021:02	2021:03	2021:01	2021:02	2021:03
Avusturya	-1.1	1.6	1.2	-5.1	-1.0	5.2	1.6	1.2	1.7
Belçika	1.2	-0.2	-0.6	-8.5	-6.6	-3.8	0.9	1.1	1.1
Kanada	0.1	1.3	1.3	-2.7	2.4	19.1	1.5	0.9	0.9
Şili	7.8	6.5	5.2	-4.4	-2.3	-0.5	2.6	2.4	2.6
Kolombiya	5.5	5.0	3.9	-1.9	-2.3	-0.5	1.1	1.2	1.2
Kosta Rika	5.2	2.6	0.5	-9.4	-7.1	-0.3	0.6	0.4	0.4
Çek Cumh.	0.6	0.6	-0.3	-5.0	-4.2	-1.9	3.8	3.6	3.6
Danimarka	0.3	0.1	-1.0	-5.4	-0.5	4.5	-3.5	-2.5	-2.6
Estonya	0.1	-0.7	0.5	-2.5	1.8	4.0	0.8	0.7	0.6
Finlandiya	0.4	-0.2	0.5	-3.7	0.3	5.9	1.3	1.1	1.0
Fransa	1.0	0.9	1.0	-5.5	-1.3	4.9	1.2	0.7	0.7
Almanya	1.9	1.4	1.6	-2.2	0.3	4.7	1.4	1.4	1.3
Yunanistan	-0.4	-0.5	-0.3	-8.1	-4.2	2.6	-1.2	-0.9	-2.7
Macaristan	3.4	2.8	2.1	-1.9	2.5	9.4	2.9	2.9	2.8
İzlanda	6.7	6.4	6.0	-1.1	0.9	4.2	4.3	3.9	4.0
İrlanda	-2.1	-1.9	-0.8	-7.9	-4.5	1.1	1.2	0.6	0.4
İsrail	-0.1	-0.1	-0.7	-6.8	-3.5	-0.3	-0.1	0.2	0.3
İtalya	0.7	0.4	0.2	-4.7	-3.0	0.5	0.8	0.9	0.9
Japonya	-0.1	-0.1	-	-8.6	-7.2	-	0.2	0.3	..
Kore	6.5	9.7	8.4	-7.4	-6.0	-1.8	0.4	0.3	0.6
Letonya	-0.1	-0.4	-0.6	-7.6	-4.3	-0.5	1.1	0.8	0.7
Litvanya	-0.2	-0.5	-0.1	-9.6	-6.1	1.6	2.4	2.1	2.1
Lüksemburg	1.2	0.9	1.2	-6.4	-0.1	8.8	2.8	-0.2	1.6
Meksika	5.1	4.3	4.4	2.7	6.8	14.5	3.0	3.1	3.3
Hollanda	0.5	0.3	-1.3	-4.8	-0.8	4.9	2.2	2.2	2.1
Norveç	0.7	0.1	-0.3	9.6	24.8	23.7	2.4	2.3	2.2
Polonya	0.8	0.6	0.5	1.1	1.3	5.4	3.9	3.7	3.9
Portekiz	1.0	0.9	0.8	-4.4	-3.0	2.4	0.6	0.7	0.1
Slovakya	-0.5	-0.6	-	-5.8	-4.1	-	2.3	2.2	-
Slovenya	0.1	-0.2	-0.7	-9.4	-5.9	7.6	0.6	-0.4	-0.8
İspanya	1.7	1.6	1.4	-1.8	-4.2	8.4	0.4	0.1	0.1
İsviçre	1.9	0.1	-0.1	-0.4	5.4	9.3	1.7	1.2	1.4
İsviçre	-0.3	-0.5	-1.5	-6.0	-1.9	4.0	-0.2	-0.4	-0.3
Türkiye	18.1	18.4	-	6.2	7.3	-	15.2	15.8	-
İngiltere	-0.7	-0.6	-	-8.2	-5.7	-	1.5	1.1	-
ABD	3.7	3.6	3.3	-3.6	2.4	13.2	1.4	1.3	1.6

Bu çalışmada Covid-19 sürecinin enflasyonist eğilimlerde belirgin bir değişim yaratıp yaratmadığı Wilcoxon testi ile analiz edilmiştir. Çalışmada 2019 yılı Covid öncesini, 2020 yılı Covid sonrası temsil etmektedir. Çalışmada öncelikle değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler incelenmiş ve değişkenlerin normal dağılım gösterip göstermediği test edilmiştir.

Tablo 5: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Sapma
Covid Öncesi Enflasyon	35	0.30	15.2	2,05	2.47
Covid Sonrası Enflasyon	35	-1.20	12.3	1.30	2.29

Covid öncesinde OECD ülkelerinde ortalama enflasyon oranı %2.05 iken Covid sonrasında yaklaşık %50 azalmıştır. Covid sonrası OECD ülkelerinde ortalama enflasyon oranı %1.30'a düşmüştür. Covid öncesinde en düşük enflasyon oranı %0.30 iken, Covid sonrasında %-1.20'dir. Her iki dönemde de en düşük enflasyon oranına sahip olan ülke Yunanistan'dır. Covid öncesinde en yüksek enflasyon oranı %15,2 iken, Covid sonrasında en yüksek enflasyon oranı %12,3'tür. Türkiye her iki dönemde de en yüksek enflasyon oranına sahip olan ülkedir. İki dönem arasında enflasyon oranları oynaklığı birbirine yakındır.

Analiz yöntemleri seçilirken serilerin normal dağılıma sahip olmadığı analiz edilmelidir. Bu nedenle çalışmada öncelikle olarak enflasyon oranlarının normal dağılım gösterip göstermediği test edilmiştir. Tablo 6 normal dağılım testi sonuçlarını vermektedir.

Tablo 6: Normal Dağılımın Test Edilmesi

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	Df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Covid Öncesi	.239	35	.000*	.505	35	.000*
Covid Sonrası	.198	35	.001*	.675	35	.000*

Tablo 6 normal dağılım testi sonuçlarını vermektedir. Tahmin sonuçları serilerin normal dağılıma sahip olmadığını göstermektedir. Serilerin normal dağılıma sahip olmaması analiz için Wilcoxon testinin uygun olduğunu da göstermektedir. Tablo 7 ve Tablo 8 Wilcoxon testi sonuçlarını vermektedir.

* %1 anlam düzeyinde normal dağılımı ifade eden temel hipotez reddedilmektedir.

Tablo 7: İşaret Sıralamaları

		N	Ortalama Sıralama	Toplam Sıralama
Covid sonrası- Covid öncesi	Negatif Sıralamalar	29 ^a	18,98	550,50
	Pozitif Sıralamalar	5 ^b	8,90	44,50
	Eşit Sıralamalar	1 ^c		
	Total	35		

a. sonra < önce b. sonra > önce c. sonra = önce

Covid-19 sonrasında 29 ülkede enflasyon oranı, Covid öncesindeki enflasyon oranından düşük iken, 5 ülkede daha yüksek, 1 ülkede ise aynıdır. Şili, Çek Cumhuriyeti, Kore, Yeni Zelanda ve Kore’de enflasyon oranları Covid öncesine nispeten daha yüksektir. İki dönemde arasında en fazla enflasyon artış oranına sahip olan ülkede Polonya’dır.

Tablo 8: Wilcoxon Test İstatistiği Sonuçları

Wilcoxon Test İstatistiği	Covid Sonrası - Covid Öncesi
Z	-4.328
Asymp. Sig. (2-tailed)	.000

Covid öncesi ve sonrası enflasyon oranlarında meydana gelen değişimin istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yaratacak büyüklükte olduğu görülmektedir. Covid-19 nedeniyle arz ve talepte meydana gelen azalma, petrol fiyatlarında meydana gelen düşme, enerji fiyatlarında ve diğer sektörlerde yaşanan talep daralması kısa dönemde enflasyon oranlarının düşmesine neden olmuştur. Ancak; uzun dönemde bu eğilimin terine dönmesi beklenmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İlk kez Çin’in Wuhan şehrinde görülen Covid-19 vakası, ilk kez karşılaşılan bir vaka olması, yeterince tanınmaması ve yüksek bulaşıcılık hızına sahip olunması nedeniyle kısa sürede dünya geneline yayılmıştır. Covid-19 tanısı konulan kişi sayısı dünya genelinde 173 milyonu, virüs nedeniyle hayatını kaybeden kişi sayısı 3,8 milyonu aşmıştır. Mortalite ve morbidite hızının yüksek olması nedeniyle getirilen kısıtlamalar küresel tedarik zincirinde ve toplam talepte büyük daralmalara neden olarak 2020 yılında dünya ekonomisinin %3,5 küçülmesine neden olmuştur. Gelişmiş ülkeler için bu oran %4,7 iken, gelişmekte olan ülkeler için %1,7’dir. 2020 yılında

114 milyon kişi pandemi nedeniyle işsiz kalmış, 255 milyon tam zamanlı işe eşdeğer çalışma kayıpları meydana gelmiştir. Bu bağlamda pandemi nedeniyle meydana gelen işgücü gelir kaybı 3,7 trilyon dolardır. Yayılım hızı düşürülemediği sürece işsizlik oranının ve çalışma saati kaybının devam etmesi beklenmektedir. Pandemi sürecinde artan belirsizlikler, meydana gelen üretim ve gelir kayıpları, petrol ve diğer emtia fiyatlarında meydana gelen daralmalar başlangıçta enflasyon oranlarının düşmesine neden olsa da normalleşme eğilimlerinin artmasıyla birlikte arz ve talepte meydana gelen artışların ve pandemi sürecinde uygulanan genişletici para ve maliye politikalarının petrol fiyatlarını ve diğer emtia fiyatlarını artırarak uzun dönemde enflasyon oranlarını yükselmesi beklenmektedir. Nitekim 2019 yılında %2.46 olan global enflasyon oranı, 2020'de %0,16 azalarak %2.30'a gerilemiştir. OECD ülkelerinde 2019 yılında %2,1 olan enflasyon oranı 2020 yılında %1,4'e gerilemiştir. 2021 Ocak döneminden beri enflasyon oranları kesintisiz olarak yükselmektedir. 2021 Ocak döneminde %1,6 olan enflasyon oranı 2021 Nisan döneminde %3,3'e yükselmiştir ve önümüzdeki dönemlerde de artmaya devam edecektir.

Analiz sonuçları da Covid sonrasında enflasyon oranlarında meydana gelen değişimin, istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık oluşturacak büyüklükte olduğunu göstermektedir. Şili, Çek Cumhuriyeti, Kore, Yeni Zelanda, Güney Kore ve Portekiz dışındaki ülkelerde Covid 2020 yılında enflasyon oranı, 2019 yılına kıyasla düşüktür. Ancak; 2021 dönemi Ocak ayı itibarıyla enflasyon oranları artmaya başlamıştır.

Uzun dönemde enflasyon büyüklüğü, büyük ölçüde harcama eğilimine, tedarik sürecinde meydana gelen iyileşmeler ve işsizlik oranlarında meydana gelen değişmelerin ücretler üzerinde baskı yaratıp yaratmadığına, artan bütçe açıkları ve borç yükünün finanse edilme biçimine ve finansal piyasalarda artan belirsizlikler nedeniyle kur oynaklığında meydana gelen değişmelere bağlı olacaktır.

Gelişmiş ülkelerde uygulanan genişletici politikaların sermaye hareketleri kanalıyla gelişmekte olan ülkelerde finansal kırılganlıkları artırması ve finansal istikrarsızlığı daha da artırması muhtemeldir. Artan dış borç yükü ve bütçe açıklarının fiyat ve finansal istikrarsızlığı körüklemeyecek politika araçlarıyla kapatılması gerekmektedir. Sektörel teşviklerle yatırımlar artırılmakla birlikte, özel tüketimi teşvik eden kredi kampanyaları sınırlandırılmalı, özellikle gelişmekte olan ülkelerde kur oynaklıklarının olumsuz etkilerini sınırlandıracak politika araçları ve ülkeye döviz girişi sağlayacak finansal araçların gelişimine odaklanılmalıdır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNİN GÖRÜNMEYENLERİ: EV İŞÇİSİ KADINLARIN SORUNLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Sinem YILDIRIMALP*

GİRİŞ

Covid-19 pandemisi toplumun tüm kesimlerini derinden etkilerken, kadınların erkeklere göre daha dezavantajlı konumda oldukları, eşitsizliklere maruz kaldıkları ve yüklerinin arttığı çeşitli araştırmalar ve raporlarla da ortaya konmaktadır. Toplum sağlığı açısından alınan önlemler kapsamında çalışma yaşamında bazı işyerlerinde uzaktan/evden çalışma, dönüşümlü çalışma gibi uygulamalara geçilirken, bazı işyerlerinde (sağlık, güvenlik, üretim, lojistik gibi hizmet sektöründe) çalışanların ise evde kalmalarının mümkün olmadığı, hatta izin bile kullanmadan çalışmaya devam ettikleri görülmektedir. Bu durum gerek evden çalışmaya devam eden gerekse evde kalamayan kadınlar açısından evin organizasyonu ve bakım ihtiyacı konusundaki sorunları da beraberinde getirmektedir. Yüz yüze eğitime ara verilerek uzaktan/online eğitim modeline geçilmesi, sokağa çıkma kısıtlamaları nedeniyle belirli yaştaki aile bireylerinin evde kalma zorunluluğu gibi sorumluluklarla giderek artan hane içi işler ve bakım ihtiyacı, çoğu kadının daha fazla ücretli ev işi-bakım hizmeti talebinde bulunmasına neden olmaktadır. Çalışan kadının evi ile işi arasındaki boşlukları ve yetersizlikleri doldurmak amacıyla ortaya çıkan ve kadınlar için önemli bir çalışma alanı haline gelen ev-bakım hizmetinde çalışma, pandemi sürecinde de artan hane içi işlerin ve bakımın yerine getirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Öte yandan ev işi- bakım hizmetinde çalışmanın, pandemi öncesi dönemde de sorunlar barındıran bir yapı arz ettiği bilinmektedir. Pandemiyle mevcut sorunların üzerine yeni sorunların da eklendiği gö-

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve End. İlişkileri, ssac@sakarya.edu.tr, Orcid Id: 0000 0003 0171 5916

rülmektedir. Coğu ev işçisi kadın pandemi döneminde işsiz kalırken; virüs bulaşması, hasta olma tehdidine rağmen geçim sıkıntısı yaşamamak için çalışmaya devam etmek zorunda olan ev işçisi kadınların bulunduğu da izlenmektedir. alışmak zorunda olan ev işçisi kadınların bu dönemde ekonomik sorunlarla birlikte fiziksel ve psikolojik sorunlar da yaşadıkları görülmektedir. Çalışma koşulları, işverenlerle ilişkiler, sosyal yaşamdan kopma gibi sorunlar gündüzlü veya yatılı olarak çalışan kadınların sorunları arasında yer almaktadır. Dolayısıyla kayıt dışı sektörde kadın emeğinin en görünmez, kırılgan ve güvencesiz kesimini oluşturan ev işçisi kadınların pandeminin yarattığı ortamda sorunları derinleşmekte ancak formal sektörde çalışanlar kadar görünür olmadıkları için literatürde sınırlı çalışmaya konu oldukları, bu çalışmaların ise ağırlıklı olarak ev işçilerini oğtleyen sendikalar tarafından yapıldığı görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, pandemi sürecinde kayıt dışı sektörde gündüzlü veya yatılı olarak çalışan ev işçisi kadınların sorunlarını inceleyerek literatüre katkı sağlamak ve pandemi gibi kriz süreçlerinde daha da savunmasız kalan kırılgan grupların güçlendirilmesinin önemini ortaya koymaktır. Bu kapsamda öncelikle Covid-19 pandemi sürecinde ev ve bakım hizmetleri talebini yönlendiren koşulların erevesi çizilecek, daha sonra ise ev işçisi kadınların pandemi sürecinde yaşadıkları sorunlara yönelik literatüre yer verilecektir. Araştırma bölümünde ise sorunları tespit etmeye yönelik 15 ev işçisi kadının deneyim ve görüşlerine dayanan mülakat bulguları fenomenolojik analiz ile değerlendirilecektir.

A. COVID-19 PANDEMİSİ, EV/BAKIM HİZMETİ TALEBİ VE EV İŐİLERİ

Yeni tip koronavirüs (Covid-19) pandemisi toplumsal yaşamın her alanında önemli bir değişim ve dönüşüm sürecini başlatmıştır. Eğitimden, sağlığa, sosyal yaşamdan, bireysel hijyene kadar her alanda yeni bir dönem yaşanırken, çalışma yaşamında da önemli düzenlemeler yapıldığı izlenmektedir. Devletlerin aldığı önlemler, kurallar ve yasaklar çerçevesinde düzenlenen çalışma hayatının, pandemiden şiddetli şekilde etkilendiği görülmektedir. Pandemi, pek çok işyerinin kapanmasıyla işsizlik sorununu doğururken, kamu ve özel sektörde uzaktan/evden çalışma, kısmi çalışma, kısa süreli çalışma, dönüşümlü çalışma gibi uygulamalara geçilmiştir. Öte yandan başta sağlık çalışanları olmak üzere market çalışanları, lojistik sektörü çalışanları gibi belirli meslek gruplarının pandemi koşullarında çalışmaya devam ettikleri, evde kalmalarının mümkün olmadığı da bilinmektedir. Bu durum pandemi koşullarında bazı insanların ve meslek gruplarının hastalığa karşı daha kırılgan hale gelmesi, bazılarının ise

ev ve bakım sorumluluklarının daha fazla artması gibi yeni eşitsizlikleri beraberinde getirmektedir. Cinsiyetler açısından değerlendirildiğinde ise kadınların erkeklere göre dezavantajlı konumda oldukları görülmektedir (Kocabaş, 2020: 394-411). Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilânının yapıldığı Mart 2020 tarihinden itibaren yapılan araştırmalar ve yayınlanan raporlar da dünya genelinde cinsiyetler arası eşitsizliğin arttığına ilişkin bulgular ortaya koymaktadır (Azcona vd., 2020; UN, 2020; OXFAM, 2021). Küresel düzeyde sağlık ve sosyal hizmet gibi hizmet sektöründe çalışanların %70'inden fazlasının kadınlar olduğunu ve Covid-19 pandemisinde kadınların ön cephede bulunduğunu belirten ILO, pandemi sürecinde kadınların daha uzun vardiyalar ve evde ek bakım emeği sebebiyle işlerinin ağırlaştığı, çifte yük taşıdıklarını vurgulamaktadır (ILO, 2020a).

Çalışma hayatında yer alan pek çok kadın, pandemi sürecinde uzaktan/evden çalışmak suretiyle çalışma yaşamlarını evlerine taşıırken, belirli meslek gruplarındaki kadınlar ise evin dışında, virüs riskiyle daha fazla karşı karşıya kalarak çalışmaya devam etmektedir. Çalışma yaşamlarını özel alanlarına taşıyan kadınlar bir yandan evden çalışmaya devam etmekte bir yandan da evin temizliği, çocuk/hasta/yaşlı bakımı, hatta öğrenim gören çocukların eğitimi gibi sorumluluklarla da ilgilenmek durumunda kalmaktadırlar. Pandemi sürecinde evden çalışan ve meslekleri sebebiyle evde kalamayan kadınların özellikle çocuk bakımı konusunda önemli bir dış destek olan büyükanne ve büyükbabalardan aldıkları desteğin de azaldığı hatta kesildiği görülmektedir (Yılmaz Gökalp, 2020:88; Eroğlu ve Gençay, 2020:63-67). Büyükanne- büyükbaba gibi aile büyüklerinin, yaşları itibarıyla risk grubunda olmaları, öncelikli yasak uygulanan grupta olmaları bazı ailelerde çocukların bakımı için destek sunma konusunda devre dışı kalmalarına sebep olurken bazı ailelerde kadınların sorumlulukları arasına aile büyüklerinin bakımının da eklenmesine neden olmaktadır (Türk, 2020; Calbay ve Altay, 2021; Eroğlu ve Gençay, 2020). Dolayısıyla toplumsal cinsiyete dayalı önyargıların, evin organizasyonu ve çocuk/hasta/yaşlı bakımının kadının görevi olduğu yönündeki düşünce yapısının oluşturduğu eşitsizliklerin, pandemi döneminde kadınların sorumluluklarını daha da artırdığı ve bu yükün birçok kadını ücretli ev ve bakım hizmeti talebine yönlendirdiği görülmektedir. Belirtmek gerekir ki cinsiyetler arası eşitsizliğin bir göstergesi olan hane içi eşitsizlikler, pandemi öncesi dönemde de cinsiyete dayalı ayrımcılık, işgücüne dâhil olamama nedenleri, vardiya/çifte mesai tezleri (Dedeoğlu ve Elveren, 2017) kapsamında çalışma hayatında kadın sorunları başlığı altında tartışılan hususlar arasında yer almaktadır. TÜİK tarafından 2015 yılında gerçekleştirilen Zaman Kullanımı anketi sonuçlarında pandemi öncesi dönemde var olan hane içi

eşitsizliği, hane işleri ve aile bakımına ayrılan zaman kullanımı açısından görmek mümkündür. Buna göre çalışan kadınların hane işleri ve aile bakımına ayırdıkları zaman günde ortalama 3 saat 31 dakika iken çalışan erkeklerin 46 dakika, çalışmayan kadınların ise 4 saat 59 dakikadır (TÜİK, 2015). ILO (2020a) ise normal şartlarda kadınların ücretsiz bakım işine günde ortalama 4 saat 25 dakika, erkeklerin ise 1 saat 23 dakika ayırdıklarını ancak pandemi sürecinde okulların, kreşlerin, bakım kurumlarının kapanması sebebiyle ücretsiz bakım işlerine ayrılan günlük sürenin önemli ölçüde arttığını belirtmektedir. Eroğlu ve Gençay (2020) tarafından Türkiye’de 1.201 kadının örneklem alındığı “Salgında Kadın Olmak” araştırma raporunda da Covid-19 pandemisi öncesi ve sonrasında kadınların ev içi emeğe ayırdıkları günlük zaman değerlendirilmektedir. Araştırma sonuçlarında Covid-19 öncesi Türkiye örneklemini kadınların yüzde 15,9’unun evdeki işlere dört saat üzeri zaman ayırırken, salgın döneminde dört saat üzeri zaman ayıranların oranının yüzde 41,80’e yükseldiği ortaya konarak, ev içi emek ve bakım emeğine dört saatten az zaman ayıranların oranında azalma, dört saatten fazla zaman ayıranların oranında artış görüldüğü ifade edilmektedir. Aynı çalışmada kadınların pandemi döneminde ev işleri ve bakım ile ilgili sorunlarla baş etme stratejileri incelendiğinde; eşten yardım alma, çocuklardan yardım alma, çok zaman gerektiren işleri yapmaktan vazgeçme, evde yaşayan diğer bireylerden yardım alma gibi stratejilerle birlikte “yardımcı alma” stratejisine yer verildiği de görülmektedir (Eroğlu ve Gençay, 2020:66-67).

Türkiye’de pandemi sürecinde çalışan kadınların sorunlarını ve eşitsizlikleri ortaya koyan pek çok çalışmada, kadınların yükünün arttığı, kamusal ve özel alanın evde birleşmesi ile tüm rollerin iç içe girdiği, iş-aile çatışması ve aile ilişkilerinde sorunlar yaşandığı, kadınların fiziksel ve psikolojik olarak yorgunluk yaşadığı bulgularına ulaşılmaktadır (Yılmaz Gökalp, 2020; Öztürk vd, 2020; Zeybekoğlu Akbaş ve Dursun, 2020; Yasin, 2020; Demir ve Toprak, 2020; Işık, 2020; Baki ve Piyal, 2020). Alpar (2020: 174-179) pandemi sürecinde kadın ve hane içi emeği konu aldığı çalışmasında, kadınların hane içi işlerinin çeşitlendiği, mevcutta var olan işlere ayrılan sürenin arttığını belirtirken, kadınların yükünü artıran işleri de sıralamaktadır. Buna göre kadınlar, hanedeki çocukların uzaktan eğitim süreçlerine, sokağa çıkma kısıtlaması olan aile efradına ait işlere, değişen beslenme tarzına ve gıda maddelerinin takibine, hijyen ve sterilizasyona, evde çalışma ve işin organizasyonuna yönelik yoğun emek harcamaktadırlar. Dolayısıyla pandemi öncesinde ev işi ve bakım gibi ihtiyaçları için ücret karşılığı destek alan kadınların yanı sıra pandemiyle birlikte evden çalışmaya başlayan ve evden çalışması mümkün olmayan meslek gruplarındaki

kadınlar da artan yük ve sorumluluklarıyla mücadele edebilmek için ücretli ev ve bakım hizmetlerine yönelmekte, birçok kadın kayıt dışı sektörden bu talebini karşılamaya çalışmaktadır. Ev ve bakım hizmetleri ihtiyacını ücreti karşılığında talep etmeyi gerektiren sorumluluk ve zorunlulukların, virüse rağmen geçim sıkıntısına düşmemek için çalışmaya mecbur kalan ev işçileri tarafından karşılandığı görülmektedir.

Pandemi kayıt dışı çalışanları da şiddetli şekilde etkilemektedir. ILO (2020b) Covid-19 Krizi ve Enformel Ekonomi Raporunda, pandemi sürecinde kayıt dışı ekonomide çalışanların açlık, yoksulluk ile hastalığa yakalanma arasında kaldıkları, bireysel tasarruf veya gelir güvenceleri olmadığından yaşamlarını devam ettirebilmek için çalışmak, gelir elde etmek zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Düşük ücretli ve güvenceden yoksun çalışma özellikleri ile karakterize edilen kayıt dışı sektörde çalışanlar, sosyal güvenlik sistemindeki haklardan yararlanamamakta, dolayısıyla pandemi döneminde çalışma hayatını korumaya yönelik düzenlemelerden de mahrum kalmaktadırlar.

Başkalarının evinde ve yakın temas ile çalışmayı gerektiren ev ve bakım hizmeti gibi işlerde kayıt dışı çalışan kadınlar, pandeminin ön saflarında çalışanlar arasında yer almakta ve yine virüse yakalanma riskini en fazla taşıyan çalışanlar arasında bulunmaktadır. Evin temizlik, düzenleme gibi günlük işlerinin ve çocuk, hasta, yaşlı bakımının, hane fertleri dışında kişiler tarafından sağlanmasını ifade eden ev işi ve bakım hizmetlerinde (ILO, 2011), ağırlıklı olarak eğitim düzeyi düşük kadınların ve göçmen kadınların (Kalaycıoğlu ve Rittersberger Tılıç, 2001; Özyeğin, 2005) “gündüzlü” ve “yatılı” olarak çalıştığı bilinmektedir. Ev işçilerinin çalışma şekillerine bakıldığında gündüzlü çalışanlar, gündelikçi ve aylıkçi olarak ikiye ayrılmaktadır. Gündelikçiler, “düzenli olarak bir veya birden fazla işverene yevmiyeye hizmet verenler” ve “düzensiz olarak bir veya birden fazla işverene yevmiyeye hizmet verenler” olarak karşımıza çıkmaktadır. Yatılı çalışanlar ise “tam zamanlı- aylıkçi” ve “kısmi süreli- gündelik/haftalık” şeklinde çalışmaktadır (Güler, 2021: 20).

Eğitim seviyesinin artışıyla birlikte özellikle kentlerde kadınların istihdama katılımının artması, ataerkil aile düzeninden çekirdek aile düzenine geçiş gibi nedenlerle ev ve bakım hizmetini ücretli olarak karşılama talebi artmakta ve bu talep genellikle kayıt dışı sektörden karşılanmaktadır. Ücret karşılığı satın alınan, belirli bir maliyeti olan ev ve bakım hizmeti, ağırlıklı olarak eşlerin her ikisinin çalıştığı ya da kadının bağımsız bir gelire sahip olduğu haneler tarafından tercih edilmektedir (Yıldırım, 2014:46-49).

Türkiye’de 4857 sayılı İş Kanunu (m.4, f.1- e) ve 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu (md.2) kapsamı dışında kalan ev hizmetlerinde ça-

lışanların hak ve yükümlülükleri 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nun²⁵ hizmet akdine ilişkin hükümleri (md.393- md.469) kapsamında, ev hizmetlerinde çalışanların sigortalılığı ve çalıştıranlara ilişkin sorumluluklar ise 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu Ek Madde 9 hükümleri kapsamında ele alınmaktadır. *Ev Hizmetlerinde 5510 Sayılı Kanun'un Ek 9. Maddesi Kapsamında Sigortalı Çalıştırılması Hakkında Tebliğ*²⁶e göre yapılan düzenleme ile ev hizmetinde çalışanlar, aynı işveren yanında bir ay içerisinde 10 gün ve üzerinde çalışıyorlarsa 5510 sayılı Kanun (m.4, f.1-a) kapsamındaki sigortalılara yönelik hükümler uygulanmaktadır. Buna göre uzun süreli ve kısa süreli sigorta kolları, genel sağlık sigortası ve işsizlik sigortası primi ödenmektedir. Bir ay içerisinde 10 günün altında çalışan ev işçileri ise 5510 sayılı Kanun (m.82) ile sadece iş kazası ve meslek hastalıkları sigortası kapsamına dâhil edilmişlerdir. Ayrıca 10 günden az çalışan ev hizmeti çalışanlarına isteğe bağlı sigortalı olma hakkı tanınmıştır (Boydak, 2018: 150-156; Topgül, 2016:343-350). Ancak bu hakkın gerek çalışanlar gerekse işverenleri tarafından bilinmemesi, ev-bakım hizmeti satın alanların bürokratik işlemlere ve sigortalılık maliyetine katlanmak istememesi, ev-bakım hizmetinde çalışanların ise sigortalı çalışmak isterlerse işlerini kaybetme, kazançlarının azalması gibi endişeler taşımaları sebebiyle yasal düzenlemelerin pratikte karşılığını bulamadığı ve hâlâ ev-bakım hizmetinde çalışanlarının önemli bir bölümünün sigortasız çalıştığı/çalıştırıldığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır (Yıldırım alp ve İslamoğlu, 2016). Pandemi sürecinde çalışma hayatı ile ilgili yapılan düzenlemeler incelendiğinde belirli şartlara sahip olan bakıcı, temizlikçi gibi ev hizmetlerinde çalışanların devlet desteğinden yararlanmasına yönelik bir uygulamaya yer verildiği görülmektedir. Buna göre adlarına işsizlik sigortası primi ödenen, ev hizmetlerinde 10 gün ve daha fazla çalışanlar, işvereni tarafından ücretsiz izne çıkartıldıysa devletin nakdi ücret desteği²⁷ alabilmekte ancak 10 günden az çalışanlar bu destekten yararlanamamaktadır (Demirdizen, 2020). Genel olarak ev hizmetinde çalışanların kayıt dışı, sigortasız olarak çalıştıkları/çalıştırıldıkları göz önüne alındığında bu destekten yararlanma oranının da düşük olacağını söylemek mümkündür.

²⁵ Yargıtay'a göre de İş Kanunu kapsamı dışında bırakılan bu hizmetleri gören kimselerle bunları çalıştıranlar arasındaki hukuki ilişkilerde Türk Borçlar Kanunu'nun hizmet sözleşmesine ilişkin hükümleri uygulanır. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 05.02.2014 T. 2013/10-2280 E. 2014/65 K Sayılı Kararı; Yargıtay 22. Hukuk Dairesi'nin 02.09.2014 T. 2014/17890 E. 2014/22670 K. Sayılı Kararı

²⁶ 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'na eklenen Ek 9. Madde'nin başlığı, 21/3/2018 tarihinde 7103 sayılı Kanun ile "Ev hizmetlerinde çalışanların sigortalılığı ve konut kapıcılığı" olarak düzenlenmiştir.

²⁷ 1.500 TL nakdi ücret desteği- Ocak 2021

Covid-19 pandemisi toplumun en güvencesiz ve en kırılgan grupları arasında yer alan ev işçilerini derin bir şekilde etkilemektedir. ILO (2020c) Covid 19'un ev işçilerinin iş ve çalışma süresi kayıplarına yönelik Raporunda 55 milyon ev işçisinin Covid 19'dan önemli ölçüde etkilendiğini, küresel pandeminin dünya genelinde özellikle ev işçilerine ağır darbe vurduğunu belirtmektedir. ILO, küresel pandeminin başlarında, 15 Mart itibarıyla ev işçilerinin %49,3'ünün pandemiden önemli ölçüde etkilendiğini, bu rakamın 15 Mayıs itibarıyla %73,7 ile zirve yaptığını, ardından 4 Haziran'da %72,3 düzeyine gerilediğini işaret ederken, ülkeler tarafından uygulanan Covid-19 önlemleri ve kısıtlamalar sebebiyle önemli ölçüde çalışma saatlerinin azaldığını ve iş kaybı yaşandığını belirtmektedir. Covid-19 sürecinde herhangi bir sosyal güvenlik kaydı bulunmayan ev işçilerinin gelir ve iş kaybetme açısından daha yüksek risk altında oldukları, sosyal güvenceli ev işçilerinin ise daha düşük riskle karşılaştıkları vurgulanmaktadır. Raporda, Covid-19 krizinden önemli ölçüde etkilenen ev işçilerinin %76'sının kayıt dışı istihdam edildiği, sigortalı olmadıkları için işsizlik sigortasından yapılan yardımları elde edemedikleri, birkaç ülkede kayıt dışı çalışanları da kapsayacak şekilde genişletilen gelir desteğine dâhi ulaşamadıkları ve bu durumda çok sayıda ev işçisi ve ailelerinin daha da yoksullaştığı ifade edilmektedir. Ayrıca kayıtlı olmanın da ev işçilerinin yaşadığı olumsuz durumu azaltmadığı, kayıtlı istihdam edilen ev işçilerinin çalışma saatlerinin azalması, kısıtlamalar sebebiyle işe gidememe, ücretlerinin ödenmemesi ve iş kaybı sorunları yaşadıkları belirtilmektedir. ILO raporu, yatılı ev işçilerine de yer vererek, yatılı çalışanların işlerini kaybetmeseler de önemli zorluklarla karşılaştıklarına değinmektedir. Buna göre yatılı ev işçileri daha uzun saatler çalışma gibi sorunlarla beraber ekonomik olarak derin sorunlar yaşamaktadır. Pandemi döneminde gelir kaybı yaşayan ailelerin yanında çalışan yatılı ev işçilerinin ücretlerini alamama ya da sokağa çıkma kısıtlamaları sebebiyle ev işçisinin ücrete ihtiyacı olmadığı düşüncesiyle ödeme yapılmaması gibi olumsuzluklar yaşanmaktadır. Ayrıca göçmen ev işçilerinin yurtdışındaki ailelerine para gönderememe, virüs bulaşması endişesiyle işine son verilen göçmen ev işçilerinin ülkelerine dönememe, barınma ve ayrımcılık gibi sorunlarla mücadele ettiği de ifade edilmektedir (ILO, 2020c:1-3).

189 sayılı Ev İşçileri İçin İnsana Yakışır İş Sözleşmesi'nin kabulünün onuncu yıldönümü kapsamında ILO (2021) tarafından yayınlanan ev işçileri hakkındaki küresel Raporda da on yıl boyunca ev işçilerinin çalışma koşullarının birçok kadın için iyileşmediği, çok sayıda ev işçisi kadın için "insana yakışır iş" in gerçekleşmediği ve Covid-19 küresel pandemi nedeniyle ev işçilerinin zaten oldukça kötü olan çalışma koşullarının daha da kötüleştiği, çalışma hakları ve sosyal koruma alanındaki eksiklikler sebe-

biyle pandeminin etkilerine karşı daha kırılgan hale geldikleri ifade edilmektedir. Raporda sunulan verilere göre dünyada 75,6 milyon ev işçisinin yüzde 80'inden fazlasının kayıt dışı istihdamda olduğu ve insana yakışır iş imkânlarından uzak oldukları vurgulanmaktadır. Bu durumun günlük bakım ihtiyaçlarının karşılanması için ev işçilerine gereksinim duyan haneleri de etkilediği belirtilmektedir. ILO Raporunda pandeminin ev işçilerine yönelik kayıt altına alınma, insana yakışır işlere erişiminin sağlanması, yasal düzenlemelerin ev işçilerini kapsayacak genişliğe kavuşturulması gibi acil ihtiyaçları ortaya çıkaran küresel bir kriz olduğu ifade edilmektedir (ILO, 2021:48-50).

Türkiye’de Ev İşçileri Dayanışma Sendikası (Evid-Sen) tarafından Etkiniz AB Programı desteği ile 2020 yılında gerçekleştirilen “Küresel Salgın Sürecinde Ev İşçilerinin Yaşadığı Sorunlar ve Çözüm Önerileri” isimli webinar ile ev işçilerinin pandemi dönemindeki sorunları uluslararası kurumların alanında uzman isimleri aracılığıyla tartışmaya açılmış ve pandemi döneminde ev işçilerinin yaşadıkları sorunların da küresel bir özellik sergilediği vurgulanmıştır. Tüm dünyada ev işçilerinin benzer sorunlarla karşılaştığı ve bu sorunların pandemi öncesinde de ev işçilerinin yaşadığı güvencesizlik ve yasal korumadan yoksun olmalarından kaynaklandığı belirtilerek, ev işçilerinin tüm dünyada yoğun şekilde insan hakları ihlallerine maruz kaldıkları ilgili çalışmada ortaya konulmuş ve bu kapsamda Türkiye’deki durum da değerlendirilmiştir (Güler ve Benli, 2021:15-16). Ev işçilerini örgütleyen sendikaların tahminleri dikkate alındığında Türkiye’de ev işçilerinin sayısının 1 milyonun üzerinde olduğu kabul edilmektedir (Güler ve Benli, 2021:6). Dünyanın başka ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de kayıt dışı çalışan kadınlar arasında yer alan yerel ve göçmen ev işçileri Covid-19 krizinden en çok etkilenenleri oluşturmaktadır.

B. LİTERATÜR TARAMASI

Pandemi ilânından itibaren uluslararası kuruluşların raporları dışında Covid-19’un etkilerini konu alan farklı disiplinlerden çok sayıda çalışma yapılmıştır. Özellikle Covid-19’un çalışma hayatına etkilerini konu alan, formel sektörde çalışmaya devam eden çalışanların ve evden/uzaktan çalışanların sorunlarını tespit etmeye yönelik çalışmaların hızla yaygınlaştığı dikkat çekmektedir. Ancak yabancı ve ulusal literatürde pandemi döneminin ev işçilerine etkileri ve sorunlar konusunda henüz sınırlı sayıda çalışma bulunduğu görülmektedir.

Sumalatha vd. (2021) tarafından Covid-19’un kayıt dışı sektöre etkisinin Hindistan’daki kadın ev işçileri üzerinden ele alındığı çalışmanın sonuçlarına göre ev işçilerinin yaygın şekilde iş kaybına uğradığı, gelirle-

rinin azaldığı ve iş yüklerinin arttığı rapor edilmektedir. Aynı çalışmada ev işçilerinin işyerinde damgalanma ve ayrımcılık yaşadıkları, herhangi bir güvenlik önlemi alınmadan çalıştıkları, aile içi şiddet vakalarının görüldüğü ve sağlık hizmetlerine erişim sorunlarının yaşandığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Latin Amerika’da Covid-19 pandemisinde ev işçilerini ele alan bir başka araştırmada Covid 19’un ev işçileri üzerindeki etkisi, sağlık ve yaşam hakkı ekseninde konu alınmaktadır. Ev işçilerinin büyük bir istihdam ve sosyal kriz yaşadıkları ifade edilmekte, sağlık ve güvenlikle ilgili savunmasız kaldıkları, hak ihlallerinde artış olduğu, çalışma imkânı bulamayanların gelir kaybı yaşadıkları, işte kalanların ise koşullarının daha da kötüleştiği belirtilmektedir (Acciari vd.,2021).

Covid-19 pandemisi sırasında Hong Kong’da çalışan 15 yabancı ev işçisi ile yapılan araştırmada, yabancı ev işçilerinin yaşamlarının zorlaştığı, anavatanlarındaki aile üyelerine daha fazla ihtiyaç duydukları, pandeminin iş güvenliği, ayrımcılık ve istismar gibi sorunları daha fazla açığa çıkardığı, işveren baskılarının arttığı ve yabancı ev işçilerinin hükümetten de yeterli destek alamadıkları bulgularına ulaşılmaktadır (Lui vd., 2021). İspanya’da bakım hizmeti veren 15 Latin Amerikalı göçmen ev işçisi ile gerçekleştirilen bir araştırmada ise bakım veren kadınların, işverenlerine karşı hissettikleri duygusal borç ve yarı aile üyesi olmaktan kaynaklanan ilişkinin iş yükünü artırdığı, bakım dışında tüm ev işlerinden sorumlu hale geldikleri ve pandemi korkusuyla fiziksel ve psikolojik sağlığın kötüleşmesi, güvensizlik ve izolasyon sorunları yaşadıkları belirtilmektedir (Diego Cordero vd.,2021).

Anandhi ve Deepa (2021) pandemi sürecinde ev işçilerinin pandemi öncesinde de var olan sosyal damgalanma sorunu, istihdam krizi, maaşların ödenmemesi, refah kaybı, sağlık güvencesi olmadan çalışma gibi sorunları yaşadıkları ayrıca karantinadan hemen önce karantina hafifletildiğinde işe tekrar alınacakları vaadi ile çıkarılıp işe geri alınmama gibi işverenlerin olumsuz davranışlarıyla karşılaştıklarını ortaya koymaktadır. Nimble (2021) da benzer sonuçlara yer vererek, çalışmasında ev işçisi kadınların geçim zorlukları, sömürücü çalışma koşulları ve sosyal ilişkilerde yaşadıkları sorunları tespit etmektedir.

Türkiye’de pandemi sürecinde ev işçilerine yönelik ilk ve kapsamlı çalışmaların ev işçilerini örgütleyen sendikalar tarafından yapıldığı görülmektedir. Buna göre Güler ve Benli (2020), “Peki Ya En Alttakiler” başlığı ile yayınladıkları Evid-Sen Covid-19 Raporunda, tablonun en karanlık noktasında kalanlar ifadesine yer vererek, pandemi sürecinde özel yaşamlarında ve çalışma yaşamlarında sorunlar yaşayan ev işçilerine dikkat çekmektedir. Ev

işçilerinin Covid-19 pandemisi gibi salgın hastalık dönemlerinde sömürüye çok daha açık bir hale geldikleri belirtilerek, acil şekilde tedbirlerin alınmaması, yeterli imkânların sağlanamaması durumunda temel insan haklarına erişemeyecekleri vurgulanmaktadır. Rapor, gündelik işlerde çalışan ev işçilerinin yoğun bir şekilde işsizlik sorunuyla karşı karşıya kaldığını, yatılı olarak çalışan ev işçilerinin ise izin hakkını kullanamadan, işçi sağlığı ve iş güvenliği tedbirlerine uyulmaksızın çalıştırıldıklarını ortaya koymaktadır.

İmece Ev İşçileri Sendikası (2020) da Covid-19 pandemi sürecinde ev işçisi kadınların yaşadıkları sorunlara ve taleplerine yer verdiği Raporunda, ev işçisi kadınların büyük bir çoğunluğunun pandemi sürecinde ücretsiz olarak işten çıkarıldığını, temel giderlerini ödeyememe sıkıntısına düştüğü için kadınların pandemiden korunmaktan önce çalışmayı düşünmek zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Pandemi döneminde çalışanların işlerinin normalin birkaç katı arttığı da ifade edilerek, çalışmak zorunda olan kadınların merkezi hükümet ve yerel kurumların sağladığı destek programı, yardım paketlerinden de yararlanamadıkları rapor edilmektedir.

Evid-Sen tarafından hazırlanan Güler ve Benli tarafından yazılan “Toz Bezi Değiliz Ev İşçisiyiz: Küresel Salgın Döneminde Çalışma Hakkı ve Diğer İnsan Hakları İhlalleri Bağlamında Ev İşçilerinin Karşılaştıkları Sorunlar Raporu” (2021), 413 ev işçisi ile nicel ve nitel yöntemlerle gerçekleştirilen araştırma bulguları da ev işçilerinin çalışma hakkının ihlali hususunda önemli sonuçlara yer vermektedir. Pandemi döneminde yaşanan sorunlar ve bu sorunların çalışma hakkı üzerindeki etkisi değerlendirilerek, ev işçilerinin bu dönemde birbiri ile iç içe geçmiş birçok sorunu aynı anda yaşadıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Ev işçilerinin, işsizliğe karşı korunma, insan onuruna yaraşır yaşamı sağlayacak ücret elde etme, dinlenme ve boş zaman hakkına sahip olma, iş saatlerinin makul ölçüde sınırlandırılması ve ücretli izin haklarından yararlanamadıkları ortaya konarken, beslenme, konut ve tıbbi bakım gibi imkânlara da hem kendileri hem de ailelerinin sağlığı, iyi bir yaşam sürebilme için erişemedikleri görülmektedir.

Yalçın (2021:16-17), pandemide unutulmuş işçiler olarak ifade ettiği ev emekçisi kadınların, pandemi sürecinde çalışma hayatında daha dezavantajlı konuma geldiklerini, ücret karşılığı temizliğe giden, çocuk bakan kadınların bu dönemde iş bulmakta zorlandıkları, devam ettikleri bir işi olanların ise işten çıkarıldıklarını, ekonomik ve sosyal şiddetle mücadele eden bu kadınların büyük bölümünün haklarından haberdar olmadıklarını belirtmektedir.

Literatür incelendiğinde, pandemi sebebiyle izolasyon tedbirlerine uyan hanelerin hastalık riskinden kaçınmak istemeleri ve çoğu toplu ulaşım araçlarını kullanan ev işçisinin virüs taşıyıcı olarak görülmesi sebebiyle

pandemi sürecinde istihdamına son verilen ve dolayısıyla bu süreçte işini ilk kaybeden güvencesizler arasında ev işçilerinin yer aldığı görülmektedir. Bu durum ev işçisi kadınların iş ve gelir kaybı yaşamalarına, hanede başka gelirin olmadığı durumda ise açlık ve yoksulluk yaşamalarına neden olmaktadır (Erdoğan, 2020:3). Öte yandan pandemi sürecinde ev-bakım hizmetleri talepleri söz konusu olan hanelerin talebininse virüse rağmen geçim sıkıntısına düşmemek için çalışmaya mecbur kalan ev işçisi kadınlar tarafından karşılandığı ve bu ev işçilerinin birçok sorunla karşılaştığı görülmektedir. “İş ve çalışmaya” ilişkin yaşanan sorunların yanı sıra ev ve bakım hizmetlerinde çalışan kadınlar Alpar’ın (2020:174-179) çalışmasında sıraladığı hane içi emeğin tümüne yönelik sundukları hizmetleri, bir “kadın” olarak kendi haneleri ve yaşamları için de yüklenmektedirler.

C. COVID 19 PANDEMİ SÜRECİNDE EV İŞÇİLERİNİN SORUNLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Pandemi öncesinde olduğu gibi pandemi sürecinde de çalışma yaşamı cinsiyetler açısından değerlendirildiğinde kadınların, erkeklere göre iş yükünün ve hane içi sorumluluklarının fazla olduğu görülmektedir. Gerek evden çalışan gerekse evin dışında çalışmaya devam etmek zorunda kalan kadınların evin temizliği, düzeni gibi hanenin organizasyonu ve bakım ihtiyaçlarının artması, ev işi ve bakım hizmetinin hane dışından karşılanmasını zorunlu hale getirmektedir. Bu talep ise ağırlıklı olarak kayıt dışı sektörden karşılanmaktadır. Covid-19 pandemisinin çalışma yaşamına etkileri, formal sektörde olduğu kadar kayıt dışı sektörde çalışanları da önemli ölçüde etkilemekte ancak literatür incelendiğinde pandeminin kayıt dışı sektör çalışanları üzerindeki etkisini inceleyen sınırlı sayıda araştırmanın bulunduğu görülmektedir. Bu doğrultuda, çalışmanın amacı pandemi sürecinde kayıt dışı sektörde gündüzlü ve yatılı olarak ev işi-bakım hizmetlerinde çalışan ev işçisi kadınların sorunlarını ortaya koyarak, literatüre ve çözüme yönelik katkı sunmaktır. Bu bağlamda örneklem seçiminde araştırmanın gerçekleştirildiği dönemde fiili olarak çalışmaya devam eden ev işçilerine ulaşılmasına dikkat edilmiştir. Genel olarak kayıt dışı sektörde çalışanların özelde ise toplumun en korumasız ve kırılgan grupları arasında yer alan ev işçilerinin sorunlarının tespiti, bu konuda üretilecek çözüm politikalarının aciliyetini ve gerekliliğini görmek açısından önem arz etmektedir. Yine etkin politikaların üretimi ve hali hazırda var olan düzenlemelerin pratik hayatta karşılığını bulabilmesi için sorunların, ev işçisi kadınların deneyimleri üzerinden aktarılması, görünmeyen emeğin sorunlarını görünür kılmaya çalışmakta da önemli görülmektedir.

2. Araştırmanın Yöntemi

Sosyal gerçekliğin açıklanması ve betimlenmesi sürecinde önem arz eden ve bireylerin olgulara, olaylara yönelik öznel bakış açılarını keşfetme imkânını veren (Yıldırım ve Şimşek, 2000: 18-28) nitel araştırma yaklaşımıyla gerçekleştirilen bu çalışmada, derinlemesine bilgiye ulaşma ve deneyimleri ortaya koyabilmek amacıyla pandemi döneminde çalışan 15 ev işçisi kadınla yarı yapılandırılmış mülakat gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar arasında göçmen ev işçisi kadın bulunmamaktadır. Araştırma esnasında göçmen ev işçisi kadınlara da ulaşılmakla birlikte göçmen kadınlar araştırmaya katılmak istememişlerdir.

Araştırmacının sosyal ağları ve kartopu örnekleme ulaşılan katılımcıların mülakat bulgularının analizinde, nitel veri analizleri arasında sıklıkla kullanılan yöntemlerden biri olan, insanların kendi yaşamlarına yönelik algılarının ve deneyimlerinin çalışılmasına imkân veren, bireyin bilişsel, duygusal ve bedensel durumunu bütüncül açıdan inceleyen (Özdemir, 2010:334) fenomenolojik analiz kullanılmıştır. Bu kapsamda fenomenolojik analize uygun olarak öncelikle araştırma soruları hazırlanmış, pandemi sürecinde çalışan ev işçilerinden oluşan örneklem seçiminin ardından veri toplama ve analiz işlemleri gerçekleştirilmiştir. Araştırılan durumla ilgili derinlemesine analiz yapabilmek için küçük örneklem gruplarının tercih edildiği analizde, pandemi kısıtları sebebiyle ağırlıklı olarak telefon görüşmesi ve WhatsApp mesajlaşma programı ile iletişim kurulmuş, katılımcıların ifadeleri doğrultusunda duygu ve düşüncelerini anlama ve yorumlama hedeflenmiştir. Verilerin analizinde öncelikle yakın ifadeler belirli gruplar altında kategorilendirilerek temalar ortaya konmuştur. Bu kapsamda araştırma konusu ile ilgili ekonomik sorunlar, çalışma koşulları ve iş yüküne ilişkin sorunlar, işverenle ilişkilere yönelik sorunlar olmak üzere ana temalar oluşturulmuştur. Analizle elde edilen verilerin ve temaların geçerliliğini sağlamak amacıyla uzman görüşüne başvurulmuş, bağımsız değerlendirme sağlanmış ve sonuçların karşılaştırılması gerçekleştirilmiştir.

3. Araştırma Bulguları

Covid-19 sürecinde ev ve bakım hizmetlerinde gündüzlü veya yatılı olarak çalışan 15 ev işçisi kadının sorunlarını incelemeyi amaçlayan bu çalışmada bulgular, demografik ve mülakat bulguları olmak üzere iki alt başlık altında, mülakat bulguları ise temalar kapsamında değerlendirilmiştir.

Demografik Bulgular

Demografik cevaplar değerlendirildiğinde araştırmaya katılan ev işçisi kadınların 9'unun gündüzlü çalışan şeklinde "gündelikçi" olarak, 6'sının

yatılı çalışan şeklinde “tam zamanlı aylıkçı” olarak çalıştığı²⁸, yaş aralığının 26 ile 49 arasında değiştiği, eğitim durumunun ise 11 ilköğretim, 4 lise olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Demografik bulgular açısından medeni durum ayrı bir öneme sahiptir. Zira pandemi sürecinde işsiz kalan kadınların eşlerinin ya da ailelerinin bir gelire sahip olma/ olmama durumu kadınların çalışmasında belirleyici olmaktadır. Gündüzlü ev hizmeti ve çocuk bakımında çalışan kadınların 4’ünün evli, 2’sinin bekar ve 3’ünün ise eşinden ayrıldığı/ eşinin vefatı söz konusuken yatılı olarak çalışan katılımcıların 3’ü evli, 1’i bekar ve 2’sinin eşinden ayrı olduğu görülmüştür.

Gündüzlü olarak ev temizliği ve çocuk bakımına giden kadınların aylık kazançları 500-1000 TL arasında değişmektedir. Yatılı olarak çalışan kadınlar ise aylık 1200-1500 TL gelir elde etmektedir. Sigortalılık durumuna bakıldığında ise ev işçisi kadınlardan sadece birinin kendi sigortası bulunmaktadır, ancak bu kişi de uzun süredir sigorta primlerini ödeyemediğini ifade etmiştir. Katılımcılardan 9’unun eş ya da babası üzerinden sosyal sigortadan yararlandığı, 5’inin ise herhangi bir sosyal güvencesi bulunmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ev işçisi kadınların tamamının pandemi sürecinde devletten nakdi ücret desteği alamadığı görülmektedir. Sosyal yardım açısından değerlendirildiğinde ise pandemi sürecinde ev işçisi kadınlardan 4’ünün çeşitli sivil toplum kuruluşlarından, belediyeden ve sosyal çevreden her ay düzenli olmamakla birlikte aynı ve nakdi yardım aldıkları sonucuna ulaşılmaktadır.

Araştırmaya katılan kadınların geçmiş iş tecrübeleri değerlendirildiğinde sadece 3 kadının ev hizmeti ve bakım dışında çalışma tecrübeleri bulunduğu, bu tecrübelerin ise 1 yıldan az olduğu bulgusuna erişilmektedir. Ev hizmeti ve bakım işlerinde çalışmanın, kendilerinden ziyade eşleri ve aile bireyleri için uygun görülen, onay-izin verilen işler olduğunu belirten katılımcılar, eğitim seviyelerinin başka bir iş için yeterli olmadığını, herhangi bir mesleki eğitime sahip olmamaları nedeniyle de başka alanlarda çalışamadıklarını belirtmiştir.

Mülakat Bulguları

Ev işçisi kadınlarla yapılan mülakatların bulguları “ekonomik sorunlar”, “çalışma koşulları ve iş yükü” ve “işverenlerle ilişkiler” olmak üzere üç tema altında değerlendirilmektedir.

²⁸ Araştırma kısmında katılımcı kodlamaları; K1-K9 arası gündüzlü çalışanları, K10-K15 ise yatılı çalışanları ifade etmektedir.

D. COVID-19 SÜRECİNDE EKONOMİK SORUNLARA İLİŞKİN BULGULAR

Mülakata katılan ev işçisi kadınların tümünün en temel sorunu ekonomik sorunlardır. Pandemi öncesi dönemde de ekonomik sorunlar yaşayan, düzenli gelir sahibi olmayan kadınların, pandemi süreciyle birlikte ekonomik sorunlarının ağırlaştığı görülmektedir. Özellikle pandemi yasaklarının başladığı ilk aylarda, bir süre çalışma imkânı bulamayan kadınların geçim sıkıntısı ile mücadelelerinin arttığı izlenmektedir.

Mülakata katılan gündüzlü çalışan ev işçisi 9 kadının, 5'i pandeminin ilk aylarında işsizlik yaşamıştır. Pandemi öncesi düzenli olarak gittikleri evlerden pandemi ve yasaklar başlayınca çağırılmadıklarını ifade eden bu 5 katılımcıdan 3'ünün eşlerinin de pandemi sebebiyle işini kaybetmesi, eşi vefat eden bir katılımcının ise evin geçiminden sorumlu kendisinden başka kimsenin bulunmayışı, bu dönemde ekonomik sorunlarını derinleştirmiştir. Bu konuda kadınların ifadeleri şu şekildedir;

“Düzenli gittiğim evler bunlar, onlar da haklılar, evde çocukları var korkuyorlar. Ben otobüse binen inen kadını. Kusura bakma deyiverdiler. Eşim de garson, dükkân kapandı ona da kusura bakma dediler. Biraz birikmiş vardı, birikmiş dediğim iki aylık kiraya gidecek kadar işte. Başladık sağdan soldan borç istemeye...” (K2)

“Oğlan lisede okuyor, sınava hazırlanıyor. Anne çalışayım mı dedi boynunu büküp. Yok dedim zaten her yer kapalı, hastalık da var. Otur ders çalış sen. Bekliyorum arayan çağırın olur diye, yok. Ben aradım gittiğim evleri şimdi hastalık yaygın sen de çıkma, gelme dediler. Allah'tan kira derdim yok ama faturalar, boğaz var. Bakkala borç yaptım, faturalar için ablama, kardeşime rica ettim. O marttan temmuza zor getirdim. Sonrasında rahatladım mı, bu seferde hem geçinmeye hem borç ödemeye çalışıyorum.” (K5)

Gündüzlü ev işçisi katılımcılardan 4'ü ise yasaklara rağmen pandeminin ilk gününden itibaren çalıştıkları evlerden çağrıldıklarını, hastalıktan korksalar, endişe etseler de geçim sıkıntısına düşme ve daha yoksul kalma kaygısıyla çalışmaya devam ettiklerini belirtmişlerdir. Öte yandan gündüzlü olarak çalışan kadınlar, temizlik için gittikleri ev sayısının azalması sebebiyle gelirlerinin azaldığını ifade etmişlerdir.

“Zaten yoksulluk içindeyiz, çalışsam daha da yoksuluz. Kuru ekmeğe kalacağız. Ben yoksulsam önümdeki yıllar yoksulluk

demek çünkü annem babam yoksuldu biz de okuyamadık, yoksul kaldık.” (K1)

“İki sokak ötede benim gittiğim ev. 3 yıldır aynı eve giderim sabahdan akşama. Onlar beni, titizliğimi bilir ben onları bilirim. Yasaklar gelse de gittim. Zaten onlar da çalışıyordu. Hastalıktan korkuyorum evde yaşlı kayınvalidem var ama gitmesem aç kalıcam.” (K7)

“Karı koca çalışıyorlar, burada akrabaları da yok. Çocuklar evde kalınca ben hiç ara vermeden çalışmaya devam ettim. Evin adamı hastanede çalışıyor, karısı eczanede. 72 yaşında babamla yaşıyorum, tedirgin oluyorum. Tamam ama çalışmasam kime el açıcım.” (K4)

“Pandemi öncesinde haftada en az 3 eve çağrılıyordum. Bu bazen 4-5 oluyordu. Hele bayram önceleri çok yoğun çalışırdım. Hafta sonu bile çalışmaya giderdim. Pandemiden beri hemen hiç çağrılmıyorum desem yeridir. Düzenli olarak çağıran 2 kapım kaldı onlar da eski sıklıkta çağırıyor ama olsun yine bir ihtiyacım, bir alışverişi karşılayacak para giriyor cebime diye şükrediyorum, ne yapayım.” (K3)

Mülakata katılan ve yatılı olarak çalışan kadınların 4’ünün pandemi süreciyle birlikte yatılı çalışmaya başladığı, diğer ikisinin ise pandemi öncesinde günlük olarak çalıştıkları evlerde yatılı çalışmaya geçtikleri görülmektedir. Katılımcılar, ekonomik sorun yaşama endişesiyle yatılı çalışmayı kabul etmek zorunda kaldıklarını belirtmişlerdir.

“Yatılı çalışmaya niyetim yoktu ama eşim işsiz kaldı. Gündelik olarak gittiğim diğer evlerden de arayan olmayınca mecburen kabul ettim. İnsan kendi evinde bile kapalı kalmaya alışamazken, başkasının evinde 7/24 kalmaya gönüllü olunur mu yoksa.” (K10)

“Gündelik gittiğim evin sahibi korona oldu, karantinaya aldılar bizi öylelikle o ara orada kaldım. Benim testim negatif çıktı ama sonra sen gitme devamlı kal dediler. Karı koca doktorlar bunlardan kaparım da eve de götürürüm diye, bir de iş güç bulamam diye yatılılığa tamam dedim.” (K11)

“Gündeliğine gittiğim bir hemşire abla vardı. Anne babası yalnız yaşıyor ilçede. Hemşire olunca yanlarına girip çıkmak istemiyor, yaşlılar diye de dert ediyor. Bekarsın sen yatılı çalış onların yanında şu günler geçene kadar dedi. Gündeliğe göre iyi de bir para teklif etti, içim dedi olmaz, cebim dedi git bu parayı nereden kazanırsın. Evlilik hazırlığım da var, para da lazım. Nişanlımın ne olacağı belli değil, işyeri işçi azalttı. Nişanlım da tamam deyince oldu işte.” (K14)

Ev işçisi kadınlara pandemi sürecinde çalışarak elde ettikleri gelirin geçimleri için yeterliliği sorulmuştur. Kadınların cevapları değerlendirildiğinde, kazandıklarının geçim için yeterli olmadığı ancak böyle bir dönemde işsiz kalmanın borçlanmayı doğurarak daha büyük ekonomik darboğaza neden olacağı korkusu yaşadıkları tespit edilmiştir.

“Gündelik temizliğe gitmekle, çocuk bakmakla geçim sağlanmaz. Paran olur üç beş kuruş ama geleceğin, güvencen olmaz. Ama virüs ortamında üniversiteliler bile işsiz kalırken herkes yapabileceği işi yapıp, ekmeğini kazanacak. Mecbur.” (K1)
 “Yatılı çalışınca daha çok kazanılmıyor. Asgari ücretle bile geçimin zor olduğu zamanda asgari ücretin yarısı kadarla geçim olur mu? Ama bu da olmazsa fakirim, dipteyim, çoluk çocuk sefil.” (K15)

Pandemi öncesinde sosyal güvenceye sahip olmayan katılımcılar, devletin pandemi döneminde sunduğu nakdi ücret desteğinden de faydalanmamaktadır. Sunulan bu desteğe ilişkin cevaplar değerlendirildiğinde, sadece 8 katılımcının devlet desteğinden kısmen haberdar olduğu ve yararlanma koşullarını sağlayamamaktan üzüntü duydukları görülmektedir. Katılımcılar arasında yaşı diğerlerine göre genç olan 4 ev işçisinin sigortalı çalışmak istedikleri ve sigortalı olmanın kendilerine güvence sağlayacağını farkında oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

“Kim istemez sigortalı çalışmayı, sigortam ödense, sigortalı olsam, bu dönemde birkaç ay bile olsa devletten destek alırdım. Ben de güvenle evimde kalırdım.” (K2)
 “Şimdiki aklım olsa, bu günleri bilsem yıllar önceden mutlaka sigortamı ödeyin derdim. Bana vereceğinizden kesin sigortamı ödeyin. Artık yaşım 40’ı geçti anlamı yok. Ama bunu deyince de eline kaç lira geçer bilemiyorum, sigorta da az para tutmaz diye biliyorum.” (K8)
 “Bu konularda çok bilgim yok, devlet destek veriyor diye duydum ama öncesinden sigortalı olmam gerekiyor galiba. Bu zamana kadar pek aklıma gelmiyordu sigortalı olmak ama bundan sonra sigortalı bir işte çalışmak istiyorum. Gencim daha kendimi güvenceye almam lazım.” (K14)

Kadınların pandemi öncesi ve sonrası ekonomik durumlarıyla ilgili cevapları değerlendirildiğinde, özellikle gündüzlü olarak çalışan kadınlar “gittikleri kapının” azalmasıyla kendi kazançları azalırken eşlerinin de işle-

rini kaybetmesi ya da düzensiz çalışma sebebiyle hanenin toplam gelirinin azaldığını belirtmişlerdir. Yatılı çalışan kadınlar ise yatılı çalışmayı zaten yaşadıkları ekonomik zorluklar sebebiyle kabul ettiklerini ifade ederek, pandemi sürecinde eşlerinin işsiz kalması, evden bir boğaz eksilmesi ile masraflardan tasarruf yapma gibi nedenlerle bu tarz çalışmayı kabul ettiklerini vurgulamışlardır.

“Pandemi öncesinde çok mu kazanıyordun dersen tabii ki çok kazanmıyordum. Bu iş düzensiz bir iş, bir gün çağıldın 4 gün evde yatabilirsin. 150 istersin 100 lira verir bir bahane bulur.” (K1)

“Gündelikçilik ayrı değerlendirilmeli. Adı üstünde gündelik işte. Ama o gündeliğin günü belli değil, sigortası yok. Hastalandın, bileğin incindi diyelim çağırsalar gidemezsin ama sen hastasın paranı verelim diyen olmaz.” (K9)

“Yatılı olunca burada yiyorsun, içiyorsun. Bu koşullarda bunu düşünüyorum, hesaplıyorum. Eve giren para belli, az işte. Bizim tasarrufumuz da böyle.” (K15)

Her iki çalışma biçimindeki ev işçisi kadınlar, pandemi öncesinde ekonomik durumlarını “kötünün iyisi” olarak nitelendirmişlerdir. Kadınların, pandemi sürecinde işsiz kalınan zamanlarda borçlanma, ödenememiş kira ve fatura yükü geçim sıkıntılarını derinleştirmiş, bu durum kadınları ekonomik olduğu kadar gelecek korkusu, geçim kaygısı sebebiyle psikolojik olarak da olumsuz etkilemiştir.

“Yoksulluk insanı parasızlıkla sınıyor ama bir yandan da psikolojini de sınıyor. Sabır diyorum, şükür diyorum, isyan etmiyorum ama tükeniyorum, eski hallerim kalmadı dayanacak gücüm azaldı.” (K12)

“Benim gözüm virüs görmedi biriken borçları görünce. Virüsten önce iyi kötü kazanıyordum. İyi değildi ama bu kadar borç yoktu. Sınırlerim harap oldu.” (K13)

E. COVID-19 SÜRECİNDE ÇALIŞMA KOŞULLARI VE İŞ YÜKÜNE YÖNELİK BULGULAR

Mülakata katılan kadınların pandemi sürecinde çalışma koşulları ve iş yüküne yönelik cevapları analiz edildiğinde, gündüzlü veya yatılı çalışmak fark etmeksizin fiziksel olduğu kadar psikolojik olarak da kendilerini yoran, zorlayan bir süreç yaşadıkları tespit edilmektedir.

Çalışma koşulları açısından bulgular değerlendirildiğinde ev işçisi ka-

dınların sigortasız ve düşük ücretle çalıştırıldıkları, ücret vermenin ertelendiği, ev kazaları olarak karşımıza çıkan iş sağlığı ve güvenliği riskleri karşısında korunmasız oldukları ve var olan işlerini kaybetme endişesi yaşadıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Özellikle işverenleri hastane, eczane gibi işlerde çalışan ev işçilerinin virüs tehdidi de iş sağlığı ve güvenliği çerçevesinde değerlendirildiğinde önemli bir riskle karşı karşıya oldukları görülmektedir.

“Sigorta yok, ücret zaten geçinmemize yetecek düzeyde değil. Eve giderken kahvaltıya bir şey alabileyim yetsin diyorum, hayat pahalı, her şeyden biraz, tadımlık alabiliyorum.” (K3)

“Onların bana virüs bulaştırma ihtimali çok yüksek. Biri gün boyu hastanede diğeri eczanede, hastalarla muhatap. Kim kimden çekinmeli dimi ama? Ben korona olsam, kim bana bakacak, kim çalışacak? evde babam var ona bulaşırsa ne olacak.” (K4)

“Ne isteyebilirim, neye sesimi çıkarabilirim. Zaten dışarıda hastalıktan işsizlik var. Bunu da kaybederim korkusu var üstümde.” (K9)

“Camdan düşüp ölsen, sandalyeden düşüp ayağını kırsan, onlar sana virüs bulaşırsa sigortan yok ki güvencen olsun. Sigortamı yapalım diye kime diyeceksin, olan işinden de olursun.” (K11)

Yatılı çalışan kadınların gündüzlü çalışan kadınlardan farklı olarak ücretlerini alma ve izin kullanma konusunda önemli sıkıntılar yaşadıkları görülmektedir. Yatılı çalıştıkları için günlük ihtiyaçlarının karşılandığı düşüncesiyle ücret almada ertelenme sorunu yaşayan 3 kadın, bu konuda yaşadıkları sıkıntının kendilerini oldukça yorduğunun altını çizmişlerdir.

“Tek benim değil, herkesin geliri azaldı. Bunlarında işleri bozuldu, az biraz sabret zaten burada ihtiyaçlarını gideriyoruz, şimdi veremeyeceğiz dediler. Onlar haklı ama ben de haklıyım, kendi evime para lazım. Kıvrandım durdum...” (K13)

“Bak bu ayın ücretini daha alamadım, 10 gün geçti. Tamam ben burada yiyorum, kalıyorum da benim evlatlarım ne yapacaklar. Çok zor inan ama söyledim, bu hafta dediler. Gel sen bana sor nasıl sıkıntılıyım.” (K15)

Çalıştıkları eve virüs getirir endişesiyle izin kullanımının kısıtlandığı ya da zorunlu bir hâlde dışarı çıkılması gerektiğinde eve dönüşlerinde yatılı ev işçisi kadınların yoğun bir baskı altında hissettikleri sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca çalışılan yerin “ev” olması, yatılı ev işçisi kadınların kendilerini kısıtlanmış hissetmelerine de neden olmaktadır.

“Virüs getiririm diye dışarı çıkmamı istemiyorlar, onlar da çıkmıyor. Eve her şey kargoyla, siparişe geliyor. Dön dolaş evdeyim. Duvarlar üstüme geliyor.” (K10)

“Bahçe filan olsa çıkarım. Acil bir durum oldu, çıkmam gerekti. Çok evhamlılar, sanki kapı önünde virüs beni bekliyor gibi, banyo yap, üstünü değiştir, kapıyı tutma vesaire vesaire. Nasıl bunaltılar anlatamam.” (K12)

“Annesinin sağlık için hareket etmesi, yürümesi gerekiyor. Sadece o yüzden sokağın bir başından diğer başına yürüyüşe çıkıyoruz beraber. O bile nasıl nimet oluyor. Nişanlım fabrikada çalışıyor diye görüşmemize izin vermediler o ilk yoğun zamanlar. Sonra ben ağlayınca filan küçük bahçe var evin önünde orada mesafeli otur biz de görevim dediler.” (K14)

Virüsle beraber temizlik, dezenfektan konularında herkesin daha fazla hassasiyet geliştirdiği bu dönemde, ev işçisi kadınlar evde rutin temizliğin dışında iş yükünün artması, sürekli yoğun şekilde deterjana maruz kalma ve ev sahiplerinin bu konulardaki baskıcı tavrı sebebiyle de sorunlar yaşadıklarını ifade etmektedirler. Rutin ev temizliğinin her gün daha yoğun, titiz ve deterjan gibi temizlik malzemelerinin bol kullanımı ile yapılması, ev sahiplerinin işyerinde giydikleri kıyafetlerin günlük olarak hemen yıkanıp ütülenmesi, market alışverişi sonrası alınan ambalajlı gıdaların dezenfekte edilip, havalandırılması, sebze-meyvenin önceki dönemlere göre daha titiz daha uzun yıkanmasını isteme, çocukların oyuncaklarının ve kıyafetlerinin sürekli dezenfekte edilmesini isteme gibi taleplerin kadınların iş yükünü artırarak fiziksel ve psikolojik yorgunluğa sebep olduğu görülmektedir. Ayrıca ev işi için işe alınan kadınlar, çocukların eğitime evden devam etmesi sebebiyle çocuk bakımının da kendilerine verildiğini ifade ederken, yatılı olarak bakım işi için alınan kadınlar da ev işlerinin kendileri tarafından yapıldığını vurgulamaktadır. Pandemi öncesi dönemde sadece evin temizliği ve düzeni ile ilgilenen ya da sadece çocuk-hasta-yaşlı bakımı ile ilgilenen ev işçilerinin pandemi döneminde sorumluluğun farklılaşması, çeşitlenmesi dolayısıyla da iş yüklerinin arttığı sonucuna ulaşılmaktadır. Üstelik gündüzlü olarak çalışan kadınlar, bu işlerin birçoğunu kendi evlerinde de yapmak zorunda oldukları için fiziksel yorgunluklarının daha da arttığını, psikolojik olarak tahammül sınırlarının zorlandığını belirtmektedirler.

“Her şeyi daha detaylı yapmam isteniyor. Evin adamı öyle evhamlı ki, onun kıyafetleri bir kere değil, iki kere yıkanıyor. Ne bileyim o marketten alınanlar yıkanacak yok havalandırılacak yeni yeni işler işte, öyle yoruluyorum ki boynum, sırtım tutmuyor yattığım yeri bilmiyorum akşam olunca.

Bir de hadi ev işleri çoğaldı, çocuklar evde diye onların bakımı da bana kaldı.” (K7)

“Burada yapıyorum da kendi evimde de yapıyorum. Her yerim ağrıyor ama bırak pis kalsın, dağınık kalsın, virüs benim eve gelmez diyemem evde de yaşam sürüyor. Ellerin evini pırıl pırıl edip, kendim pis mi oturayım. Hadi babam evde de dur durak yok.” (K4)

“Virüsü bilmem ben deterjandan hastalanıcam. Ellerimi bir gör, eldiven takıyorum ama her şeyde eldivenle olmuyor. Deterjan kokusundan sürekli bir alerjik durum geniz akıntısı var. Kıya-fetti, marketten alınanları bırak gereksiz, ıvır zıvıra kadar yıkıyorum.” (K10)

“Aşlında yaşlılar yalnız kalmasınlar, ilaçlarını takip edersin, ek-meklerini alırsın demişti. Ama yemekten tut, temizliğe evin her işini görüyorum. Çok uzun zamandır yapılmamış işleri geldim beri ben görüyorum, odunluktaki eski eşyaları bile çıkarttı, temizletti kadın. Yaşlı ya herhalde eskileri anmak istedi diye dü-şündüm ama belim bıkımım tutuldu günlerce...” (K14)

Yatılı çalışan kadınların ayırt edici önemli bir sorunu olarak, gün içinde yeterli dinlenememek ve özellikle akşam olunca ev sahipleri yatmadan dinlenmeye çekilememek, bu sebeple fiziksel olarak daha fazla yorgunluk yaşamaları şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

“Onlar yatmadan yatamıyorum, zaten virüs çıktığından beri gün boyu baş ağrısı çekiyorum. Bu nasıl bir eziyet benim için anlatmam zor. Adam gibi dinlenemiyorum.” (K12)

“İş güç bitince insan gün içinde de bir ayağını uzatmak istiyor, sırtını dayamak istiyor. Ama ben yapamıyorum. Aman çalışmıyor, yatıyor derler. Köle misin çık git o zaman diyorsan, iş yok, oturduğun yerden kim sağlayacak geçimi.” (K13)

“Yatsalar diye gözlerine bakıyorum, aksi gibi gün boyu uyuyup akşam oturuyor, gece uyumuyorlar.” (K15)

Ev işçisi kadınların tamamına yakını (%90) pandemi sürecinde bel, sırt ve boyun ağrısı, egzama ve alerjik sorunlar, mide rahatsızlığı, sık görülen baş ağrısı şeklinde sağlık sorunları yaşadıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların fiziksel iyilik hallerinin iyi olmadığını hemen her sorunun cevabında dile getirmeleri dikkat çekici şekilde sağlıkları ile ilgili endişe yaşadıklarını ortaya koymaktadır.

F. COVID-19 SÜRECİNDE İŞVERENLERLE İLİŞKİLERE YÖNELİK BULGULAR

Ev işi ve bakım hizmeti işlerinde insan ilişkisinin ve iletişimin önemi yadsınamaz. Sosyal haklardan yoksun olan ev işçilerinin, sosyal ilişkilerde de yoksunluk yaşadıkları görülmektedir. Pandemi sürecinde çalıştıkları evlerdeki hane bireyleriyle ilişkilerin ev işçisi kadınlar üzerinde stres oluşturduğu, özellikle işverenin sürekli evde olması sebebiyle rahatsızlık hissettikleri ortaya çıkmaktadır. Nitekim katılımcılar arasında bu durumu “diken üstünde oturmak” şeklinde tanımlayanlar da bulunmaktadır. Pandemi sürecinin, genel olarak bireyin psikolojisi üzerindeki etkisi göz önüne alındığında yasakların, kısıtlamaların, hastalık ve ölüm kaygısının herkes için stres oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu ruh haline sahip işverenlerinin sürekli denetimi, talimatları altında kalmak, yapılan işin sürekli gözetlenerek kontrol edilmesi, beğenilmeyip tekrar yaptırılması, daha fazla iş ve sorumluluklar verilmesi gibi işe dair sorunlar yaşandığı sonucuna ulaşılmaktadır.

“Normal zamanda işimi bitirince oturup bir kahve keyfi yaparım. Ofiste çalışan da yapmıyor mu? Ama şimdi evin kadını sürekli evde. Bir şey demiyor ama bir bakıyor. Aksi gibi ne zaman oturacak olsam küçük oğlan ağlıyor, bağıyor. Sanki ilgilenmiyorum gibi bir şey oluyor.” (K12)

“İnan ki o gözler hep bende. Müdürünle aynı odada 8-10 saat çalıştığını düşün, nasıl hissedersen öyle hissediyorum. Kötü insan değil ama aynı kültürün insanı değiliz ondan her yaptığımı kontrol ediyor, düzeltiyor, uyarıyor.” (K8)

“Zaman geçtikçe ben de alınganlaşıyor olabilirim, herkes etkileniyor evlerde kapalı olmaktan biliyorum. Ama o çalışıyor ya, istiyor ki ben de hiç durmayayım. Onu getir, bunu yıka, burası iyi süpürülmemiş, köşedeki rafta toz kalmış. Sen de otur bir soluklan, az bir sohbet edelim demek hiç aklına gelmiyor.” (K15)

Ev işçisi kadınlar ayrıca sosyal yaşamları, davranışları, bireysel temizlikleri konusunda da sürekli baskı altında olmaktan rahatsızlık duyduklarını da belirtmektedirler. Katılımcıların ifadeleri incelendiğinde pandemi öncesinde “yapılan işe” dair eleştiriler duymaya alışkın olan ev işçilerinin pandemi sürecinde kendilerine yönelik yapılan eleştirilerle karşılaşmanın duygusal etkilerini yaşadıkları görülmektedir.

“Sürekli bir şekilde otobüse binerken dikkat et, eve gidince kimseyle fazla görüşme, ağız ağıza konuşma deyip duruyorlar.

Cahil insansın demeye getiriyorlar, alışık değilim ağrıma gidiyor.” (K2)

“Kullandığım dezenfektanı beğenmediler, kendilerininkinden aldılar. Eve gelince kıyafetlerimi değiştirmem gerekiyor, öyle istediler. Evi temizleyen insan kendi temizliğine özenmezmiş gibi her fırsatta uyarıyorlar. Virüs endişesini anlıyorum ama netice de ben de virüse yakalanmaktan korkuyorum. Çocuk gibi her fırsatta uyarı yapıyorlar.” (K4)

“Bu apartmanda gündelikçi olarak çalışan iki arkadaşız. Benim ev sahibim sabah bizi alıyor, diğer arkadaşın ev sahibi akşamları evlerimize bırakıyor. Kendi evlerimiz için markete, çarşıya gitmememiz, arkadaşlarımızla akrabalarımızla görüşmememiz şartıyla işe devam ediyoruz. Onlar da haklı ama bu bizim işyerimiz dışında da denetlenmemiz demek. Garibime gidiyor. “(K5)

“Yaptığıma laf ederler bu her zaman olan şey, tek bu kapı için değil. Aman ne güzel oldu diyeni zor bulursun. Ama kişinin kendine laf söylenmesi kolay boş ver denecek şey değil. Hepimiz zor zamanlar geçiriyoruz, bunıyoruz duyma diyorum ama insan da empati bekliyor, eğitilmiş insan bunlar.” (K11)

Yatılı olarak çalışan kadınlar, aile ve sosyal yaşamlarından da uzak kalmaktadır. Yatılı kalan kadınlar, işverenleriyle sohbet ortamlarının olmadığını, kendilerini dört duvar arasında kapatılmış ve sosyal yaşamdan kopmuş hissettiklerini ifade ederek, işverenleriyle iletişimsizliğin psikolojik olarak kendilerini yordüğünü vurgulamaktadır. Pandemi ilânından bu yana yatılı çalışıp, 7 gün 24 saati çalıştıkları hanenin aile bireyleriyle geçirmelerine rağmen yatılı ev işçileriyle hanenin yetişkin bireyleri arasında “aileden biri olma” gibi aidiyet hissi ve duygusal bir bağın belirgin olarak kurulamadığı dikkat çekmektedir. Bu durum gündüzlü çalışan ev işçilerinde de söz konusu olmakla birlikte yatılı çalışanların işverenleriyle geçirdikleri zaman ve bakım işi gibi özel bir bağın kurulmasına olanak sağlayan çalışma biçiminin varlığı, kişiler arası ilişkinin daha yakın, samimi ve farklı olması yönünde beklenti uyandırmaktadır.

“Yatılı olmadan konuştuk her şeyi yalan yok. Ama gurbette gibiyim. Ailemi, komşularımı, balkondaki çiçeklerimi özleyorum. Bir sohbet ortamı olsa iyi hissederim ama yok. Buradan yatıp kalkan, iş yapan yabancıyım neticede. Tükeniyorum.” (K10)

“Konuşacak insan arıyorum. Ortak konuşacak bir şeyimiz yok evin insanlarıyla, bir samimiyet ortamı yok. Telefonla konuşmıyorum rahat el evinde. Psikolojim iyi değil. Şu günler geçsin kendi evime bile girmem, o kadar sıkıldım.” (K12)

“İzin kullanmak yok, yasak da var. Bir yürüyüp geleyim diyemiyorsun, bir derdim var içimi dökeyim diyemiyorsun. Yatılı çalışmak çok zor hele ki böyle bir dönemde. Yatılı olmak nasıl biliyor musun, dört duvar arasında kalmak gibi. İnsanın psikolojisini bozuyor.” (K13)

“Bütün gün onlar bana ben onlara bakıyorum, öyle sohbet filan olmuyor. Gencim yanlış yaparım diye pek yüz vermek istemiyor gibiler. Yaşlı iki insan zaten, ne konuşacaksın. İlaçları var onu takip et, yemeklerini yedir, evi toparla. Yaşlılar zaten uyuyorlar. Çok sıkılıyorum” (K14)

SONUÇ VE ÖNERİLER

Covid-19 sebebiyle bazı sektörlerde evden çalışma, dönüşümlü çalışma gibi esnek çalışma biçimlerine geçilirken sağlık gibi bazı sektörlerde çalışma biçimi değişiklik göstermeden işleyişine devam etmektedir. Evden çalışmaya geçerek işini eve taşıyan kadınların yükü artarken, çalışmaya devam edenlerin ev içi sorumlulukların yerine getirilmesinde sorunlar yaşadıkları görülmektedir. Pandeminin doğurduğu koşullarda kimi hanelerde ev ve bakım hizmeti talebi azalıp, ortadan kalkarken bazı haneler için evin organizasyonu, çocuk/hasta/yaşlı bakımı için ücretli ev ve bakım hizmeti talebi zorunluluk olmaktadır. Bu talebin karşılanmasında ise çoğunlukla kayıt dışı sektörde çalışan yerel ve göçmen ev işçisi kadınların tercih edildiği görülmektedir.

Pandemi döneminde ev işçilerinin sorunlarını ele almayı amaçlayan bu araştırmada özellikle pandemi sürecini “çalışarak geçiren” gündüzlü ve yatılı ev işçilerinin sorunlarını ortaya koymak ve literatürde sınırlı çalışma ile ele alınan bu konuya katkı sağlamak hedeflenmektedir. Bu bağlamda örneklem seçiminde araştırmanın gerçekleştirildiği dönemde çalışan ev işçilerine ulaşılmaya dikkat edilmiştir. Göçmen kadınlar da araştırma kapsamında ele alınmak istenmiş ancak ulaşılan göçmen kadınlar mülakatlara katılmak istememişlerdir. Bu araştırmanın kısıtlarından birini oluşturan göçmen kadınların pandemi sürecinde karşılaştıkları sorunların tespiti, çoğu oturum ve çalışma izni alamadığı için kaçak, kayıtsız çalışanların yaşadıkları zorlukların araştırılması ve çözümüne yönelik literatürdeki boşluğun doldurulması da önemli görülmektedir.

Ev işçisi katılımcıların ifadeleri incelendiğinde, ekonomik sorunlar, çalışma koşulları ve iş yükünden kaynaklanan sorunlar ve işverenlerle ilişkide sorunlar olmak üzere üç temel alanda bulgulara ulaşılmaktadır. Ev işçisi kadınların en önemli sorununun yaşadıkları ekonomik darboğaz olduğu tespit edilmektedir. Ekonomik sorunlar, ev işçisi kadınların pandemi öncesi dönemde de temel sorunları arasında yer almaktadır. Ancak pande-

mi sürecinde ekonomik sorunları daha şiddetli yaşadıkları izlenmektedir. Pandemi sürecinin başında bir süre işsiz kalan ya da çalıştıkları ev sayısı azalan kadınların bu dönemde gelir kaybına uğramaları ve devlet desteği alamamaları ekonomik sorunlarını derinleştirmektedir. Ekonomik sorunların yanısıra kadınların virüs bulaşması, hastalığa yakalanma endişesine rağmen çalışmak zorunda olmaları da ayrı bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle evinde yaşlı anne-babası olan katılımcılar, eve virüs taşıma kaygısını yoğun olarak yaşarken, çalışmaya gittikleri evlerde de kendilerine yönelik virüs getirecek kişi muamelesi yaşamaktadır. Pandemi öncesinde de çalışma koşulları ve işverenle ilişkiler açısından sorunlar yaşayan kadınların, pandemi sürecinde bu sorunlarının üzerine yenilerinin eklendiği, üzerlerindeki denetimin arttığı, kendilerinden daha fazla iş beklendiğine yönelik sıkıntılar yaşadıkları görülmektedir. Virüs bulaşması endişesiyle hijyen hassasiyetinin arttığı bu dönemde, ev işçisi kadınların iş yüklerinin, sorumluluklarının kendilerini fiziksel ve psikolojik olarak fazlaca yoracak şekilde arttığı ve genişlediği sonucuna ulaşılmaktadır. Zira çalıştıkları evlerde sundukları hizmetleri, bir “kadın” olarak kendi haneleri ve yaşamları için de aynı hassasiyetleri gözeterek yüklenmektedirler. Gündüzlü ev işçisi kadınlar, çalıştıkları eve gidiş-gelişlerinde işverenleri tarafından sürekli denetlenmekten, ikaz edilmekten dolayı sorun yaşarken yatılı ev işçisi kadınlar kendilerini yaşamdan tecrit edilmiş, dört duvar arasında kapatılmış ve tükenmişlik içinde hissetmektedirler. Fiziksel şiddet bulgusuna ulaşılamayan araştırmada, küfür, hakaret içermemekle birlikte sözlü şiddetin varlığı ve hane bireyleri ile ev işçileri arasında samimiyet, yakınlık barındıran bir ilişkinin olmadığı görülmektedir. Genel olarak bulgular değerlendirildiğinde ev işçilerinin çalışmadıkları ya da işten çıkarıldıklarında temel gelir kaynaklarını yitirerek geçinme zorluğu ve yoksulluk içine düştükleri, çalışmaya devam ettiklerinde ise güvencesiz, sömürüye ve hak ihlallerine açık çalışma koşullarına maruz kaldıkları tespit edilmektedir.

Tüm bu sorunların pandemi öncesi dönemde de ev işçilerinin çalışma hayatında yaşadığı yoksunluk, güvencesizlik ve zorluklardan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Buna göre ev işçisi kadınların sosyal güvenlik hakkı başta olmak üzere temel çalışma haklarından mahrum olmaları, pandemi gibi olağanüstü dönemlerde daha kırılgan ve savunmasız kalmalarına neden olmakta, yoksulluklarını ve yoksunluklarını da hem kendileri hem de geçimini sağladıkları hane bireyleri açısından derinleştirmektedir. Zira ev işçisi katılımcıların birçok ifadesi yoksulluk literatürünün doğrulayıcı şekilde bir yoksulluk kısır döngüsü içinde olduklarını, dışlanma ve ayrımcılığa maruz kaldıklarını göstermektedir. Bu sebeple pandemi gibi süreçlerde sömürüye çok daha fazla maruz kalan ev işçileri gibi kırılgan grupların,

fırsat eşitsizlikleri ve insan hakları ihlalleri yaşamamaları için de güçlendirilmeleri aciliyet taşımaktadır.

Bu kapsamda çalışma hayatına ilişkin kanunların ev işçilerini kapsayacak biçimde genişletilmesi, ev işçilerinin kayıt altına alınması, insan onuruna yaraşır iş ve yaşam koşullarına sahip olmalarını sağlayacak düzenlemelerin yapılması ve düzenlemelerin hayata geçirilmesini, erişilebilirliğini sağlayacak bir yapıda, kolaylıkta sunulması önem arz etmektedir. Zira mevzuatımızda sınırlı mevcut bir düzenleme, pandemi döneminde ise devlet tarafından sunulan nakdi destek bulunmasına rağmen, faydalananların ve bilgi sahibi olanların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durumda mevcut mevzuatın, sosyal güvenlik düzenlemesinin gözden geçirilmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir. Herkesin erişebileceği, faydalanabileceği ve yürütebileceği şekilde hayata geçirilebilecek düzenlemeler hususunda çalışmaların yapılması hem literatüre hem de ev işçilerine önemli katkı sağlayacaktır. Ayrıca Türkiye tarafından henüz imzalanmamış olan ILO'nun 189 sayılı Ev İşçileri İçin İnsana Yakışır İş Sözleşmesinin kabulü ve bu Sözleşmenin gereklerinin yerine getirilmesi de ev işçilerinin sorunlarının çözümünde önemli görülmektedir.

Yasal düzenlemelerle beraber gerek ev işçilerinin gerekse ev hizmeti-bakım talebinde bulunanların sosyal güvenlik, iş sağlığı ve güvenliğine kadar çalışma hayatına ilişkin tüm konularda bilinçlendirilmesi de önemlidir. Bu bilinçlenmenin sağlanabilmesi, sorunların görünür, bilinir hale getirilebilmesi için ev işçilerine yönelik daha fazla ve daha kapsamlı araştırmaların yapılması, kamu spotları, dizi, film, sinema, reklam gibi görsel medya içeriklerinin kullanılması ile farkındalık oluşturulması sağlanmalıdır. Ayrıca ev işçilerine yönelik hijyen, iş sağlığı ve güvenliği, bakım gibi konularda mesleki eğitim kurslarının yaygınlaştırılması ve ev işçilerinin sertifikalandırılmaları, ev işçilerinin hakları ve sorunları konusunda mücadele veren, ev işçilerini örgütleyen kuruluşların desteklenmesi de gerekmektedir.

ALTINCI BÖLÜM

COVID-19 SALGINI VE TÜRKİYE’NİN AFRIKA’DA GELİŞEN KAMU DİPLOMASİSİ

Hatice Rumeysa Dursun*

GİRİŞ

Covid-19 salgını hem Türkiye’yi hem de dünyadaki diğer ülkeleri siyasi, ekonomik, toplumsal, kültürel ve insani olmak üzere derinden etkileyen bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur. Türkiye, 2000’li yıllardan itibaren AK Parti iktidarları ile birlikte iç siyasette olduğu gibi dış politikasında da önemli bir dönüşüm yaşamaktadır. Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkasya’da daha etkili bir aktör olma yönündeki çabalarının yanı sıra, Türkiye’nin Afrika kıtasındaki ülkelerle yakınlaşması 2005’ten itibaren daha görünür hale gelmiştir. Böylelikle, Afrika ülkeleri ile olan köklü tarihi ve kültürel bağlara rağmen Türkiye’nin kıtadaki ülkelerle Cumhuriyetin kurulmasından itibaren on yıllar boyunca çok zayıf düzeyde kalan ilişkilerinin çok yönlü olarak geliştirildiği bir süreç başlamıştır. “Afrika ile stratejik ortaklık” olarak tanımlanan süreç aynı zamanda Türkiye’nin hem bölgesinde ve hem de küresel boyutta daha etkin ve saygın bir aktör olma hedefine ulaşabilmesi için önemli bir adımı oluşturmaktadır (Özkan, 2012a; Özkan, 2013; Tepeciklioğlu, 2019; Bacık ve Afacan, 2013). Türkiye Afrika ilişkilerinin sahip olduğu yüksek potansiyeli gerçekleştirebilmesi noktasında kamu diplomasisi faaliyetlerinin etkin bir rol oynaması beklenmektedir. Kamu diplomasisi faaliyetlerini bir ülkenin başka bir ülkenin halklarının tercihlerini ve algılarını yönlendirmek, bu halkların gözünde etkili hale gelmek amacıyla hayata geçirilen politikalar ve projeler şeklinde tanımlamak mümkündür.

Covid-19 salgını, Afrika halklarını başta sağlık olmak üzere, ekonomik ve toplumsal olarak etkilemiştir. Türkiye’nin bu süreçte Afrika halkları-

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Orcid Id: 0000 0003 2759 4550

na uzattığı yardım eli, aynı zamanda kamu diplomasisi faaliyetleri kapsamında değerlendirilebilir. Salgının yol açtığı sorunlarla mücadelede Afrika toplumlarının yanında yer alarak Türkiye bir kez daha sadece Afrika ülkelerindeki hükümetlerin stratejik ortağı olmadığını, aynı zamanda bu ülkelerdeki halklarla da arasında bir gönül bağı bulunduğunu gözler önüne sermiştir. Bu çalışma Türkiye'nin Covid-19 salgını sürecinde Afrika'da gelişen kamu diplomasisi faaliyetlerini incelemektedir. Bu bağlamda özellikle Afrika ülkelerine yapılan sağlık yardımları ve diğer insani yardımlar ele alınmaktadır. Kamu diplomasisi faaliyetleri kısa, orta ve uzun vadeli etkileri bulunan faaliyetlerdir (Leonard, 2002). Bu çalışmada Türkiye'nin salgın sürecindeki yardımları insani diplomasinin bir örneği olarak kabul edilmekte ve bu süreçte yapılan yardımların Türkiye'nin 2005'ten itibaren kararlı bir şekilde sürdürdüğü Afrika politikasını pekiştirdiği ve kıtadaki önemini arttırdığı savunulmaktadır. Çalışmanın ilk kısmında kamu diplomasisi kavramı ve bu kapsamda Türkiye'nin Afrika'daki insani diplomasisi ele alınacaktır. İkinci kısımda Türkiye-Afrika ilişkilerinin tarihsel süreçteki gelişimi incelenecektir. Son kısımda ise Covid-19 salgını sürecinde Türkiye'nin Afrika'ya yardım politikası değerlendirilecektir.

A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: KAMU DİPLOMASİSİ

Kamu diplomasisi kavramı ilk olarak 1965'te Tuft Üniversitesi Edward Murrow Merkezi Müdürü ve bir diplomat olan Edmond Gullion tarafından kullanılmıştır. Kamunun dış politikanın şekillenmesinde ve uygulanması konusundaki davranışları etkilemesi şeklinde tanımlanabilir. Bu noktada akla gelen temel soru ise kamu nedir sorusudur. Bir ülkede yaşayan insanların bütününe kamu ve herhangi bir konuda görüş ve yaklaşımı bulunan kişilerden oluşan topluluk ise kamuoyunu oluşturmaktadır (Sönmezoglu, 2005: 379). Kamu diplomasisi, geleneksel diplomasinin alanında yer almayan diğer ülkelerin sivil toplum kuruluşları ve kamuoyunu etkileme süreci olarak ta değerlendirilebilir (Özyılmaz, 2014: 214). Bununla birlikte kamu diplomasisi kavramının üzerinde uzlaşmış tek bir tanımı bulunmadığını da belirtmek gerekir. Bazı yazarlar, kamu diplomasisini dış politika yapımcıların dış politika hedefleri ve perspektiflerini gerçekleştirmek için yabancı kamuoyunu bilgilendirmek ve geleneksel diplomasiyi desteklemek için başvurdukları bir araç olarak değerlendirmektedir (Cull, 2009). Bu açıdan düşünüldüğünde kamu diplomasisi, diğer ülkelerdeki kamuoyunu etkileme ve bilgilendirme amacıyla hükümetin desteğiyle hayata geçirilen programların bütünü olarak ele alınabilir. Taylor'a göre kamu diplomasisi başka ülkelerin kamuoyunun davranışlarını ve algılarını etkilemeye odaklanmaktadır (Taylor, 2006).

Buna göre, kamu diplomasisi geleneksel diplomasi ile birlikte yol almaktadır, kamu ilişkileri ve iletişiminin ötesinde bir yaklaşımı gerektirir. Kamu diplomasisi bir alma ve verme süreci olarak görülebilir ve karşılıklı iletişimin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Geleneksel diplomasi, amaçlarına ulaşabilmek için askeri ve ekonomik imkânların kullanımını gerektiren “sert güce” dayanmaktadır. Kamu diplomasisi ise genellikle kültür, ekonomi ve siyaset ve eğitim gibi alanlara dayanan “yumuşak gücü” kullanmaktadır. Sert güce dayanan bir diplomasi modeli diğer halkların saygı göstermesini sağlayabilir fakat aynı zamanda bu modeli uygulayan ülkeye güven duymasını zorlaştırır. Başarılı bir kamu diplomasisi ise bir ülkenin sadece daha saygın değil aynı zamanda daha hayranlık duyulan ve beğenilen bir ülke haline gelmesini sağlayabilir (Fouts, 2006: 48-49). Bazı yazarlar kamu diplomasisinin bir yumuşak güç aracı olduğunu belirtmektedir (Melissen, 2005). Yumuşak güç kavramı ilk olarak 1980’lerin sonuna doğru Joseph Nye tarafından kullanılmaya başlamıştır. Yumuşak güç, uluslararası ilişkilerde ekonomik ve askeri güç dışındaki alternatif güçler neler olabilir sorusuna verilen bir cevaptır. Bu kavram, “baskı ve zorlama ile değil ilgi çekererek elde etmek istenen şeye sahip olmaya becerisi” olarak tanımlanabilir. (Kalın, 2011: 8). Bunu yapabilmek için diğer aktörleri rasyonel politikalar ve inandırıcı argümanlarla ikna etmek gerekir. Dolayısıyla inandırıcı olmak ve ikna etmek yumuşak gücün temel unsurları arasında yer almaktadır. Bir ülkenin yumuşak güç kapasitesi aynı zamanda onun kamu diplomasisinin etkinliğini de belirlemektedir. Yumuşak güç, güç kavramını “değerler” üzerinde değerlendirmekte ve bir ülkenin değerli ve çekici olduğu algısına dayanmaktadır (Kalın, 2011: 8-9).

Kamu diplomasisi ile ilgili bir diğer yaklaşım bu kavramın çok yönlü, çok aktörlü ve çok farklı boyutları içinde bulundurduğuna işaret etmektedir. Buna göre, devletlerin edindiği deneyimler, dış ülkelerin kamuoyları ile kurulan ilişkiler yoluyla kendi yaklaşımlarını çok daha etkili bir şekilde aktarabileceğini göstermektedir. Esasen, kamu diplomasisi bir ilişki kurma sürecidir ve bu süreçte diğer halkların, kültürlerin ihtiyaçlarını anlamak daha kolay hale gelmektedir. Ayrıca bu süreç, bir ülkenin kültürü ya da kimliği ile ilgili yanlış anlamaların ortadan kaldırılmasına hizmet ederken, karşılıklı iş birliği alanlarının belirlenmesine katkı sağlamaktadır (Leonard, 2002). Bu yönüyle kamu diplomasisi devletlerin ulaştırmak istedikleri mesajı geleneksel diplomasiden çok daha etkili bir şekilde ulaştırmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla iletişim ve insanlarla kurulan etkileşim kamu diplomasisinin temelinde yer almaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi kamu diplomasisi yumuşak gücün önemli araçlarından biridir. Bu çerçevede kamu diplomasisini devletler ve hükümet dışı kuruluşlar (non-governmental

organizations-NGO) belirli hedeflere ulaşmak için yabancı kamuoyları ve hükümetlere yönelik yürüttüğü faaliyetler şeklinde tanımlanabilir (Melissen, 2007: 3-27; Leonard, 2002; Hocking, 2007: 28-43).

Leonard (2002), kamu diplomasisini kısa, orta ve uzun vadeli etkilerine göre sınıflandırmaktadır. Buna göre haber yönetimi kamu diplomasisinin kısa vadeli, stratejik iletişim orta vadeli ve kilit bireylerle kurulan iletişim ise uzun vadeli etkilerini ortaya koymaktadır. Haber yönetimi, bir ülke hakkında çıkan haberler yoluyla yabancı halkların bu ülke ile ilgili algısının yönetilmesi anlamına gelmektedir. Stratejik iletişim ise bir ülkede kamu diplomasisi faaliyetlerinin yürütülmesinde sorumlu aktörlerin yaydığı mesajlar, yaptığı konuşmalar ve değerlendirmeler yoluyla sağlanabilir ve orta vadede etkisini gösterebilir. Kilit bireylerle kurulan ilişkiler ise bir ülkenin yabancı halklar üzerindeki imajını ve saygınlığını uzun vadede etkileyecek kalıcı bağların kurulmasında büyük önem taşımaktadır (Tepeciklioğlu, Tepeciklioğlu ve Ünal, 2018: 608).

Türkiye'nin kamu diplomasisi yaklaşımının şekillenmesinde önde gelen isimlerden olan İbrahim Kalın, kamu diplomasisi ve yumuşak güç arasındaki ilişkileri incelemekte ve kamu diplomasisinin Türkiye'nin yumuşak gücünü uluslararası alanda gösterebilmesi için uygun ortamı oluşturduğuna dikkat çekmektedir. Buna göre, Türkiye'nin yumuşak gücü, kaynağını tarihinden kültüründen ve coğrafyasından almaktadır. Türkiye dış politikasında büyük bir dönüşüm geçirmiştir ve bu dönüşüm sonucunda ekonomik ve siyasi olarak daha aktif, daha çok kendine güvenen bir ülke imajı çizmektedir. Kamu diplomasisinin amacı ise, bu "yeni Türkiye" ile uluslararası toplum arasındaki iletişimi en etkili ve en kapsamlı şekilde sağlamaktır (Kalın, 2011). Yine bu yaklaşıma göre, Türk toplumu hem Batı'ya hem de Doğu'ya özgü unsurları içinde barındırmaktadır. "Yeni Türkiye" vizyonu, insan hakları, demokrasi, serbest pazar ekonomisi, müslüman kimlik ve geleneksel değerleri harmanlayan bir imaj taşımaktadır (Kalın, 2011). Yine Kalın'a göre, kamu diplomasisi, aktif bir siyasi iletişim aracı olarak tutarlı ve inandırıcı bir şekilde kendi tarihini ve siyasi duruşunu dünyadaki diğer ülkelerle paylaşma çabası olarak görülmelidir (Kalın, 2011: 8). Bu bağlamda Türkiye'nin yumuşak gücü, kaynağını kendi tarihinden, coğrafyasından ve kültüründen almaktadır. Buna göre;

Yeni Türk kamu diplomasisi, Türkiye'nin Balkanlar, Orta Doğu ve Kafkaslar'da genişleyen yumuşak gücü üzerine inşa ediliyor. Türkiye, yeni bölgeler ve gelişmekte olan aktörler ile birlikte eski müttefikleriyle ilişkilerini sürdürürken, bölgesel ve küresel bağlamlarda yumuşak güç ve stratejik iletişimin çeşitli unsurları

için yeni kapasiteler geliştirmektedir. Ortaya çıkan yeni Türkiye, aynı zamanda çok boyutlu ve yüzleri olan yeni bir Türk anlatısı yaratıyor. Yeni Türk kamu diplomasisinin görevi, yeni Türkiye'nin hikâyesini dünya çapında geniş bir kitleye anlatmaktır. Türkiye eski korkularını aşır kendine yeni bir kimlik inşa ederken, ülkeyi dönüştüren değişim süreci Türk iç ve dış politikasını derinden etkileyecektir (Kalın, 2011: 3).

Kalın'ın yukarıdaki ifadeleri, Türkiye'nin geniş bir coğrafyada daha etkili bir aktör haline gelirken aynı zamanda "eski kimliğinden" kaynaklanan korkularını da aşmaya çalıştığını vurgulamaktadır. Bu eski kimliğin etkisiyle Türkiye kurulduğundan itibaren on yıllar boyunca yüzünü Batı'ya çevirmiş ve çevresindeki gelişmeler karşısında aktif bir rol oynayamamıştır. Bu durumun temelinde ise modern Türkiye'yi kuran Cumhuriyetçi seçkinler, Osmanlı geçmişi ile olan bağları net bir şekilde koparmayı hedeflemiştir. Bu seçkinler tarafından "modern, seküler bir ulus devlet" olarak tasavvur edilen Türkiye Cumhuriyeti aynı zamanda Batı medeniyetinin bir parçası olması hedefleniyordu. Kemalizm'in radikal bir şekilde devlet ve toplumu dönüştürme iddiası seçkinler tarafından halka dayatılmasını da beraberinde getirmiştir. Cumhuriyetçi seçkinler açısından toplum, kendi tercihleri dikkate alınmaksızın, kontrol edilmesi ve medenileştirilmesi gereken bir alan olarak görülmüştür. Esasen, bu seçkinler modernleşmeyi halkın iyiliği için gerçekleştirilmesi gereken bir proje olarak gördükleri için gerektiğinde halkın iradesine rağmen bu dönüşümün hayata geçirilmesi için çalışmıştır (Günay, 2015: 518-519). Cumhuriyetin kuruluşundan 2000'li yıllara kadar büyük ölçüde etkinliğini dış politikada da sürdüren bu seçkinler zihniyet özellikle AK Parti ile bir dönüşüm sürecine girmiş ve Türkiye daha aktif bir dış politika izlemeye başlamıştır. Nitekim, Türkiye'nin Afrika ülkeleriyle ilişkilerinin de bu süreçte geliştiği gözlemlenebilir.

Leonard (2002)'in yukarıda değinilen yaklaşımına paralel olarak Çevik (2015) Türkiye'nin insani yardım aracılığıyla kamu diplomasisinin üç temel bileşeni bulunduğunu belirtmektedir. Bu üç bileşen, vatandaş diplomasisi, ilişki kurma ve arabulucu/insani diplomasiden oluşmaktadır (Çevik, 2015: 125). Bu çalışma Covid-19 kapsamında Türkiye'nin Afrika'ya yardımları vatandaşlık diplomasisi ve ilişki kurma unsurları üzerinden değerlendirilecektir. Esasen, kamu diplomasisinin bir kolu olan vatandaş diplomasisi hükümetin yabancı halkları etkilemek için gösterdiği çabanın ötesinde çok büyük bir etkiye sahiptir. Kişiler arası karşılıklı etkileşimi sağlayan bu aktörleri resmî olmayan büyükelçiler olarak ta değerlendirmek mümkündür (Mueller, 2009: 101-107). Vakıflar, yardım kuruluşları ve diğer hükümet dışı kuruluşlar bu çerçevede ele alınabilir. Bu yönüyle vatan-

daş diplomasisi toplumlar arasındaki bağları kuvvetlendirdiği için bu tür diplomasi bir ülke için toplumsal güç olarak da nitelendirilebilir (Van Ham, 2013: 17-28). Türkiye'nin insani diplomasininin bir diğer aracı olan ilişki geliştirme, hükümet dışı kuruluşlar tarafından kalkınma ve gelişme konusunda hayata geçirilen projeler ve yardımlar yoluyla gerçekleştirilebilir (Zaharna, 2009: 86-100). Covid-19 sürecinde Türk İş birliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) ve İnsani Yardım Vakfı (İHH)'nin Afrika kıtasındaki yardımları, insani diplomasiye örnek olarak gösterilebilir. Bu çalışma kapsamında özellikle Leonard (2002) tarafından değinilen orta vadede etkili olan ve kamu diplomasisi konusunda yetkili aktörlerin stratejik iletişimi ve uzun vadede etkili olan kilit bireylerle ilişki geliştirme unsurlarına odaklanmaktadır. Çevik (2015) tarafından vurgulanan Türkiye insani diplomasininin vatandaş diplomasisi ve ilişki kurma bileşenleri de Leonard (2002)'in kilit bireylerle iletişim kurma olarak tanımladığı kamu diplomasininin uzun vadeli etkileri arasında sıralanabilir. Stratejik iletişim kapsamında Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın salgın ve salgınla mücadelede Afrika kıtasına yönelik yaklaşımını paylaştığı konuşmalar incelenecektir. Covid-19 salgını sürecinde Afrika halkları ile ilişki geliştirme noktasında özellikle TİKA'nın faaliyetleri ele alınacaktır. Böylelikle salgınla birlikte Türkiye'nin Afrika kıtasında salgın öncesinde devam kamu diplomasisi faaliyetlerine yeni bir yardım boyutu eklediği ve bu küresel sağlık krizi boyunca Afrikalı halklarla arasındaki bağları güçlendirdiği savunulacaktır. Çalışmanın bir sonraki kısmında Türkiye'nin geçirdiği dönüşüme paralel olarak Afrika'ya yönelik politikası ele alınacaktır.

B. DEĞİŞİM SÜRECİNDE TÜRKİYE'NİN AFRİKA POLİTİKASI

Türkiye'ye kuruluşundan itibaren yön veren modernleşme ve "Batılılaşma" vizyonu sadece toplumsal taleplerin bastırılmasına değil, aynı zamanda dış politikada da Batı dışı ülkelerle bağların yok denecek düzeyde zayıf kalmasına neden olmuştur. Batılılaşmanın şekillendirdiği dış politikada Türkiye Afrika ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye öncelik vermemiştir (Tepeciklioğlu, 2012: 66). Bu durum Türkiye'nin tarihi, kültürel ve dîni açıdan ortak bir mirası paylaştığı Afrika kıtası ile "tabii bağlarının" görmezden gelinmesine neden olmuştur. Öyle ki, Türkiye'nin yeni bağımsızlığını elde eden Afrika ülkeleri ile diplomatik ilişkiler kurma konusunda bile Batılı müttefiklerden bağımsız hareket etmesi mümkün olmamıştır. 60'lı, 70'li ve 80'li yıllar boyunca devam eden Afrika kıtasına yönelik bu ilgisizlik, 1990'ların sonuna doğru gözden geçirilmiş ve 1998'de dönemin Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in girişimiyle başlatılan "Afrika'ya Açılım Eylem Planı" ile yeni bir soluk kazanmıştır. Esasen, Türkiye Afrika ilişkilerini

üç dönemde ele almak istersek, birinci dönem Osmanlı Dönemi'ni, ikinci dönem Cumhuriyetin kuruluşundan Eylem Planı'na kadar geçen süreyi ve üçüncü dönem ise Eylem Planı sonrası kapsamaktadır (Özkan, 2012b: 21). Eylem Planı ile birlikte Türkiye Afrika'ya yönelik bir dış politika vizyonu ortaya koymuştur. Afrika ile yakınlaşmayı hedefleyen bu vizyon, Soğuk Savaş'ın ardından yeniden şekillenen uluslararası ilişkiler ortamında Türkiye'nin dış politikasında yeni bir adımı oluşturuyordu (Orakçı, 2018: 157-158).

1998 tarihli Eylem Planı'nın ardından 2002'de iktidara gelen AK Parti ile birlikte Türkiye'nin Afrika'ya yönelik ilgisini daha da arttırdığını gözlemlemek mümkündür. Ak Parti ile birlikte Türkiye'nin Afrika kıtası ile ilişkiler kurmasını “gereksiz” gören zihniyetin yerini Afrika'yı yeni bir açılım olarak gören siyasi bir yaklaşım almıştır. AK Parti'nin nasıl bir dönüşüm gerçekleştirdiğini anlamak için şu bilgileri göz önünde bulundurmak gerekir. Türkiye'nin Afrika'daki elçilik sayısı 2003 yılında sadece 12 idi. Bu elçiliklerin beşi Fas, Tunus, Cezayir ve Mısır olmak üzere Kuzey Afrika'daydı. (Orakçı, 2018: 165-166). 2009 yılında Sahra-altı Afrika'da 7 olan elçilik sayısı, 2013'te 19'a ve 2017'de 39'a yükselmiştir (Tepeciklioğlu, Tepeciklioğlu ve Ünal, 2018: 609). Afrika'daki büyükelçilik sayımız 2019 yılı sonu itibarıyla 42'ye ulaşmıştır. Afrika ülkelerinin de Ankara'daki büyükelçiliklerinin sayısı 2008'de 10 iken 2020 sonu itibarıyla 36'ya yükselmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2021). Elçiliklerin sayısındaki artışa paralel olarak Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Afrika'ya gerçekleştirdiği üst düzey ziyaretlerin ayrıca altını çizmek gerekir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, bugüne kadar 28 Afrika ülkesini ziyaret etmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2021).²⁹ Cumhuriyetin kuruluşundan 2007 yılına kadar olan süreçte cumhurbaşkanlığı düzeyinde sadece 8 Afrika ülkesine ziyaret gerçekleştirildiğini dikkate alacak olursak, Erdoğan'ın bu konuda gösterdiği üstün çabayı daha net görmüş oluruz. Dahası, Erdoğan Somali, Sudan, Güney Afrika, Etiyopya, Senegal, Tunus ve Cezayir gibi Afrika ülkelerini birden fazla ziyaret ederek Türkiye'nin yaklaşık 80 yıl boyunca ihmal ettiği kıta ülkeleriyle olan ilişkilerine yeni bir soluk getirmiştir (Orakçı, 2018: 187).

Türkiye'nin Afrika'da elçilik sayısının artması ve üst düzey ziyaretler yıllar içinde gelişen ikili ilişkilerin bir boyutudur. 2005 yılının “Afrika yılı” ilân edilmesi, Afrika'ya açılım hedefinin bir kez daha vurgulanmasını sağlamıştır. 2008 yılında ise Afrika Birliği tarafından stratejik ortak ilân edilen

²⁹ Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ziyaret ettiği Afrika ülkeleri şunlardır: Cezayir, Cibuti, Çad, Ekvator Ginesi, Etiyopya, Fas, Fildişi Sahili, Gabon, Gambiya, Gana, Gine, Güney Afrika Cumhuriyeti, Kenya, Libya, Madagaskar, Mali, Mısır, Moritanya, Mozambik, Nijer, Nijerya, Senegal, Somali, Sudan, Tanzanya, Tunus, Uganda, Zambiya.

Türkiye için yeni bir dönem başlamış ve yine aynı yıl I. Türkiye-Afrika Ortaklık Zirvesi İstanbul'da düzenlenmiştir. Böylelikle, Türkiye-Afrika ilişkilerinin daha kalıcı bir zeminde ilerlemesi hedeflenmiştir. İkinci zirve ise Ekvator Ginesi'nin başkenti Malabo'da düzenlenmiş ve bu Zirve'nin ardından "2015-2019 Ortak Uygulama Planı" çerçevesinde Türkiye'nin bu dönemde Afrika ile eğitim, ticaret, kültür, yatırım, tarım, enerji, güvenlik ve ulaştırma gibi farklı alanlarda gerçekleştireceği projeler gerçekleştirilmiştir. Buna ek olarak, Afrika Birliği ile her beş yılda bir düzenlenecek Zirve toplantıları arasında bir kez "Bakan Düzeyinde Gözden Geçirme Konferansı" düzenlenmesine karar verilmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2021). Nitekim, 2013'ten itibaren "Afrika'ya Açılım" politikasının "Afrika ile Ortaklık" politikasına dönüştüğü ve 2000'li yılların Türkiye-Afrika ilişkilerinin gelişmesi yönünde önceki on yıllarda görülmemiş düzeyde güçlü bir siyasi iradenin bulunduğu gözlemlenmektedir. Bu siyasi yaklaşım, Türkiye'nin sadece Afrika ülkeleriyle daha güçlü bağlar kurmasını sağlamamakta aynı zamanda küresel bir aktör haline gelmesine hizmet etmektedir (Tepeciklioğlu, 2019: 164).

2000'li yıllarda gelişen Türkiye-Afrika ilişkilerinin bir diğer göstergesi ise gelişen ekonomik ilişkilerdir. 2003 yılında 5,4 milyar dolar olan Afrika kıtası ile ticaret hacmi 2020 yılı sonunda 25,3 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Diğer taraftan, Türkiye'nin Sahra-altı Afrika ülkeleriyle 2003'te 1,35 milyar dolar olan ticaret hacmi ise 2020'de 10 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Ekonomik iş birliğinin güçlendiğini ortaya koyan bir diğer gelişme ise 2016'dan bu yana düzenlenen Türkiye-Afrika Ekonomi ve İş Forumu'dur. Ticaret Bakanlığı ve Afrika Birliği'nin iş birliğiyle Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK)'nin organizasyonu ile 2018'de düzenlenen II. Türkiye Afrika Ekonomi ve İş Forumu'na ise 46 Afrika ülkesinden devlet başkanı, başbakan, bakanlar ve bakan yardımcılarını düzeyinde geniş bir katılım sağlanmıştır (Ticaret Bakanlığı, 2018). Bu iş forumunda Ticaret Bakanı Pekcan, Türkiye'nin 2003 yılında hayata geçirdiği Afrika açılımı ile Türkiye-Afrika ekonomik ilişkileri büyük dönüşüm geçirmiş ve 15 sene içinde Türkiye'nin Afrika kıtasına ihracatının 5 katına, ithalatının 3 katına çıktığını ve ticaret hacminin 20 milyar doları aştığını belirtmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2018). 2020'de pandemi koşulları dolayısıyla online gerçekleştirilen II. Türkiye-Afrika Ekonomi ve İş Forumu'nda ise Pekcan karşılıklı kazanımların önemine vurgu yapmış ve pandemi ortamında sağlık alanında daha fazla iş birliği yapılacağını ifade etmiştir. Bu vesileyle, Türkiye'nin Afrika kıtasındaki yatırımlarının 6 milyar dolara ulaştığını belirten Pekcan, şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

Şu an itibarıyla kıtada 42 ülkede büyükelçiliğimiz, 26 ülkede ticaret temsilciliğimiz bulunuyor. Sayın Cumhurbaşkanımızın destekleriyle ticaret temsilciliklerimizin tamamında atamaların yapılmış olduğunu belirtmekten memnuniyet duyuyorum. Ayrıca Afrika ülkeleriyle mevcut İş Konseyi sayımızı da 45'e ulaştırdık. Tüm bu olanakların da desteğiyle ikili ticaret ve yatırım ilişkilerimizin önümüzdeki süreçte çok daha ileri noktalara taşınacağını değerlendiriyoruz. Bunun için Afrika ülkelerinden dostlarımızla ortak çalışmalarımızı sürdüreceğiz (Ticaret Bakanlığı, 2020).

Tablo 1: Türkiye-Afrika İthalat-İhracat Verileri 1997-2016 (milyon \$)

Yıl	Kuzey Afrika		Sahra-altı Afrika	
	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat
1997	1.812.554	980.157	384.818	253.395
1998	1.493.195	1.506.038	265.160	316.195
1999	1.403.964	1.343.558	283.462	311.453
2000	2.257.119	1.087.400	457.101	285.324
2001	2.114.680	1.149.647	704.000	371.236
2002	857.970	1.266.596	380.669	430.060
2003	933.480	1.576.974	616.185	554.243
2004	1.169.948	2.203.356	1.428.470	764.791
2005	1.584.201	2.544.398	1.632.270	1.086.849
2006	1.676.694	3.096.665	2.233.388	1.469.127
2007	2.285.434	4.029.683	2.821.104	1.946.661
2008	3.535.990	5.850.262	2.060.486	3.212.341
2009	2.237.693	7.415.776	1.700.198	2.738.866
2010	3.098.091	7.025.168	1.725.916	2.257.898
2011	3.342.054	6.701.089	3.424.658	3.632.879
2012	3.308.343	9.443.604	2.613.447	3.913.246
2013	3.508.479	10.041.750	2.522.630	4.103.794
2014	3.435.769	9.757.935	2.502.192	3.996.487
2015	3.006.965	8.527.126	2.092.386	3.921.798
2016	3.200.795	7.755.071	2.154.733	3.650.930

Kaynak: Tepeciklioğlu, Tepeciklioğlu ve Ünal, 2018: 609-610.

Yukarıdaki tabloda da görülebileceği gibi, Türkiye'nin hem Kuzey Afrika hem de Sahra-altı Afrika ülkeleri ile ithalat ve ihracat hacminde bir artış bulunmaktadır. 2001'den itibaren ihracat hacminin sürekli bir büyü-

me yakaladığı ve bu büyümenin 2010 ve 2015'te bir düşüş yaşadığı yine tablodan anlaşılmaktadır. Afrika ile Türkiye'nin ticaret hacminde yaşanan bu artış siyasi alanda ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki çabaların ekonomik alandaki meyvesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim, 1997'te 1,2 milyar dolar olan ticaret hacminin 2013 yılında 14,1 milyar dolara ulaştığı dikkate alındığında Türkiye ve Afrika ekonomik ilişkilerinde bu dönemin öncesinde görülmemiş bir canlanma yaşadığı açıkça görülmektedir. Buna ek olarak, her ne kadar Türkiye'nin Kuzey Afrika ülkeleri ile olan ticaret hacmi, Sahra-altı Afrika ülkeleri ile olan ticaret hacminden fazla da olsa, 1997-2016 arasındaki dönemde bu bölge ile ticaretin bir artış eğilimi içinde olduğunu söyleyebiliriz. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde Türkiye'nin çok yönlü olarak geliştiği görülmektedir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında Afrika ile gelişen bu ilişkilere paralel olarak Covid-19 sürecinde Türkiye'nin kamu diplomasisi faaliyetlerini daha derinleştirdiği ortaya konulacaktır.

C. COVID-19 SÜRECİNDE TÜRKİYE-AFRIKA İLİŞKİLERİ

Çalışmanın bu kısmında Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın salgın ve Afrika kıtasının salgınla mücadelesi konusundaki görüşleri, kamu diplomasisinin orta vadeli etkiye sahip bir stratejik iletişim unsuru olarak analiz edilecektir. Buna ek olarak, TİKA ve İHH'nın bu süreçte Afrika'ya yaptığı sağlık alanındaki yardımlar Afrikalı halklarla kurulan bağların yeni bir boyut kazanmasını sağlamıştır. Bu noktada, sağlık sistemleri salgın öncesinde de oldukça kötü durumda olan Afrika ülkeleri için hayati önem taşıyan bu yardımların oldukça kritik bir öneme sahip olduğunu belirtmek gerekir. Bazı veriler dikkate alındığında salgının Afrika kıtası için ne kadar büyük bir krizi beraberinde getirdiği daha açık bir şekilde anlaşılabilir. Hastane yatağı açısından bakıldığında Sahra-altı Afrika 1000 kişi başına dünya genelinde en düşük hastane yatağına sahiptir.

Öyle ki, Sahra-altı Afrika ülkelerinin büyük kısmında toplam 20'den az sayıda yoğun bakım yatağı bulunmaktadır. Sağlık harcamalarına bakıldığında Batı Afrika ülkelerinde nüfusun büyük kısmında kişi başına düşen sağlık harcamalarının 50 doların altında olduğu görülmektedir. İtalya'da ise 10,000 kişiye 34 doktor düştüğü ve kişi başına 2840 dolar sağlık harcaması yapıldığı bilinmektedir (Dedeler ve diğ., 2020: 304). Bu çarpık tablo, Afrika'nın salgın karşısında ne kadar zor durumda kaldığını anlamak için yeterlidir. Salgın sürecinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan küresel sistemdeki eşitsizliklere vurgu yaparak Afrika ülkeleri ve diğer az gelişmiş ülkelerin yanında olduklarını birçok kez konuşmalarında vurgulamıştır. 8 Ekim 2020'de gerçekleştirilen Türkiye-Afrika Ekonomi ve İş Forumu'nun

açılış oturumunda konuşan Erdoğan, Covid-19 salgınının “son bir asrın en büyük sağlık krizlerinden biri” olduğunu belirtmiştir.

Batılı gelişmiş ülkelerin maske savaşlarına giriştiği bir dönemde Afrika halkları salgın karşısında maalesef kaderlerine terk edildi. Covid-19 hastalığı küresel sistemdeki çarpıklıkları gösterirken sistemin yapısından kaynaklanan eşitsizlikleri daha da derinleştirdi. Bu tarz sıkıntılı dönemler, dostlukların da sınanacağı kritik eşiklerdir. Bizim kültürümüzde dost ve gerçek dostluk şöyle tarif edilir; ‘İyi dost iyi günde çağrıldığında, kötü günde ise çağrılmadığında gelendir’ denilir. Biz de koronavirüs salgınının en sancılı döneminde vatandaşlarımızın ihtiyaçlarını karşılarken dost ve kardeşlerimizin de yardımına koştuk (Anadolu Ajansı, 2020a).

Afrika'nın salgın karşısında yalnız olmadığını belirten Cumhurbaşkanı Erdoğan, gerçek dostluk bağlarının böyle zor zamanlarda daha açık bir şekilde anlaşıldığını vurgulamaktadır. Yine konuşmasında 49 Afrika ülkesine Türk malı solunum cihazları, tulum ve maske yardımıyla bulunan Türkiye, Afrikalı toplumların bu zor dönemde yanında olduğunu açıkça göstermiştir. Ayrıca, Türkiye ve Afrika'nın “kader ortağı” olduğunu vurgulayan Cumhurbaşkanı Erdoğan Türkiye'nin kıtaya yönelik yaklaşımının hiçbir zaman sömürgecilerle aynı olmadığını ve olmayacağını belirtmiştir. “Afrika ile ilişkilerimizin özü samimiyettir, kardeşliktir, dayanışmadır. Biz asla kısa vadeli çıkar peşinde değiliz” diyerek Afrika ile karşılıklı kazanımları önemsediklerini ifade etmiştir (Anadolu Ajansı, 2020). Cumhurbaşkanı Erdoğan Covid-19 sürecinde yaptığı konuşmalarda Batılı devletlerin Afrika ve diğer az gelişmiş bölgelere yönelik politikasını eleştirmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'a göre,

Tüm insanlığı etkileyen salgın günlerinde, ne yazık ki, gelişmiş ülkeler ve uluslararası kurumlar iyi bir imtihan veremedi. Batı'nın, başkalarının kanı, emeği, yer altı ve yer üstü zenginlikleri üzerinde inşa ettiği şatafat düzeni, salgınla birlikte bir kez daha ifşa oldu. Ağızlarından insan haklarını düşürmeyenler, milyarlarca insanın aşya uygun şartlarda erişimi konusunda kollarını dâhi kıpırdatmıyor. Dünyada halen 100'e yakın ülkenin ilk doz aşya ulaşmamış olması, kimi ülkelerin risklerinden dolayı vatandaşlarına uygulamaktan vazgeçtikleri aşları güya yardım kılıfı altında Afrika ve Asya'ya göndermek istemesi, meselenin vehametini göstermek açısından kâfidir (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2021).

Bu sözleriyle Erdoğan, sömürgeci güçlerin salgın sürecinde Afrika'da diğer bölgelerdeki halkların haklarını nasıl görmezden geldiğini vurgulamaktadır. Bu sürecin Batılı güçlerin insan hakları söylemleri konusundaki samimiyeti açısından da bir test niteliğinde olduğu dikkate alındığında Afrika yine kaderine terkedilmiş görünmektedir. Gelişmiş ülkeler ve kurumların yardım elini uzatmadığı Afrika ülkelerine Türkiye samimi bir şekilde desteğini ortaya koymuştur. Bunu kanıtlayan birçok örnek sunulabilir. TİKA'nın bu süreçte yaptığı yardımlar özellikle anlamlıdır. Böyle kritik bir dönemde Afrikalı halklarla büyük bir yardımlaşma örneği gösteren Türkiye, Afrika ile olan kadim bağlarını yeniden canlandırmıştır. Bu çerçevede, TİKA'nın girişimiyle Güney Sudan'ın başkenti Cuba'da 15 bin yıkanabilir ve tekrar kullanılabilir maske üretimi yapabilecek bir dikiş atölyesi kurulmuştur (TİKA, 2021a). Bu atölye kısa vadede pandemi ile mücadeleye katkı sağlarken, uzun vadede kadın istihdamına hizmet etmesi beklenmektedir.

TİKA'nın pandemi ile mücadelede destek olduğu bir diğer ülke ise Çad'dır Çad'a hijyen malzemesi temin etmiştir. Bu bağlamda, Encemine'nin 10 ilçesinde bulunan sağlık ocaklarına mekanik pedallı el yıkama cihazı ve sıvı sabun verilmiştir (TİKA, 2021b). Ayrıca TİKA, Tanzanya'nın koronavirüsle mücadelesine destek olmuştur. Cezaevlerinde kalan binlerce mahkûma temizlik ve hijyen malzemesi temin etmiştir (TİKA, 2021c). TİKA'nın pandemic ile mücadelede destek olduğu bir diğer ülke ise Güney Afrika'dır. Güney Afrika'da koronavirüsten olumsuz etkilenen 600 aileye gıda yardımında bulunmuştur. Özellikle ailesi ve kimsesi olmayan yetim, hasta ve bakıma muhtaç durumdaki yaşlı ve engellilere yardım kolileri ulaştırılmıştır (TİKA, 2020a). Bunlara ek olarak, Cezayir Kızılayı ile işbirliği yaparak ihtiyaç sahibi 400 aileye dağıtılması için 12-ton gıda malzemesi yardımı yapmıştır (TİKA, 2020b). Yine Kenya'nın başkenti Nairobi'deki gecekondu mahallelerine ve sel faciasından etkilenen zor durumdaki 1500 aileye gıda paketleri ve hijyen setleri ulaştırılmıştır. Bu yardımların Ramazan ayı boyunca yapılmış olması ise ayrıca anlamlıdır. TİKA, bu yardım projesinde Kenya Covid-19 Fonu ve İslami Eğitim ve Derneği ile işbirliği yapmıştır (TİKA, 2020c). TİKA'nın dışında Afrika'da pandemi ile mücadelede destek olan bir diğer hükümet dışı aktör ise İHH'dır. İHH'nin Afrika'ya yaptığı yardımlar Afrika halkları ile ilişki kurma konusunda önemli bir örnek oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu yardımları vatandaşlık diplomasisi kapsamında düşünmek mümkündür. Bu kapsamda, Sudan'ın başkenti Hartum'da Covid-19 ile ilgili farkındalık oluşturmak amacıyla hazırlanan, sabun, desenfektan, maske konusunda bilgilendirmelerin bulunduğu broşürler dağıtılmıştır. Yine Sudanlıların salgın konusunda bilinçlendirilmesi

için hijyen paketleri verilmiştir. Salgın sürecinden olumsuz etkilenen 315 aileye kumanya dağıtımı yapılmış ve bu yardımlar Ramazan ayı boyunca devam etmiştir (Anadolu Ajansı, 2020b). İHH'nın salgında yardım götürdüğü bir diğer Afrika ülkesi ise Güney Afrika'dır. Esasen, Güney Afrika dünyada vaka sayıları en yüksek ülkeler arasında yer almaktadır. Salgından en çok kayıt dışı işçiler, en dezavantajlı gruplar ve aile reisinin bulunmadığı aileler etkilenmiştir. Bu zor durumdaki grupların sağlıklı beslenmesine destek olan İHH, temel gıda maddelerinden oluşan yardım paketlerini ve Kuzey Kap ve KwaZulu-Natal bölgesindeki 617 aileye ulaştırmıştır (İHH, 2020).

SONUÇ

Küresel bir salgın ve sağlık krizi olan Covid-19 sadece sağlık sistemlerini değil aynı zamanda uluslararası ilişkileri de derinden etkileyen bir gelişme olarak nitelendirilebilir. Bu süreçte devletler salgınla mücadele edebilmek için tedbirler almış ve sağlık sistemleri ciddi bir sınav vermiştir. Devletlerin kendi vatandaşlarını salgından koruyabilmek adına aldığı önlemler salgının kontrol altına alınabilmesinde oldukça önemli hale gelmiştir. Bununla birlikte, başka ülkelerde yaşayan halklarla dayanışma ve yardımlaşma ise bu zor süreçte güçlü bağların kurulması için bulunmaz bir fırsat sunmuştur. Böylesine zor bir süreçte yardım elini Afrika ülkelerine uzatan Türkiye, salgın öncesinde yoğun bir şekilde yürüttüğü kamu diplomasisi faaliyetlerini zenginleştirme imkânı bulmuştur. Salgın öncesinde de karşılıklı kazanımları hedefleyen Türkiye Afrika'nın adeta "kötü gün dostu" olduğunu bu sağlık krizi vesilesiyle kanıtlanma fırsatı bulmuştur.

Böylelikle 2005 yılında ivme kazanan Türkiye'nin Afrika'ya açılımı ve sonrasında "stratejik ortaklık" düzeyine ulaşan ilişkiler salgın döneminde başarılı bir sınav vermiştir. Gelecekte Türkiye'nin Afrika ile ilişkilerinin daha da gelişmesi muhtemeldir. Kamu diplomasisinin uzun vadeli etkileri arasında değerlendirilebilecek kilit bireylerle etkileşim konusunda pandemi sürecinde Türkiye etkili bir strateji ortaya koymuş ve din, dil ve ırk ayrımı yapmaksızın farklı Afrika ülkelerinin yanında yer almıştır. Afrika ile Türkiye arasındaki köklü tarihi ve kültürel bağların güçlendirildiği bu süreçte TİKA'nın yardımları zor durumdaki Afrika halkları için büyük önem taşımaktadır. Hijyen koşullarının iyi olmadığı ve salgın dolayısıyla sağlıklı gıdaya erişimde yaşanan sorunların arttığı bu süreçte "kazan-kazan" anlayışıyla Afrika'ya ile iş birliğini güçlendirmiştir. Ayrıca Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın vurguladığı üzere Afrika ve Türkiye arasında yeniden kurulan "gönül köprüleri" aşılması zor görünen engellerin ve önyargıların aşılmasını sağlamıştır. Pandemi sürecinde Batı dışı bir aktör olarak Türkiye'nin Afrika

halklarına yönelik sergilediği bu dayanışma, uzun vadede kıta ile kurulan bağları daha da derinleştirecek ve daha güçlü ilişkilerin kurulmasına zemin hazırlayacaktır.

YEDİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE COVID-19 SALGINI BAĞLAMINDA TURİZM SEKTÖRÜ

Yasin SÖĞÜT*
Ayvaz BARTİK**

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşından sonra turizm sektörü dünya ekonomisi içinde önemli bir yere gelmiştir. Nitekim turizm sektörü yaklaşık %4-5 oranında büyüme hızı ile birlikte dünya hasıla miktarının yaklaşık %8'lik kısmını oluşturmaktadır. Ayrıca turizm dünyada toplam istihdamın yaklaşık %10'luk kısmını karşılamaktadır (WTO, 2021). Günümüzde turizm sektörü yarattığı çarpan etkisiyle yaklaşık 135 sektörü etkilemektedir. Turizm; ticaret, ulaşım, sağlık, inşaat, finans gibi endüstrileri de tetikleyip ödemeler dengesine katkıda bulunmaktadır.

Küresel sektör olarak önemli bir konumda yer alan turizm sektörü, krizlerden olumsuz etkilenmektedir. Turizme yönelik oluşan talep; ekonomik krizler, güvenlik sorunları veya sağlık problemleri gibi hassas olaylardan dolayı oldukça esnektir. Diğer mallar gibi depolanma özelliği bulunmayan turizm, ayrıca geleceğe devredilemez ve satılamaz. Geçmişte yaşanmış küresel krizler turizm sektöründe etki yaratarak hızla tüm dünyaya yayılmıştır. Etkileri itibari ile bütün dünyada ekonomik kayıplara neden olmuştur. Turizmin sektörünün etkilenme hızı göz önüne alındığında, Covid-19 salgını kadar ekonomiyi etkilememiştir (Tourism Economics, 2021).

Covid-19 virüsünü geçmişte yaşanan virüslerden ayıran en önemli özellik geniş alanlara çok hızlı yayılması ve seyahat kısıtlamaları gibi etkiler nedeniyle turizm sektörünü doğrudan etki altına almasıdır. Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan Covid-19 virüsü seyahat yasaklarına neden olmuş ve

* YÖK 100/2000 Doktora öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Bölümü, yasin.sogut1@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID ID:0000-0001-7274-0591

** Doktora öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Politikası, ayvazbartik@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2856-5137

turizmi olumsuz etkilemiştir. Virüsün yayılım hızı yüzünden turizm sektörü; konaklama, kara yolu ve hava yolu şirketlerinin faaliyetlerini durdurmalarına neden olmuştur. Böylece konaklama hizmeti veren işletmelerde faaliyetlerine ara vermiştir. Tüm bu kısıtlamalar birbirinden etkilenen küresel tedarik zincirini bozmuştur (Boone vd, 2020).

Bu çalışmada Covid-19 virüsünün küresel ekonomiyi etkilemesi göz önüne alınarak Türkiye turizmine etkilerinden söz edilmiştir. Bu çerçevede literatür taraması, turizm sektörü ve turizm çeşitleri hakkında kısa bir değerlendirme yapılmıştır. Sonrasında Türkiye’de turizm sektörünün yıllar itibari gelişimi ele alınıp, Covid-19 salgın dönemiyle beraber turizme yönelik verilen teşvik ve tedbirler incelenmiştir.

A. LİTERATÜR ÖZETİ

Stathis Polyzsos (2020), Turizm Talebi ve Covid-19 Salgını adlı çalışmasında Çinli turistlerin Avustralya ve ABD’ye ziyaretlerinde beklenen sonuçları araştırmıştır. Çalışmada yapay sinir ağları kullanılarak Covid-19’un Turizm üzerindeki etkileri test edilmiştir. Çıkan sonuçlara göre Covid-19’un etkisinin uzun olacağı ve bununla turizm sektörünü olumsuz etkileyeceği belirtilmiştir.

Kıvılcım Burcu (2020), Covid-19 Salgınının Turizm Sektörüne Muhtemel Etkileri başlıklı çalışmasında turizm sektöründe yeni bir dönemin başlayacağı, temassız dijital işlemler, sosyal mesafeli turlar ve izole tatillerin ön planda olacağı sonucuna varmıştır.

Jones Peter ve Comfort Daphne (2020), Covid-19 Crisis, Tourism and Sustainable Development (Covid-19 krizi, Turizm ve Sürdürülebilir Kalkınma) başlıklı çalışmalarında Covid-19’un sadece turizmi değil aynı zamanda turizm ile bağdaşan diğer sektörleri olumsuz etkilediğini ve durumun da ülkelerin kalkınmasını yavaşlattığı sonucuna varmışlardır.

Santus Kumar (2020), Impact of Covid-19 Pandemic on Tourism: Perceptions from Bangladesh (Covid-19 Pandemisinin Turizme Etkisi: Bangladeş’ten Algılar) isimli çalışmasında virüsün Bangladeş ekonomisindeki olumsuz etkilerinin uzun yıllar devam edeceğini belirtmiştir.

Alaeddinoğlu Faruk (2020), Covid-19 Pandemisi ve Turizm Üzerindeki Etkileri başlıklı çalışmasında pandemi nedeniyle insanların tatil anlayışının değiştiğini vurgulamıştır. Faruk (2020) pandemi döneminde insanların turizm kararlarında psikolojik tercihlerin ön planda tuttuğu sonucuna ulaşmıştır.

Suci Sandi Wachyuni (2020), The Impact of the Covid- 19 Pandemic: What Will the Future Behavior of Tourists Look Like (Covid-19 Pandemisinin Etkisi: Geleceğin Turist Davranışları Nasıl Olacak) isimli çalışmasında

turistlere yönelik anket çalışması yapmıştır. Anket sonuçlarına göre gelecekte turistlerin tekrar eski günlerine döneceği konusunda iyimser oldukları sonucuna varmıştır. Yazar ayrıca ankete katılan turistlerin gelecekte daha çok doğa turizmine yönelecekleri ve bunun için seyahat turlarını tercih edebileceklerine vurgu yapmıştır.

Yenişehirlioğlu Emirhan ve Salha Hamide (2019), Covid-19 Pandemisinin Türkiye İç Turizmine Yansımaları: Değişen Talep Üzerine Bir Araştırma başlıklı çalışmalarında anket yöntemini kullanmışlardır. Ankete düzenli tatil yapan katılımcılar katılmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre yerli turistlerin çoğunun rezervasyonlarını iptal ettiği ve 3-6 ay gibi sürelerde herhangi bir tatil planlarının olmadığı belirtilmiştir. Yazar katılımcıların insanların çok az olduğu, sosyal mesafenin yüksek olduğu, yazlık ve yayla gibi seçenekleri ise olumlu değerlendireceği sonucuna varmıştır.

B. TURİZM SEKTÖRÜ

Sektör olarak turizm; turistlerin yaşadığı yerlerden başka yerlere gitmesi, tekrar geri dönene kadar ki zaman içinde yapmış oldukları geziler kapsamında ihtiyaç duydukları konaklama, yeme içme, eğlenme, ulaştırma ve diğer bütün ihtiyaçlarını temin ettikleri faaliyet alanlarının tümüne verilen isimdir (Bahar ve Kozak, 2008: 38).

İnsanoğlunun boş geçirdiği zamanın bir alternatifi olan turizm faaliyetleri ilk dönemlere kadar uzanmaktadır. Bu eski dönemlerde turizm genel olarak insanların temel gereksinimlerini temin etmek amacıyla gerçekleşmiştir (Eralp, 1983: 1). Yazının, tekerleğin ve paranın ilk mucidi olan Sümerler tarafından ilk turizm faaliyetleri yapılmıştır. Daha doğrusu turizm faaliyetleri M.Ö. 4000 yılına kadar uzanmaktadır (Öğüt vd, 2003: 15).

Turizm eski zamanlarda maddi durumu iyi olanların yaptıkları bir alternatif faaliyet iken sanayi ve otomotiv sektörünün gelişmesi ile birlikte bir kitle turizmi haline dönüşmüştür. Yükselen bu kitle turizm hareketi neticesinde orta düzeyde refah durumu olan insanlar da bu faaliyete katılmaya başlamışlardır (Usta, 2009: 33).

Turizm hareketlerinin hızla yayılmasında etkili olan faktör ulaşım sektöründe meydana gelen gelişmelerdir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonrasında turizm modern şartlarda yapılmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında ise ulaşım, konaklama, spor merkezleri ve eğlence gibi büyük bir turizm sektörü ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 2007: 27).

Turizm sektörü sadece konaklama ve gezi faaliyetleri değil, bununla beraber pazarlama sektörü, fiziki planlama faaliyetlerini de içermektedir. Turizm genel olarak hizmet sektörü şeklinde olmasına karşın diğer tüm sektörlerle de iç içedir (Soyak, 2005: 10). Turizm sektörü KOBİ biçiminde

genel olarak kendi işi olan işletmeleri, büyük kapsamlı ulusal boyutta şirketleri ortak noktada buluşturan, farklı özellikleri barındıran ve homojen bir yapıya sahip olmayan sektörlerden biridir (Soyak, 2005: 17).

Turizm sektörünün farklı ekonomik birimlerle olan ilişkisi ve her geçen gün turist kapasitesinin artması ile beraber sektördeki gelir hacminin büyümesi turizm sektörünün değişmesine neden olmuştur. Sektör olarak turizm yapısının değişmesi ile hedeflenen amaçlar arasında; ölçek bazlı ekonomilerden faydalanma, turizm ticaretini ve pazarını denetlemek, teknolojik sistemlerin kullanımından meydana gelecek avantajlardan faydalanmak, büyük şirketlerin pazarlama ve kendi yarattıkları marka avantajından faydalanmak, şirketler için firma bütünlüğünün sağlanması adına finans sağlama kolaylığını artırmak gibi istekler yer alır (Yarcan,1994: 107).

C. TURİZM ÇEŞİTLERİ

Turizm büyük bir sektör olması nedeniyle birçok alt dalı barındırmaktadır. Herkesin farklı istekleri ve gereksinimleri itibarıyla turizm kendi içerisinde değişik alt dallara ayrılmıştır. Turizm çeşitleri konusunda birden çok sınıflandırma yapılmıştır (Kozak, 2012: 176). Turizm genelde turistlerin geldiği yerler göz önüne alındığında iç ve dış turizm şeklinde gruplandırılabilir (Youell, 1998: 11). İç turizm faaliyeti insanların kendi ülkelerinde yaptığı faaliyetlerdir. Dış turizm faaliyeti ise, insanların kendi ülkelerinden ayrı başka ülkelerde yaptığı seyahatlerdir. Dış turizm faaliyeti bir ülkeye gelen turistler ve ülkeden giden turistler şeklinde ikiye ayrılmıştır (Bahar ve Kozak, 2006: 35).

Turizm kavramı değişik kriterler açısından çeşitli sınıflara ayrılabilir. Bu sınıflandırmalar aşağıdaki gibidir (Bayer, 1992: 27-30).

- ✓ Katılan kişilerin yaş durumlarına göre turizm faaliyetleri
- ✓ Katılan kişilerin amaçlarına göre turizm faaliyetleri
- ✓ Yapılan seyahatlerin süresine göre turizm faaliyetleri
- ✓ Katılan kişilerin Sosyo-Ekonomik durumuna göre turizm faaliyetleri
- ✓ Turizm için kullanılan ulaşım araçlarının çeşitlerine göre turizm faaliyetleri

Turistler tercihlerine, maddi durumlarına ve sosyal yaşantısına göre uygun bir zamanda boş zamanını değerlendirmek için turizm faaliyetine katılırlar. İnsanların farklı olan ihtiyaçlarına göre turizm faaliyetleri; deniz turizmi, inanç turizmi, sağlık turizmi, dağ turizmi, yayla turizmi, mağara turizmi, tarih turizmi, kayak turizmi, botanik turizm ve ekonomik turizm şeklinde sınıflara ayrılmaktadır (Kozak v.d., 1997: 13).

D. TÜRKİYE'DE TURİZMİN GELİŞİMİ

Türkiye'de turizmin gelişimi Cumhuriyet öncesi dönem, planlı kalkınma dönemi öncesi ve planlı kalkınma dönemi şeklinde üç temel başlık altında incelenebilir.

1. Cumhuriyet Öncesi Turizm

Bu dönem, Türklerin Orta Asya bölgesinden göç etmesinden itibaren yer alan zaman dilimini oluşturmaktadır. Bu dönemde turizm faaliyetine ilk örnek teşkil eden olay Osmanlı devletinin buharlı gemilerle yaptığı ticari faaliyetlerdir (Kozak vd, 2014: 101).

1829'da başka devletlerden alınan Kırlangıç isimli gemi ile birlikte deniz turizmi faaliyetleri başlamıştır. Bu dönemde Aynalıkavak Tersanesinde yapımı tamamlanan gemilerle Bandırma ve Tekirdağ seferleri başlamıştır. Hemen ardından 1838 yılında Peyki Şevket gemisi inşa edilerek Fransa'ya bir sefer düzenlenmiştir (Öztaş ve Karabulut, 2007: 7).

1863'de düzenlenen Serg-i Umum-i Osman-i faaliyeti iç turizm bakımından yapılan ilk turizm olarak kayıt altına alınmıştır. Ayrıca 1890 yılında devlet tarafından kabul edilmiş olan ve yabancılara dönük olarak yapılan, turizm rehberlik amacı taşıyan Seyyahine Tercümanlık kanunu kabul edilmiştir. Bu kanun dış turizme ilk örneği teşkil etmektedir (Kozak vd, 2014: 101).

2. Planlı Kalkınma Öncesi Turizm

Planlı kalkınma öncesi (1923-1962), turizm konusunda ilk faaliyet gösteren kurum Raşit Saffet ve bir grup aydın kişiler tarafından kurulmuş olan "Seyyahin Cemiyeti" dir. Bu kurum daha sonraları "Türkiye Turing Kulübü" olarak ismini değiştirmiş ve ardından ise "Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü" ismini almıştır. Bu kurumun çabaları sonucunda ilk turizm faaliyetleri olan tercümanlık ve rehberlik sınavları yapılmış, karayolu haritaları yapılmış ve ilk afişler bastırılmıştır (Kozak vd, 1997: 83).

Türkiye'de turizm ile ilgili ilk kanun çalışması 1934'te çıkarılan İktisat Vekaleti Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında 2450 Sayılı Kanun'dur (Yağcı, 2003: 17). 1934 'de turizm tanıtma işleri bir müdürlük olarak Ticaret Bakanlığı bünyesine alınmış, 1943 yılında Basın Yayın Umum Müdürlüğüne, 1949 yılında ise Turizm Genel Müdürlüğü bünyesine alınmıştır. Turizm faaliyetleri için yapılacak teşvik yatırımları konusu 1950 yılında Turizm Müesseselerini Teşvik Kanunu ile gündeme alınmış ve aynı sene içerisinde Türkiye Emlak Kredi Bankası tarafından 1.000.000 TL'lik kredi fonu sağlanmıştır. 1953'de 6086 Sayılı Turizm Sektörünü Teşvik Kanunu çıkarılmış, bu kanunla beraber turizm sektörüne yatırım yapmak isteyen girişimciler için 10 yıl süreyle vergiden muafiyet sağlanmıştır. 1955'de Turizm

Bankası kurularak turizm endüstrisinin finans ihtiyacı karşılanmış, 1957 senesinde “Basın Yayın ve Turizm Vekaleti” ismiyle bir bakanlık birimi kurulmuştur (Tunç ve Saç, 1998: 98).

3. Planlı Kalkınma Sonrası Turizm

1960 yılı ve onu izleyen yıllar Türkiye’de kalkınma planlarının yapıldığı ve turizm sektöründe gelişmelerin arttığı dönemdir. Bu yıllarda bölgeler için kaynak oluşturulmuş, bölgeler için fiziksel olarak planlamalar yapılmış, altyapı yatırımları gerçekleştirilmiş ve liderlik yapacak tesisler inşa edilmiştir (Acuner, 2006: 29).

1963-1983 yılları arasında turizm politikalarının asıl amacı turizm sektörü ile ödemeler dengesini sağlamak, döviz girişini artırmak, istihdam oluşturmak ve Türk vatandaşlarının tatil yapması için olanaklarının artırılması gösterilebilir. Bu dönemde Turizm Bakanlığının kurulması ile birlikte teşvikler artmış ve turizm sektörü hareketlilik yaşamıştır. Bu dönem aralığında yaşanan diğer gelişmeler ise şunlardır; Turizm Bankası kurulmuş, 1972’de Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği kurulmuş, 1982’de 2634 sayılı ‘Turizm Teşvik Kanunu’ çıkarılmıştır. Bu kanun, yatırım faaliyetlerinin öncelikli olarak turizm sektörü alanlarına kaydırılması adına önemlidir. 1983 yılı ve sonrası Türkiye’de özelleştirmenin hız kazandığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu dönemde Turizmi Geliştirme Vakfı, TÜR-SAB, Türkiye otelciler Birliği ve Turizm Yatırımcıları Derneği gibi birlikler vasıtasıyla turizm özel bir sektör halini almıştır (Yağcı, 2003: 204).

2001 ve 2005 yılları arasında uygulanan 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile 13.6 milyon turist ve 11.6 milyar dolar gelir hedefi koyulmuştur. Yine bu dönemde turizmin potansiyel olarak bölgeler arasında dağılacağı, KOBİ statüsüne küçük işletmelerinde alınacağı açıklanmıştır (DPT, 2000).

2007- 2013 yılında hazırlanan 9. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda; turizm potansiyeli olan fakat henüz keşfedilmemiş bölgeleri geliştirmek, yurt içi ve yurt dışında bulunan kültür varlıklarının korunması, pazarlama ve ulaştırma sektörlerine iyileştirmeler ve rekabet gücünü geliştirmek adına çalışmalar hedeflenmiştir (DPT, 2006). 2014-2018 10. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda ise mesleki faaliyetlerin artması için kursların verileceği, sağlık turizminin geliştirilmesi, turist başına elde edilen gelirin artırılması gibi başlıklar yer almıştır (Kalkınma Bakanlığı: 2013).

Türkiye’de 2003 yılı ile 2021 yılının Ocak-Eylül ayları arasında elde edilen turizm gelirleri ve ortalama harcama payının verildiği tablo 1’de 2003 yılında 10,1 milyar dolar turizm geliri elde edilmiştir. Turizm geliri 2004 yılında 13,06 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. 2008 yılında turizm geliri 19.063 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılında 24 milyar dolar olan turizm geliri 2019 yılında 28,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye'de 2020 yılında turizm geliri Covid-19 nedeniyle 9 milyar dolar seviyesine kadar inmiştir. 2019 yılında ortaya çıkan ve tüm dünyayı etkileyen virüs özellikle turizm sektörüne büyük darbe vurmuştur. Ülkelerin sınır kapılarını kapatması ve seyahat kısıtlamaları nedeniyle 2020 yılında Türkiye'ye gelen turist sayısı oldukça düşmüştür. Yabancı turist gelmemesi ile beraber turizm geliri azalmıştır. 2021 yılının Ocak-Eylül döneminde elde edilen turizm geliri ise 12,7 milyar dolar olmuştur. Yapılan harcamalara bakıldığında 2003 yılında yabancıların yaptığı harcamalar ortalama 740 dolar ülke vatandaşlarının yaptığı harcamalar ortalama 1384 dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. 2020 yılında ise 716 dolar yabancıların yaptığı harcama, 926 dolar ise yerli vatandaşların yapmış olduğu harcama tespiti yapılmıştır.

Tablo 1: Türkiye'de Turizm Geliri

Yıllar	YABANCI TURİST		YERLİ TURİST	
	Gelir (Milyar dolar)	Harcama (dolar)	Gelir (Milyar dolar)	Harcama (dolar)
2003	10,1	740	3,6	1384
2004	13,06	759	3,8	1262
2005	15,7	766	4,3	1214
2006	13,9	722	4,4	1153
2007	15,9	692	4,7	1121
2008	19,6	742	5,4	1191
2009	19,06	697	5,6	1222
2010	19,1	670	5,5	1231
2011	22,2	709	5,6	1168
2012	22,4	715	6,3	1241
2013	25,3	749	6,7	1252
2014	27,7	775	6,2	1130
2015	25,4	715	5,8	970
2016	15,9	633	5,9	978
2017	20,2	630	5,9	903
2018	24,0	617	5,3	801
2019	28,7	642	5,6	796
2020	9,0	716	2,8	926
2021**	12,7	774	4,0	1048

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı İstatistikleri, <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>

2021 yılının ilk yedi aylık istatistiklerine göre yabancıların yapmış olduğu ortalama harcama 774 dolar, ülke vatandaşlarının yapmış olduğu harcama ortalama 1048 dolar olarak gerçekleşmiştir. 2021 yılında bazı ülkelerin seyahat kısıtlamalarını kaldırmasıyla Türkiye'de turizm sektörü yeniden ivme kazanmıştır. Pandemi süresi boyunca iç turizm hareketleri de iller ara-

sı seyahat kısıtlamaları nedeniyle duraksamıştır. Azalan turizm gelirinin ve turizm giderinin ihracat ve ithalat içindeki payı da olumsuz etkilenmiştir.

Tablo 2’de Türkiye’de yıllar itibari ile turizm gelir ve giderinin ihracat ve ithalata oranları verilmiştir. 2003 yılında turizm gelirinin ihracata oranı %29,3 iken turizm giderinin ithalata oranı %3,5 olarak gerçekleşmiştir. Yıllar itibari ile dalgalı bir seyir izleyen turizm gelirlerinin ihracata oranı 2019 yılında %20,1, aynı şekilde turizm giderlerinin ithalata oranı 2019 yılında %2,1 olarak gerçekleşmiştir. Covid-19 nedeniyle 2020 yılında turizmin hem ihracat hem de ithalat içindeki payı düşmüştür. Nitekim turizm/ihracat oranı bir önceki yıla göre yaklaşık %13 gibi yüksek oranda azalma kaydetmiştir. Aynı şekilde turizm/ithalat oranı bir önceki yıla göre yaklaşık %1,5 azalarak %0,5 olarak gerçekleşmiştir. Pandemi Türkiye’de ihracatı da olumsuz etkilemiştir. 2019 yılında 171,5 milyar dolar ihracat yapılırken 2020 yılında ihracat azalmış ve 169,1 milyar dolar olmuştur. Tüm dünya’da ekonomiyi olumsuz etkileyen virüs Türkiye’de birçok alanda ekonomik sorunlar meydana getirmiştir. Türkiye önemli turizm merkezi olarak virüsün etkilerini fazlasıyla yaşamıştır. Devlet destekleri ve teşviklerine rağmen 2020 yılında istenen ekonomik durum sağlanamamıştır. Bu nedenle birçok konaklama tesisi kapanmanın eşiğine gelmiştir.

Tablo 2: *Turizm Gelir ve Giderlerinin İhracat ve İthalat İçindeki Payları (Milyar Dolar)*

Yıllar	İhracat Rakamları	Turizm Geliri	Turizm/İhracat Oranları	İthalat Rakamları	Turizm Gideri	Turizm/İthalat Oranları
2003	47,2	13,8	29,3	69,3	2,4	3,5
2004	63,1	17,0	27,0	97,5	2,9	3,0
2005	73,4	20,3	27,7	116,7	3,3	2,9
2006	85,5	18,5	21,7	139,5	3,2	2,3
2007	107,2	20,9	19,5	170,0	4,0	2,4
2008	132,0	25,4	19,2	201,9	4,2	2,1
2009	102,1	25,0	24,5	140,9	5,0	3,6
2010	113,8	24,9	21,9	185,5	5,8	3,2
2011	134,9	28,1	20,8	240,8	5,5	2,3
2012	152,4	29,3	19,2	236,5	4,5	1,9
2013	157,6	34,3	21,3	242,1	5,2	2,1
2014	151,8	32,3	21,8	251,6	5,4	2,2
2015	143,9	31,4	21,9	207,2	5,6	2,8
2016	142,6	22,1	15,5	198,6	5,0	2,5
2017	156,9	26,2	16,7	233,7	5,1	2,2
2018	167,9	29,5	17,5	223,0	4,8	2,2
2019	171,5	34,5	20,1	202,7	4,4	2,1
2020	169,1	12,0	7,0	219,1	1,1	0,5

Kaynak: TÜRSAB, <https://www.tursab.org.tr/turkiye-turizm-istatistikleri>

Tablo 3' de 2006 ve 2021 yılının ilk yedi ayı arasında Türkiye'ye gelen turist sayıları verilmiştir. Tablo incelendiğinde; 2006 yılında ülkemizi ziyaret eden turist sayısı 23 milyon kişi iken bu rakam 2010 yılında 32 milyon kişiye ulaşmıştır. 2015 yılında 41 milyon turist çeken Türkiye, 2018 yılında ise 46 milyon kişi tarafından ziyaret edilmiştir. 2019 yılında Türkiye'yi 45 milyon kişi ziyaret etmiştir. 2019 yılında ortaya çıkan ve dünyayı etkisi altına alan virüs nedeniyle Türkiye'ye gelen turist sayısı 2020 yılında rekor düşüşle 9 milyon kişiye düşmüştür. Özellikle seyahat yasakları nedeniyle tüm ülkeler giriş çıkışları kapatmıştır. Sonuç olarak Türkiye büyük bir gelir kaybına maruz kalmıştır.

Tablo 3: Yıllar İtibari ile Türkiye'ye Gelen Turist Sayıları (Milyon Kişi)

Yıllar	Gelen Turist Sayıları	Değişim Oranları (%)
2006	23,9	-4,4
2007	27,2	13,8
2008	31,1	14,3
2009	31,7	2,0
2010	32,9	3,9
2011	36,7	11,4
2012	37,7	2,5
2013	39,8	5,6
2014	41,6	4,4
2015	41,1	-1,2
2016	30,9	-24,8
2017	37,9	22,8
2018	46,1	21,4
2019	45,0	11,8
2020	12,0	-71,0
2021**	4,3	-

Kaynak: *Kültür ve Turizm Bakanlığı İstatistikleri*, <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>

Türkiye sahip olduğu birçok özellik ile dış ülkelerin ilgisini çekmeyi başarmıştır. Turizm cenneti olarak kabul edilen Türkiye'ye farklı ülkelerden turist gelmektedir. Bu ülkeler arasında Rusya, Almanya ve Bulgaristan ilk üç sırayı almıştır. Tablo 4'de 2019-2020 yılı arasında Türkiye'ye en çok turist gönderen beş ülke verilmiştir. Tablo incelendiğinde; 2019 yılında Rusya'dan Türkiye'ye gelen ziyaretçi sayısı 710,293 kişi olmuştur. 2020 yılında Covid-19 nedeniyle Rusya'dan gelen ziyaretçi sayısı azalmıştır. Nitekim 2020 yılında gelen ziyaretçi sayısı 317 bine düşmüştür. Virüs ile birlikte diğer ülkelere gelen ziyaretçi sayılarında da önemli düşüşler

yaşanmıştır. 2019 yılında Almanya'dan gelen ziyaretçi sayısı 803,483 bin kişi iken 2020 yılında bu rakam azalarak 356 bin seviyelerine kadar inmiştir.

Tablo 4: Türkiye'ye Ziyaretçi Gönderen Ülkeler 2019-2020

Yıllar	2019	2020
Rusya	710.293	317.088
Almanya	803.483	356.696
Bulgaristan	738.784	399.460
İngiltere	333.788	118.579
İran	558.776	220.108

Kaynak: TÜRSAB, <https://www.tursab.org.tr/turkiye-turizm-istatistikleri>

Türkiye turizm amaçlı konaklama tesisleri ile dünya da önemli konumda yer almaktadır. Birçok otel ve pansiyona sahip olan Türkiye önemli turizm merkezi haline gelmeyi başarmıştır. Tablo 5'de Türkiye'de konaklama istatistikleri verilmiştir. Tablo İncelendiğinde; konaklama amaçlı tesisleri kullanan yerli turist sayısı 2003 yılında 16 milyon iken 2010 yılında 28 milyona çıkmıştır. Bu rakam 2018 yılında 40,5 milyon seviyelerine ulaşmıştır. 2019 yılında tesislere gelen yerli turist sayısı 25,2 milyon kişi iken virüsün olumsuz etkisiyle beraber başlayan seyahat kısıtlamaları nedeniyle 2020 yılında yerli turist sayısı 16,8 milyon kişiye kadar düşmüştür. Tesislere gelen yabancı turist sayıları da Covid-19 nedeniyle rekor düzeyde azalmıştır. 2019 yılında tesislere gelen yabancı turist sayısı 30 milyon seviyelerinden 2020 yılında 10 milyon seviyelerine inmiştir. Ortalama kalma sürelerine bakıldığında yerli turist 2020 yılında ortalama 1,8 saat tesislerde kalmıştır. Yabancı turist ise 2020 yılında ortalama olarak 3,2 saat tesislerde kalmıştır. 2020 yılında Kalkınma ve Turizm Bakanlığı virüs nedeniyle turizme yönelik anket uygulamaları yapmamıştır. Bundan dolayı tesislerde kalma süreleri hesaplanamamıştır. Tesislere gelen ziyaretçi sayıları ve konaklama rakamları ise otel ve pansiyonların kayıt sayılarına göre hesaplanmıştır.

Tablo 5: Yıllar İtibari ile Türkiye'deki Konaklama Rakamları (Milyon kişi)

Yıllar	Tesise Gelen Sayısı			Geceleme			Ortalama Kalma Süresi		
	Yerli	Yabancı	Toplam	Yerli	Yabancı	Toplam	Yerli	Yabancı	Toplam
2003	16	11,3	27,3	28,8	50,9	79,7	1,80	4,52	6,32
2004	17,4	14	31,4	31,2	61,9	93,1	1,79	4,41	6,2
2005	18,3	16	34,4	31,7	70,8	102,7	1,74	4,40	6,14
2006	19,6	14	33,7	34,1	56,6	90,8	1,73	4,02	5,75
2007	24,2	19,6	43,8	41,8	74,1	115,9	1,77	3,79	5,56
2008	22,7	17,7	40,5	40,3	73,5	113,8	1,74	4,15	5,89
2009	25,8	19,3	45	44,7	79,6	124,3	1,75	4,13	5,88
2010	28	25,2	53,2	49	100,1	149,1	1,83	3,97	5,8
2011	29,1	26,1	56	54,7	101,5	156,2	1,83	3,89	5,72
2012	31,9	26,9	58,8	58,9	113,3	172,3	1,85	4,22	6,07
2013	32,7	26,8	59,5	59,8	109,9	169,7	1,83	4,10	5,93
2014	35,7	30,3	66	62,6	118,9	181,5	1,75	3,92	5,67
2015	40,3	27,6	67,9	68,2	109,2	177,4	1,69	3,96	5,65
2016	41,3	18	59,4	76,8	77,4	154,3	1,86	4,29	6,15
2017	39	22,9	61,9	75,7	80	155,8	1,94	3,49	5,43
2018	40,8	31,1	71,9	78,4	112,2	190,6	1,92	3,61	5,53
2019	25,2	30,1	34,3	46,9	112,1	84,9	1,8	3,2	2,84
2020	16,8	10,2	27,0	31,5	33,2	64,7	-	-	-

Kaynak: *Kültür ve Turizm Bakanlığı İstatistikleri*, <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>

E. TURİZME YÖNELİK ALINAN TEDBİR VE TEŞVİKLER

Pandemi süresi boyunca Türkiye turizmi olumsuz etkilenmiştir. Bu olumsuzluklar genel olarak iki aşamadan oluşmuştur. Bunlar; seyahat yasakları ile beraber sıcak para akışının kesilmesi ve turizm firmalarının ekonomik sıkıntılar nedeniyle devletten destek talep etmesi olmuştur. Oluşan bu sıkıntılar karşısında devlet ilk başta bazı önlemler almıştır. Öncelikli olarak gelir kaybı yaşayan firmaların borçları ertelenmiş ve firmalara finansman desteği sağlanmıştır. Genel olarak pandemi dönemi boyunca devletin almış olduğu tedbirler şu şekildedir;

- Konaklama tesisleri, seyahat şirketleri, turizm acentaları, yeme-içme sektörleri, eğlence ve organizasyon işletmeleri için KDV, muhtasar beyanname, SGK prim ödemeleri faiz alınmaksızın 6 ay ertelenmiştir.
- Otellerin ve konaklama tesislerinin randevu iptalleri nedeniyle vermiş oldukları avansları telafi etmek için bu işletmelere kredi fonu oluşturulmuştur.

- Vadesi gelmiş kredi borçları faizleriyle birlikte 3 ay ertelenmiştir ve turizm sektörünün kayıp yaşamaması adına bu süre 12 aya kadar uzatılabilecektir.
- Devlete ait kiralanmış arsa ve araziler için irtifak bedelleri, hasılat payları faizsiz olarak 6 ay ertelenmiştir.
- Turizme yönelik tüm sektörler için kredi garanti fonu limiti 25 milyardan 50 milyara çıkarılmıştır.
- Kredi garanti fonundan alınacak kredilerin %80'lik kısmını devlet, %20'lik kısmını ise bankalar risk olarak üstlenmiştir.
- Turizm acentaları için Eximbank kredilerde teminat oranı %100'e çıkarılmıştır.
- Vakıflar Müdürlüğüne ait Mısır Çarşısı, Kapalı Çarşı, Alipaşa Çarşısı ve Selimiye'de bulunan dükkanların kiralaları 3 ay ertelenmiştir.
- Firmalara işçi çıkarmamaları şartıyla 6 ay ödemesiz, toplam 36 ay vadeli ve %7,5 faiz oranıyla kredi verilmiştir.
- 120 gün olan prim gösterme günü 60 güne indirilmiştir.
- Sezonluk çalışan işçiler için 3 aylık kısa çalışma ödeneği sağlanmıştır.
- Asgari ücret destekleri uzatılmıştır.
- Konaklama vergileri ertelenmiştir
- Seyahatlerde KDV oranı %1'e düşürülmüştür (Kalkınma ve Turizm Bakanlığı, 2020).

Turizme yönelik alınan tedbir ve teşviklerle birlikte firma, acenta ve tesisler ekonomik olarak rahatlamıştır. Ancak pandemi süresinin uzaması ve ek tedbirler nedeniyle tüm sektörler gibi turizm sektörü de ciddi ekonomik kayıplar yaşamıştır. Yabancı turistlerin ülkeye gelememesi ile birlikte gerekli döviz girdisi sağlanamamıştır. 2021 yılında kısıtlamaların gevşetilmesi ile birlikte turizm sektörü tekrar canlılık kazanmıştır. Nitekim çoğu ülke seyahat yasaklarını kaldırmıştır ve böylece turizm faaliyetleri artmaya başlamıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

2019 yılında Çin'de ortaya çıkan ve tüm dünyaya yayılan Covid-19 salgını tüm sektörleri ekonomik açıdan darboğaza sürüklemiştir. Alınan kısıtlamalar ve sokağa çıkma yasakları ile beraber tüm dünya da ekonomi büyük sekteye uğramıştır. Ülkeler salgının ekonomik etkilerini telafi etmek adına birçok sektöre teşvik ve destekler sağlamıştır. Turizm sektörü yapısı itibarı ile olağanüstü olaylardan hemen etkilenmektedir. Özellikle ekonomik krizler ve salgınlar turizme darbe vurmaktadır. Covid-19 virüsü çıktığı andan itibaren turizm sektörünü olumsuz etkilemiştir. Tüm dünya

da olduğu gibi Türkiye'de bu salgından ekonomik olarak kayba uğramıştır. Önemli turizm merkezi kabul edilen ve dış ülkeler tarafından turizm cenneti olarak adlandırılan ülkemizde Covid-19 salgını turizm sektörünü büyük ölçüde etkilemiştir. Uygulanan kısıtlamalar ve seyahat yasakları nedeniyle ziyaretçi kabul etmeyen Türkiye'de turizme yönelik işletmeler zor durumda kalmıştır. İstihdam ve ekonomik olarak büyük konumda yer alan turizm sektörüne yönelik devlet tarafından teşvikler sağlanmıştır. Bu teşvikler kısa süreli olmasına rağmen turizm işletmelerine nefes aldirmiştir. Özellikle verilen krediler ve karşılıksız ödemeler ile birlikte işten çıkarılmalar azalmıştır. Ancak bu tedbir ve teşviklerin süreleri kısa olduğu için turizm işletmeleri işten çıkarmalara devam etmiştir. Yaşanan salgının Türkiye turizmine etkisi büyük olmuştur. Ekonomik kayıplar yaşanmış çoğu çalışan işsiz kalmıştır. Bunun önüne geçmek için devlet işsizlere verilen ödenek sürelerini uzatmalıdır. Yine işten çıkarmama adına asgari ücret destekleri yeniden gündeme getirilmelidir. Firmalara verilen kredi faizleri azaltılmalıdır ve vadeleri artırılmalıdır. Turizm sektörüne yönelik verilen desteklerin süresi uzatılmalıdır. Turizm sektörüne yönelik KDV iadeleri için devlet desteği sağlanmalıdır. Turizm sektöründen alınan katkı payları işletmelere iade edilmelidir. Dışarıdan turist çekmek için kolaylıklar sağlanmalıdır. Tur operatörlerine yönelik ulaşım destekleri sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aalbers, M. B. (2013). Neoliberalism is Dead: Long Live Neoliberalism, *International Journal of Urban and Regional Research*, 37 (3), 1083-1090.
- Aba, A. (2020). Covid 19'un Ekonomik Etkileri Üzerine https://www.istabip.org.tr/site_icerik/2020/hekimsozu/sayi9/syf_26.pdf.
- Acciari, L., Britez Carmen, D.J., Pérez Morales A. C. (2021). Right to Health, Right to Live: Domestic Workers Facing the COVID-19 Crisis in Latin America, *Gender&Development*, 29(1), 1-33.
- Acemoğlu, D., Robinson, J.A. (2015). *Ulusların Düşüşü*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Adıgüzel, M. (2020). Covid-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Makroekonomik Analizi, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar (Covid 19-Özel Ek), 91-221.
- Ahmad, M., Khan, Y. A., Jinag. C., Kazmi, S. J. H. & Abbas, S. Z. (2021). The Impact of COVID-19 on Unemployment Rate: An Intelligent Based Unemployment Rate Prediction in Selected Countries of Europe. *International Journal of Finance & Economics*. <https://doi.org/10.1002/ijfe.2434>.
- Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (21.04.2021). "Sosyal koruma kalkanı kapsamında yaptığımız yardımların tutarı 45,5 milyar liraya yaklaştı." Erişim adresi <https://ailevecalisma.gov.tr/tr-tr/haberler/bakan-selcuk-sosyal-koruma-kalkani-kapsamindayaptigimiz-yardimlarin-tutari-45-5-milyar-liraya-yaklasti/>,
- AKÇAY, Ü. & A. R. Güngen (2014). *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş: Küresel Kapitalizmin Geleceği*, İstanbul: Notabene.
- AKCA, M. (2020). Covid-19'un Havacılık Sektörüne Etkisi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*. 7(5), 45-64.

- Akgün, B., & Çelik, M. (2020). Yeni Normal Dönemde Küresel Yönetişim: Uluslararası Kurumların Geleceği. M. Şeker, A. Özer, & C. Korkut, *Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği* (367-384. ss.). Ankara: TUBA.
- Al, İ. (2012). Uluslararası Parasal Sistemde Aletirnatif Arayışlar: Dünya Parasının Uygulanabilirliği, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/55679>.
- Alpar, B. I. (2020). Covid-19 Salgın Sürecinde Kadın ve Hane İçi Emeği, Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri, Ed: Dilek Demirbaş, Veysel Bozkurt, Sayım Yorgun, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, ss: 171-184.
- Anadolu Ajansı (2020a). Cumhurbaşkanı Erdoğan: Covid-19 salgını son bir asrın en büyük sağlık krizlerinden biri. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-Covid-19-salgini-son-birasrin-en-buyuk-saglik-krizlerinden-biri/1999963> (Erişim: 28.06.2021).
- Anadolu Ajansı (2020b). “İHH Covid-19 farkındalığı için Sudan’da hijyen malzemesi dağıttı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ihh-Covid19-farkindaligi-icin-sudanda-hijyen-malzemesi-dagititi/1807816> (Erişim: 28.06.2021).
- Anandhi S. ve Deepa E. (2021). Protecting Livelihood, Health, and Decency of Work Paid Domestic Workers in Times of COVID-19, *Migration, Workers and Fundamental Freedoms*, 1st Edition, Routledge India, pp: 96-107.
- Arellano, C., Y. Bai & G. P. Mihalache (2020). Deadly Debt Crises: COVID-19 in Emerging Markets, *National Bureau of Economic Research* (Number 27275).
- Atalan, A. (2020). Is the Lockdown Important to Prevent the COVID-19 Pandemic? Effects on Psychology. Environment and Economy Perspective. *Annals of Medicine and Surgery*. 56, 38-42.
- Auray, S. & A. Eyquem (2020). *The Macroeconomic Effects of Lockdown Policies*, Sciences Po Publications, 2020-10.
- Aydın, M. K. (2000). ‘Neoliberal Dalga’ ya da ‘Küreselleşme’, *Bilgi* (2000-1), 2, 13-26.
- Aydın, M. K. (2003). *Sermayenin Küreselleşmesi: ‘Kapitalizmin Altın Dönemi’nden ‘Neoliberal Dalga’ya Uzanan Süreç*, İstanbul: Değişim Yayınları.
- Aydın, M. K. (2005). Türkiye Ekonomisi: Krizlerin Sorumlusu Kim. *Toplum ve Bilim*, 102, 92-102.
- Aydın, M. K. & Ö. Aksoy (2012). Finansal Krizler Üzerine Bir Değerlendirme, *Bilgi* (2012 Yaz), 24, 135-152.

- Aydın, M. K. & M. Z. Ak (2021). *Küresel Ekonomi-Politik Düzenin Baş Ağrısı: 'Batmayacak Kadar Büyük' Finans Kurumları*, (Ed.) Şahin Karabulut (2021), Tüm Yönleriyle Teoride Finans ve İktisat, Ankara: Gazi Kitabevi içinde: 254-265.
- Aydoğan, E. (2020), "Uluslararası Para Sisteminin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği", *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1), 91-120.
- Aydoğan, E. (2004). 1980'den Günümüze Türkiye'de Enflasyon Serüveni, *Yönetim ve Ekonomi*, 11(1), 91-110.
- Aykaç, M., Murat, G. (2020). Covid-19 ve Emek Piyasaları: Etkiler ve Muhtemel Yönelişler. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8 (2), 91-122.
- Aysan, A. F. (2020). *COVID-19 Salgınının Dünya Ekonomisini Etkilemesinde Belirsizlik ve Güven Kavramsallaştırması*. M. Şeker, A. Özer, & C. Korkut içinde, *Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği* (523-541. ss.). Ankara: TUBA.
- Azcona G., Bhatt A., Cattaneo U., Fortuny G., Gomis R. ve Kapsos S. (2020). *Fallout Of COVID-19: Working Moms Are Being Squeezed Out Of The Labour Force*, <https://data.unwomen.org/features/fallout-Covid-19-working-moms-are-being-squeezed-out-labour-force>, Erişim Tarihi: 11.05.2021.
- Azubiike, C. R. & Ebere, U. S. (2020). Potentials of Covid-19 for Economic Greatness in Agriculture: The Nigerian Case. *Journal of International Conference Series*, 1(3), 143-170.
- Bacık, G. & Afacan, İ. (2013). Turkey Discovers Sub-saharan Africa: The Critical Role of Agents in the Construction of Turkish Foreign-Policy Discourse. *Turkish Studies*, 14(3), 483-502.
- Bahar, O., Kozak, M. (2008). *Küreselleşme Sürecinde Uluslararası Turizm ve Rekabet Edilebilirlik*. Ankara: Detay Yayınları.
- Baki, S. ve Piyal, B. (2020). Covid-19 Pandemisi ve Benzeri Olağanüstü Durumlarda Sağlık Çalışanları Açısından İş-Aile Çatışması. *Sağlık ve Toplum*, Özel Sayı Temmuz, ss: 119-123.
- Baker, S.R., Steven, N. B., Stephen, J. D. & Terry, J. (2020). Covid-Induced Economic Uncertainty. *NBER Working Paper Series*. No: 26983.
- Bayar, M. Z. (1992). *Turizme Giriş*. İstanbul: Küre Ajans Basımevi.
- Bayram, İ. E. (2013). *Finans Odaklı Büyüme ve Avrupa'da Sosyal Refah Devletinin Geleceği: Kriz Sürecinde İsveç ve İrlanda Deneyimleri*, [(ed.) F. Şenses, Z. Öniş ve C. Bakır (2013), *Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen*, İstanbul: İletişim] içinde: 143-168
- BBC. (18.06.2021). "BBC Türkçe Haberler". [bbc.com: https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52072318](https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52072318) adresinden alındı.

- Bilgiç Ulun, A. (2020). Covid-19 Salgınının Küresel Düzeyde İncelenmesi: Ekonomik Etkiler ve Vergisel Önlemler. *Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 89-102.
- Bingöl, B. A., Türk, A., & Ek, R. (2020). Covid-19 Bağlamında Tarihteki Büyük Salgınlar ve Ekonomik Sonuçları. *Turkish Studies*, 15 (4), 189-200.
- Boissay, F. & Rungcharoenkitkul, P. (2020). Macroeconomic Effects of Covid 19: An Early Review, *BIS Bulletin*. No:7.
- Boone, L. Haugh, D., Pain N. ve Salins, V. (2020). Tackling the Fallout From COVID-19. İçinde (Ed: Baldwin, R. and di Mauro, B. W.) *Economics in the Time of COVID-19*.
- Boydak, A. B. (2018). Sosyal Güvenlik Hukuku Açısından Ev Hizmetlerinde Çalışanların Durumu, *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 8(1), 145-158.
- Buera. F. J., Fatta-Jaef, R.N., Hopenhayn, H., Neumeyer, P. A. & Shin. Y. (2021). *The Economic Ripple Effects of Covid 19*. *NBER Working Paper Series*, No:28704.
- Büyükipেকci, S., Hasanlı, N. (2020). *Dünya'da Covid-19 Virüsü Sebebi ile Oluşan Finansal Kriz ve Para Politikası*. Ankara: İksad Yayınevi.
- Calbay, H. ve Altay, S. (2021). Pandemi Sürecinde Çocuk ve Yaşlı Olmak, *Sosyal Hizmet*, Temmuz-Aralık 2, ss: 85-94.
- Carney, M. (2009). "The Evolution of the International Monetary System", <https://www.bis.org/review/r091123c.pdf>.
- Carver, Nick ve Pringle, Robert (2020). Gold Reserves in Central Banks-2020 Surver Results, <https://www.centralbanking.com/centralbanks/reserves/gold/7706776/gold-reserves-in-central-banks2020-survey-results>.
- Cavallo, A. (2020). Inflation with Covid Consumption Baskets. *NBER Working Paper*, No: 27352.
- Central Banks, ICE Benchmark Administration, International Monetary Fund, World Gold Council; <https://www.gold.org/goldhub/data/monthly-central-bank-statistics>, Coinmarketcap (2021), <https://coinmarketcap.com/charts/>.
- Ceylan, R. F., Özkan, B. & Mülazimoğulları, E. (2020). Historical Evidence for Economic Effects of COVID-19. *The European Journal of Health Economics*, 21, 817-823.
- Cinel, E. A. (2020). Covid 19'un Küresel Makroekonomik Etkileri ve Beklentiler. *Politik Ekonomik Kuram*, 4(1), 124-140.
- Crouch, C. (2014). *Neoliberalizmin Garip Ölumsuzlüğü*, İstanbul: Açılım Yayınları.
- Cull, N. J. (2009). *Public Diplomacy: Lessons from the Past*, Los Angeles: Figueroa Press.

- Çağlar, Ü. & Dışkaya, S. K. (2018). Küreselleşme, Uluslararası Para Sistemi ve Kriz, *İktisat Politikası Araştırma Dergisi*, 5(2).
- Çetin, A. (2019). *Nomisma: Bağımsız ve Millî Para Sistemi*, Alfa, İstanbul.
- Çevik, S. (2015). The Benefactor: NGOs and Humanitarian Aid. Turkey's Public Diplomacy, Senep Çevik ve Philip Seib (Ed.), New York: Palgrave Macmillan, 121-153.
- Çolak, Ö. F. (2015). Uluslararası Para Sistemi ve Döviz Rezervi, *Dünya Gazetesi*, 10 Nisan 2015.
- Deb. P., Furceri, D., Ostry, J. D. & Tawk, N. (2020). The Economic Effects of Covid-19 Containment Measures (July 2020). CEPR Discussion Paper No. DP15087. <https://ssrn.com/abstract=3661431>.
- Dedeler, M., Özdilek, Y. İ., Şimşek, F. İ. ve diğ. (2020). Covid-19 ve Afrika. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25(1), 300-311.
- Dedeoğlu, S., & Elveren, A.Y. (2017). *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın*, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Demir, F. (2013). *Büyük İstikrar Döneminden Büyük Durgunluk Dönemine: Krizdeki Kapitalizm veya Kriz Kapitalizmi*, [(ed.) F. Şenses, Z. Öniş ve C. Bakır (2013), Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen, İstanbul: İletişim Yayınları] içinde: 119-141.
- Demir, O. & Esen. A. (2021). Covid 19'un Yıkıcı Ekonomik Etkileri ve Türkiye Ekonomisinde Dönüşüm İhtiyacı. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 6(1), 88-105.
- Demir, Z. ve Toprak, Ö. (2020). Covid-19 Salgını Nedeniyle Yaşanan Karantina Günlerinde Kadınların Virüs ve Gündelik Yaşamla İlgili Tutum ve Davranışları, *Turkish Studies*, 15 (6), 91-413.
- Demirdizen, Ö. (2020). Ev Hizmetlerinde Çalışanlar Nakdi Ücret Desteği, <https://www.alomaliye.com/2020/05/06/ev-hizmetlerinde-calisanlar-nakdi-ucrer-destegi/>, Erişim Tarihi: 28.04.2021.
- Demmou, L., S. Calligaris, G. Franco, D. Dlugosch, M. A. McGowan & S. Sakha (2021). Insolvency and Debt Overhang Following the COVID-19 Outbreak: Assessment of Risks and Policy Responses, *OECD Economics Department Working Papers*, Number 1651, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/747a8226-en>.
- Dışişleri Bakanlığı (2021). Türkiye-Afrika İlişkileri, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa> (Erişim: 22.06.2021).
- Diego Cordero R., Concejero Tarriño L., Molina Lato M. Á. ve Muñoz Carpintero Á. G. (2021). COVID-19 and Female Immigrant Caregivers In Spain: Cohabiting During Lockdown, *European Journal of Women's Studies*, June, pp: 1-17.

- Donthu., N. & Gustafsson, A. (2020). Effects of COVID 19 on Business and Research. *Journal of Business Research*, 117, 284-289.
- Duran E. (17.05.2021). Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 'hibe' açıklaması esnafın yüzünü güldürdü. Anadolu Ajansı. Erişim adresi [https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/cumhurbaskani-erdoganin-hibeaciklamasi-esnafin-yuzunu-guldurdu/2245097](https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/cumhurbaskani-erdoganin-hibeaciklamasi-esnafin-yuzunu-guldurdü).
- Dündar, N. (2020). Küresel Salgınların Makroekonomik Etkileri Üzerine Bir Araştırma. *International Journal of Social Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 52, 837-852.
- Dünya Gazetesi (2015). Dünya Gazetesi, 30 Kasım 2015. <https://www.dunya.com/dunya/imf-yuan039i-sdr-sepetine-ekledi-haberi-299965>.
- Eğilmez, M. (25.06.2021). Ekonomik Daralmayı Minimum Düzeyde Tutabilmek İçin Öneri. Kendime Yazılar: <http://www.mahfiegilmez.com/2020/03/ekonomik-daralmay-minimumduzeyde.html> adresinden alındı.
- Eğri, T., & Doğaner, A. (2020). Covid-19 ve Ekonomik Kriz: Kobiler Özelinde Bir Değerlendirme ve Politika Önerileri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı*, 37, 128-145.
- Eichengreen B. & Frankel J. (1996). On The SDR, Reserve Currencies and the Future of the International Monetary System.
- Ekonomi. İşbank. (2021). Dünya ve Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler. İşbank.
- Eralp, Z. (1983). Genel Turizm, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Erdoğan, S., Yıldırım, D. Ç. & Gedikli, A. (2020). Dynamics and Determinants of Inflation During the COVID-19 Pandemic Period in European Countries: A Spatial Panel Data Analysis. *Düzce Tıp Fakültesi Dergisi*, 22(S1), 61-67.
- Erdoğan, B. Z. (2020). Yeni Normal Dönemde Tüketim ve Harcama Pratikleri, 495-519. M. Şeker, A. Özer,&C. Korkut içinde, Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği (s. 495-519). Ankara: TUBA.
- Eroğlu, E. (2020). Covid 19'un Ekonomik Etkilerinin ve Pandemiyle Mücadele Sürecinde Alınan Ekonomik Tedbirlerin Değerlendirilmesi. *International Journal of Public Finance*, 5(2), 211-236.
- Erdoğan, S. (2020). Covid-19 Krizi ve Kadın İstihdamı ve İşsizliği, <http://www.keig.org/Covid-19-krizi-ve-kadin-istihdami-ve-issizligi/>, Erişim Tarihi: 01.05.2021.

- Eroğlu, D. ve Gençay, H. (2020). Salgında Kadın Olmak Araştırma Raporu, Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği, Ekim, <https://kadinininsanhaklari.org/wp-content/uploads/2021/02/Salg%C4%B1nda-Kad%C4%B1n-Olmak-Uzun-Rapor-Final.pdf>, Erişim Tarihi: 02.04.2021.
- Fernandes, N. (2020). Economic Effects of Coronavirus Outbreak (COVID 19) on the World Economy. IESE Business School Working Paper No. WP-1240-E. <https://ssrn.com/abstract=3557504>.
- Fernández-González, R. Pérez-Pérez, M. I. & Pérez-Vas. R. (2021). Impact of The COVID-19 Crisis: Analysis of The Fishing and Shellfishing Sectors Performance in Galicia (Spain). *Marine Pollution Bulletin*, 169, 112463.
- Fine, B. & A. Saad-Filho (2017). Thirteen Things You Need to Know About Neoliberalism, *Critical Sociology*, 43 (4-5): 685-706. <https://doi.org/10.1177/0896920516655387>.
- Fornaro, L. & Wolf, M. (2020). Covid-19 Coronavirus and Macroeconomic Policy. CEPR Discussion Paper No. DP14529. <https://ssrn.com/abstract=3560337>.
- Fouts, Joshua S. (2006). Public Diplomacy: Practitioners, Policy Makers and Public Opinion, A Report of the Public Diplomacy and World Public Opinion Forum, Washington D.C.: April 9-11.
- Gherghina, ř., C., Armeanu. D. ř. & Joldeş, C. C. (2020). Stock Market Reactions to COVID-19 Pandemic Outbreak: Quantitative Evidence from ARDL Bounds Tests and Granger Causality Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17, 6729.
- Gopinath, G. (2019). The Future of the International Monetary System, IMF, Web: https://www.youtube.com/watch?v=y4ZLQOYIM14&ab_channel=Stanford.
- Görer YMM & Finansal Danışmanlık (28.05.2021). Türkiye İş Kurumu tarafından nakdi ücret desteği uygulamasına ilişkin usul ve esaslar yayımlanmıştır. Erişim adresi <https://gorerymm.com/upload/files/2020-62.pdf>
- Güler, C. (2021). Ev İşçiliğinin Türkiye'deki Görünümü: Kapsam, Boyut ve Sorunlar, Uluslararası Çalışma Örgütü https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/1771/wcms_803900.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim Tarihi: 20.08.2021
- Güler, C. & Benli, G. (2020). Peki Ya En Alttakiler, Ev İşçileri Dayanışma Sendikası (Evid-Sen) Covid-19 Raporu, Nisan, <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/382/ekutuphane3.5.2.1.25.pdf?sequence=1&isAllowed=y> Erişim Tarihi: 01.04.2021.

- Günay, C. (2015). A Model for Continuity and Change. Larbi Sadiki (ed.), Routledge Handbook of the Arab Spring, New York: Routledge, p.515-527.
- Gür, N., M. Tatlıyer & Ş. Dilek (2020). *Ekonominin Koronavirüsle Mücadelesi*, Ankara: SETA.
- Gürsakal, N. (2002). *Bilgisayar Uygulamalı İstatistik II*, Bursa: Alfa Yayınları.
- Haas, J. & Neely, C. J. (2020). Central Bank Responses to COVID-19. Economic Research (Federal Reserve Bank of ST. Louis), <https://research.stlouisfed.org/publications/economicsynopses/2020/04/21/central-bank-responses-to-Covid-19>.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2020). Anti-capitalist Politics in the Time of Covid-19, in Jacobin, [https://jac\[1\]obinmag.com/2020/03/david-harvey-coronavirus-political-economy-disruptions](https://jac[1]obinmag.com/2020/03/david-harvey-coronavirus-political-economy-disruptions).
- Hazine ve Maliye Bakanlığı, (22.06.2021). Erişim adresi: <https://hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı, (01.07.2021). Erişim adresi: <https://hmb.gov.tr/bakanlik-birimleri>.
- HMB (2021). Kamu Finansman İstatistikleri, <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>.
- HMB, Muhasebat Genel Müdürlüğü. Erişim adresi: <https://muhasebat.hmb.gov.tr/genel-yonetim-mali-istatistikleri>.
- Hocking, B. (2005). *Rethinking the New Public Diplomacy. The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*, Jan Melissen (Ed.), Hampshire: Palgrave, 28-47.
- ILO (2021). ILO Monitor: COVID-19 and the World of Work (25 January 2021). https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_767028.pdf (Erişim Tarihi: 11.06.2021).
- ILO (2021). Making Decent Work for a Reality for Domestic Workers, Progress and Prospects Ten Years After the Adoption of the Domestic Workers Convention, 2011 (No.189), https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_802551.pdf, Erişim Tarihi: 16.06.2021.
- ILO (2020a). Women Health Workers: Working Relentlessly in Hospitals and at Home, https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_741060/lang--en/index.htm. Erişim Tarihi: 12.05.2021.

- ILO (2020b). COVID-19 Crisis and the Informal Economy. International Labour Organization, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/briefingnote/wcms_743623.pdf, Erişim Tarihi: 12.05.2021.
- ILO (2020c). Impact of the COVID-19 Crisis on Loss of Jobs and Hours Among Domestic Workers, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_747961.pdf, Erişim Tarihi: 02.04.2021.
- ILO (2011). Measuring the Economic and Social Value of Domestic Work, Policy Brief No 3 Conditions of Work, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_156071.pdf, Erişim Tarihi: 21.04.2021.
- IMF (2020). IMF, <https://www.imf.org/external/mmedia/index.aspx>.
- IMF (2021). World Economic Outlook. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO> (Erişim Tarihi: 10.06.2021).
- IMF (2021A). <https://blogs.imf.org/2021/05/05/us-dollar-share-of-globalforeign-exchange-reserves-drops-to-25-year-low/>.
- IMF (2021B). <https://data.imf.org/regular.aspx?key=41175>.
- ING Ekonomi Notları. (2020). Ödemeler Bilançosu. ING.
- Isaković, N. P. (2020). COVID-19: What has COVID-19 Taught Us about Neoliberalism, <https://www.wilpf.org/Covid-19-what-hasCovid-19-taught-us-about-neoliberalism/#>
- Işık, E. (2020). Covid (19) Salgını ve Kadın Emeği: Türkiye'den Kadın Deneyimleri, *Politik Ekonomik Kuram*, 4 (2), ss: 219-241.
- İHH (2020). Güney Afrika'ya Sağlık ve Gıda Desteği. <https://www.ihh.org.tr/haber/guney-afrikaya-saglik-ve-gida-destegi> (Erişim: 28.06.2021).
- İMECE Ev İşçileri Sendikası (2020). Ev İşçileri Salgın Döneminde Unutuldu, <https://ekmekvegul.net/gundem/imece-ev-iscilerisendikasi-ev-iscileri-salgin-doneminde-unutuldu> Erişim Tarihi: 01.06.2021.
- İstanbul Ticaret Odası (30.04.2021). İş dünyasına yönelik corona virüs için alınan ekonomik tedbirler-destekler. Erişim adresi <https://www.ito.org.tr/tr/duyurular/destekler>
- İşkur (26.06.2021). Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü. Kısa çalışma uygulamasının süresinin uzatılmasına ilişkin duyuru. Erişim adresi <https://www.iskur.gov.tr/duyurular/kisa-calisma-uygulamasinin-suresinin-uzatilmasina-iliskin-duyuru>

- Jackson. J. K., Weiss. M. A., Schwarzenberg. A. B., Nelson. R. M. (2020). Global Economic Effects of COVID-19. https://www.everycrsreport.com/files/20200515_R46270_2b7dfd186cd4cda938446025db05fb767563efe4.pdf.
- Jaiswal, Dhruv (2020). Evaluations of International Monetary System, <https://www.yourarticlelibrary.com/international-trade/international-monetary-fund/evaluations-of-internationalmonetary-system/77043>.
- Jelilov, G., Lorember. P. T., Usman, O. & Yua, P. M. (2020). Testing the Nexus Between Stock Market Returns and Inflation in Nigeria: Does the Effect of COVID-19 Pandemic Matter?. *Journal of Public Affair*. 13. e2289.
- Jiang. C.. Zhang, Y.. Razi. U. ve Kamran. H.W. (2021). "The Asymmetric Effect of COVID-19 Outbreak. Commodities Prices and Policy Uncertainty on Financial Development in China: Evidence From QARDL Approach". *Ekonomiska İstraşivanja*. DOI: 10.1080/1331677X.2021.1930092.
- Kalaycıoğlu, S. ve Rittersberger-Tılıç, Helga (2001). *Evllerimizdeki Gündelikçi Kadınlar, Cömert Ablaların Sadık Hanımları*, Su Yayınları, Ankara.
- Karakoç, M, Kasapoğlu, M. (2019). Analitik Bütçe Sınıflandırması ve Seçilmiş Örneklerle Üniversite Uygulamaları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (70), 486-496.
- Kalın, İbrahim (2011). Soft Power and Public Diplomacy in Turkey. *Perceptions*, 16(3), 5-23.
- Kalkınma ve Turizm Bakanlığı, (2021). <https://ordu.ktb.gov.tr/TR-260927/sn-bakanimiz-mehmet-nuri-ersoy-Covid-19-salgini-nedeniy-.html>. Erişim Tarihi: 10.11.2021
- Khalid, U., Okafor, L. E. & Burzynska, K. (2021). Does the Size of the Tourism Sector Influence the Economic Policy Response to the COVID-19 Pandemic?. *Current Issues in Tourism*. <https://doi.org/10.1080/13683500.2021.1874311>.
- Kılıç, S. (2021). Does COVID-19 as a Long Wave Turning Point Mean the end of Neoliberalism, *Critical Sociology*, 47 (4-5): 609-623.
- Kocabaş, A. (2020). *Eşitsizlik ve Covid-19*, Türk Tabipler Birliği Covid-19 İzleme Kurulu, Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu, Eylül, 394-414.
- Kocaeli Ticaret Odası (2021). Koronavirüs kapsamında yapılan düzenlemeler ve alınan önlemler. Erişim adresi <http://koto.org.tr/koronavirus-kapsaminda-yapilan-duzenlemeler-ve-alinanonlemler-hd-5e847469937d7>

- Korneta, P. & Rostek, K. (2021). The Impact of the SARS-CoV-19 Pandemic on the Global Gross Domestic Product. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(10), 5246.
- Kosgeb (25.03.2021). KOBİ'lere KOVID-19 Kalkanı! bakan Varank KOSGEB'in "3'lü koruma paketi"ni açıkladı." Erişim adresi <https://www.kosgeb.gov.tr/site/tr/genel/detay/7426/kobilere-kovid19-kalkani-bakan-varank-kosgebin-3lu-koruma-paketini-acikladi>
- Kozak, N., Kozak, M., Kozak, M., (2012). *Genel Turizm İlkeler Kavramlar*. Ankara: Detay Yayınları.
- Kozak, N., Kozak, M., Kozak, M., (2014). *Genel Turizm İlkeler ve Kavramlar*. Ankara: Detay Yayınları.
- Krugman, P. N. (2001). *Politika Taşeronları ve Önemsizleşen Refah* (Çeviri: Neşenur Domaniç), İstanbul: Literatür.
- Kuruç, Bilsay (2016). Bretton Woods Antlaşmasının 70. Yılı, *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 34 (1), 7-26.
- Kutlay, M. (2013). *Euro Krizinin Politik Ekonomisi ve AB'nin Uluslararası Sistemdeki Geleceği*, [(ed.) F Şenses, Z. Öniş ve C. Bakır (2013), Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen, İstanbul: İletişim] içinde: 169-185.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı İstatistikleri, <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html> (Erişim Tarihi: 10.10.2021).
- Lai, H., Khan, Y. A., Thaljaoui, A., Chammam, W. & Abbas, S. Z. (2021). COVID-19 Pandemic and Unemployment Rate: A Hybrid Unemployment Rate Prediction Approach for Developed and Developing Countries of Asia. *Soft Computing*, <https://doi.org/10.1007/s00500-021-05871-6>.
- Lapavitsas, C. (2009). *Finansallaşmanın Krizi*, [(ed.) C. Lapavitsas (2009), *Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi*, İstanbul: Yordam Kitap (2nci Baskı)] içinde: 9-24.
- Leaven, L. & Valencia, F. (2008). *Systemic Banking Crises: A New Database*, *IMF Working Paper*, WP/08/224.
- Leonard, Mark, Catherine Stead ve Conrad Smewing (2002). *Public Diplomacy*, London: Foreign Policy Centre, <https://fpc.org.uk/wp-content/uploads/2006/09/35.pdf> (Erişim: 14.06.2021).
- Leonard, M. (2002). *Public Diplomacy*. London: The Foreign Policy Centre.
- Lui, D. I., Vandan N., Davies, S., Harman, S., Morgan, R., Smith, J., Wenham, C., Grepin K. A. (2021). *We Also Deserve Help During The Pandemic: The Effect Of The COVID-19 Pandemic On Foreign Domestic Workers In Hong Kong*, *Journal of Migration and Health*, 3: 100037.

- Madison, Angus (2005). *Growth and Intearaction in the World Economy*, The AEI Press.
- Marka (2021). Covid-19 ile mücadele ve dayanıklılık programı. Erişim adresi <http://www.marka.org.tr/destek/Covid-19-ile-mucadeleve-dayaniklilik-programi/40>
- Melissen, J. (2005). *The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice*. The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations, Jan Melissen (Ed.), Hampshire: Palgrave, 3-27.
- Merkez Bankası (2012). Merkez Bankası Bağımsızlığı, Merkez Bankası Yayını.
- Merkez Bankası (2020). Haftalık Para Banka İstatistikleri, <https://www.tcmb.gov.tr/>.
- Merkez Bankası (2020). Uluslararası Rezervler ve Döviz Likiditesi, <https://www.tcmb.gov.tr/>.
- Merkez Bankası (2020). Zorunlu Karşılık Oranlarına İlişkin Kararlar, <https://www.tcmb.gov.tr/>.
- Merkez Bankası (2021). Ödemeler Dengesi ve Döviz Kurları, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler/Odemeler+Dengesi+Istatistikleri/>.
- Merkez Bankası (2021). Uluslararası Rezervler ve Döviz Likiditesi, https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_18/5092/DataGroup/turkish/bie_ulusdovlkd/.
- Merkez Bankası (2021C). Para Arzı, https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket#collapse_4.
- Milani, F. (2021). COVID-19 Outbreak. Social Response and Early Economic Effects: A Global VAR Analysis of Cross-Country Interdependencies. *Journal of Population Economics*, 34, 223-252.
- Mishra, P. K. & Mishra, S. K. (2021). COVID-19 Pandemic and Stock Market Reaction: Empirical Insights From 15 Asian Countries. *Transnational Corporations Review*, DOI: 10.1080/19186444.2021.1924536.
- Mueller, Sherry (2009). The Nexus of U.S. Public Diplomacy and Citizen Diplomacy. *Routledge Handbook of Public Diplomacy*. Nancy Snow, Philip M. Taylor (Ed.), New York: Routledge, 101-111.
- Navarro, V. (2020). The Consequences of Neoliberalism in the Current Pandemic, *International Journal of Health Services*, 50 (3): 271-275. <https://doi.org/10.1177/0020731420925449>.

- Nimble N. (2021). Disaster and Intersectional Vulnerabilities: Loss of Livelihoods among Female Domestic Workers during Covid-19 and its Communalisation, *Journal of Comparative Literature and Aesthetics*, Spring 44 (1), pp: 11-22.
- Nicola, M., Alsafi, Z., Sohrabi, C., Kerwan, A., Al-Jabir, A., Iosifidis, C., Agha, M. & Agha, R. (2020). The Socio-Economic Implications of The Coronavirus Pandemic (COVID-19): A Review. *International Journal of Surgery*, 78, 185-193.
- OECD (2020). Foreign Direct Investment Flows in the Time of COVID-19, <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/foreign-directinvestment-flows-in-the-time-of-covid-19-a2fa20c4/>
- OECD (2021). OECD Sovereign Borrowing Outlook 2021, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/48828791-en>
- Okur, M. A. (2020). Covid-19 Salgını, Dünya Düzeni ve Türkiye. *Akademik Hassasiyetler*, 7(13), 311-335.
- OXFAM (2021). Eşitsizlik Virüsü, <https://www.kedv.org.tr/public/uploads/files/raporlar/2021/Oxfam%202021%20Es%CC%A7itsizlik%20Viru%CC%88su%CC%88%20Raporu.pdf>, Erişim Tarihi: 04.04.2021.
- Oosterlync, S. & S. González (2013). Don't Vaste a Crisis': Opening up the City Yet Again for Neoliberal Experimentation, *International Journal of Urban and Regional Research*, 37 (3), 1075-1082.
- Orakçı, Serhat (2018). *Türkiye-Afrika İlişkileri: Tarihi Süreç, Yaklaşımlar ve Beklentiler*, İstanbul: İnsamer
- Oral, İ.O., Eroğlu Sevinç, D. (2020). Covid-19 Eksenli Sağlık Krizinin Ekonomi Üzerindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme. *Yönetim Teorisi ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 58-70.
- Orbie, J. & F. De Ville (2020). Will the COVID-19 Crisis Herald the end of Neoliberal Globalization and the European Union's Free Trade Doctrine,.<https://cris.unu.edu/Covid-19-end-of-neoliberalglobalisation>
- Oshora, B., Nguse, T., Fekete - Farkas, M. & Zeman, Z. (2021). Economic Growth, Investment, Population Growth and Unemployment in Ethiopia. *SHS Web of Conferences*, 90, 01013.
- Öğüt, A., Güleş, H. K. ve Çetinkaya, A. Ş. (2003). *Bilişim Teknolojileri Işığında Turizm İşletmelerinde Yönetim-Enformatik Bir Bakış*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Öztaş, K. (2002). *Turizm Ekonomisi Genel Turizm Bilgileri*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- Öz, Erkan (2020). IMFCoin, Dünyanın Yeni Para Birimi Olabilir mi? <https://www.coinkolik.com/imfcoin-dunyanin-yeni-para-birimiolabilir-mi/>.
- Özcan, Y. (2020). Covid-19 Salgınının Vergi Gelirlerine Etkisi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar (Covid19-Özel Ek), 342-354.
- Özdemir, M. (2010). Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), 323-343.
- Özkan, M. (2012a). A New Actor or Passer-By? The Political Economy of Turkey's Engagement With Africa. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 14(1), 113-133.
- Özkan, Mehmet (2012b). Türkiye'nin Afrika'da Artan Rolü: Pratik Çabalar ve Söylem Arayışları, *Ortadoğu Analiz*, IV/46, (19-28).
- Özkan, M. (2013). Does 'Rising Power' Mean 'Rising Donor?' Turkey's Development Aid in Africa. *Africa Review*, 5(2), 139-147.
- Öztaş, K., Karabulut, T. (2006). *Turizm Ekonomisi Genel Turizm Bilgileri*. Ankara: Nobel.
- Öztürk Y., Üstünelan D. ve Metin, B. (2020). Pandemi Sürecinde Kadınların Ev İçindeki Deneyimleri ve Evde Kalmanın Duyguları, *Feminist Tahayyül*, 1 (2), 185-225.
- Öztürkler, H. (2020). *COVID-19'un Türkiye Ekonomisine Etkileri ve Politika Önlemlerinin Ekonomik Özgürlükler Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: Özgürlük Çalışmaları Derneği.
- Özyılmaz, Betül (2014). Rhetoric and Public Diplomacy: Analysis of a Double Dimensional Link. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), 209-225.
- Özyeğin, G. (2005). *Başkalarının Kiri, Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Padhan, R. & Prabheesh, K. P. (2021). The Economics of COVID-19 Pandemic: A Survey. *Economic Analysis and Policy*, 70, 220-237.
- Partridge (2020). 15 August 1971: Nixon Ends Gold Convertibility, *Money Week*, <https://moneyweek.com/333407/15-august-1971-nixon-ends-gold-convertibility>.
- Putze, J. (2020). The 'Populist' Right Challenge to Neoliberalism: Social Policy Between a Rock and a Hard Place, *Development and Change*, 51(2), 418-441. <https://doi.org/10.1111/dech.12578>
- RankRed (2020). How Much Money is There in the World?, <https://www.rankred.com/how-much-money-is-there-in-the-world>.

- Rota, K. (2021). Yasak Elmayı İlk Kim Isırdı?, *Para Analiz*, <https://www.paraanaliz.com/2021/yazarlar/kerim-rota/kerim-rotayazdi-yasak-elmayi-ilk-kim-isirdi-3-bolum-g-13237/>.
- Saad-Filho, A. (2020). From COVID-19 to the end of Neoliberalism, *Critical Sociology*, 46 (4-5): 477-485. <https://doi.org/10.1177/0896920520929966>
- Saadat, S., Rawtani, D. & Hussain, C.M. (2020). Environmental Perspective of COVID-19. *Science of the Total Environment*, 728. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.138870>.
- Sabah Gazetesi. (12.05.2021). AB'de koronavirüs çatlağı! 16 saat toplantı yaptılar yine anlamadılar! Fransa'dan sert tepki: Şaklabanlık. Erişim adresi: <https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/04/08/abde-coronavirus-catlagi-16-saat-toplanti-yaptilar-yineanlamadilar-fransadan-sert-tepki-saklabanlik>
- Samuelson, P. A., Nordhaus W. D. (2010). *Economics*, 19. Baskı, The McGraw Hill.
- Savran, S. (2013). *Üçüncü Büyük Depresyon: Kapitalizmin Alacakaranlığı*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Seyitoğlu, H. (2003). *Uluslararası Para Sistemi*, Güzem Can Yayınları, İstanbul.
- Sforza., A. & Steininger, M. (2020). Globalization in the Time of COVID-19. CESifo Working Paper No: 8184. <https://ssrn.com/abstract=3567558>.
- Siegel, S. (1956). *Nonparametric Statistics for the Behavioral Sciences*. Newyork: McGraw-Hill.
- Silva, P. C. L., Batista, P. V. C., Lima, H.S., Alves, M. A., Guimarães, F. G. & Silva, R. C. P. (2020). COVID-ABS: An Agent-Based Model of COVID-19 Epidemic to Simulate Health and Economic Effects of Social Distancing Interventions. *Chaos. Solitons & Fractals*, 139, 110088.
- Singh, P. (2020). Beyond the COVID-19 Pandemic: Gauging Neoliberal Capitalism and the Unipolar World Order, *International Critical Thought*, 10 (4): 635-654. <https://doi.org/10.1080/21598282.2020.1869995>
- Solty, I. (2020). The Bio-Economic Pandemic and the Western Working Classes, SP: The Bullet. <https://socialistproject.ca/2020/03/bioeconomic-pandemic-and-western-working-classes/>

- Sosyal Güvenlik Kurumu (01.06.2021). Geriye yönelik teşvik değişiklik taleplerine ilişkin düzenlenecek APHB'lerin kuruma gönderilme süresinin uzatılmasına ilişkin yeni düzenleme. Erişim adresi <http://koto.org.tr/dokumanlar/45b89d0680e8dc71bcc321a526df034b.pdf>
- Soyak, A. (2005). *Türkiye'ye Yönelik Yabancı Turizmin İktisadi Etkileri*, 1. Basım, İstanbul: Derin Yayınları.
- Soylu, Ö. B. (2020). Türkiye Ekonomisinde Covid-19'un Sektörel Etkileri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7 (5), 169-185.
- Sönmezoğlu, Faruk (2005). *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, Der Yayınları.
- Sözbilir, A. (2020). *Salgın Ekonomide Kalıcı İz Bırakacak*, Capital, Kasım 2020, <https://www.capital.com.tr/is-dunyasi/soylesiler/salginekonomide-kalici-iz-birakacak>.
- Stevano, S., T. Franz, Y. Dafermos & E. Van Waeyenberge (2021), COVID-19 and Crises of Capitalism: Intensifying Inequalities and Global Responses, *Canadian Journal of Development Studies*, 42 (1-2): 1-17. <https://doi.org/10.1080/02255189.2021.1892606>
- Stiglitz, J. E. (2021). Covid-19 Pandemic Showed Consequences of Neoliberalism, *Prensa Latina* (2021, June 27). <https://www.plenglish.com/index.php?o=rn&id=63709&SEO=stiglitz-saysCovid-19-pandemic-showed-consequences-of-neoliberalism>
- Sumalatha B. S., Bhat D. L., Chitra K. P. (2021). Impact of Covid-19 on Informal Sector: A Study of Women Domestic Workers in India, *The Indian Economic Journal*, pp: 1-21.
- Şahin, H. (2015). İşçi Hareketine Tarihsel Bir Bakış: Dünden Bugüne Yaşanan Dönüşümlerin Yapısal Bir Analizi, *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 17 (1), 167.
- Tayfur, F. M. (2013). *Tarihsel Süreç İçinde Güney Avrupa'nın Borç Krizi: Yunanistan, İspanya ve Portekiz*, [(ed.) F. Şenses, Z. Öniş ve C. Bakır (2013), Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen, İstanbul: İletişim] içinde: 187-218.
- Taylor, H. (2006). 'The Practice of Public Diplomacy. Joshua S. Fouts (Ed.), *Public Diplomacy: Practitioners, Policy Makers and Public Opinion*, A Report of the Public Diplomacy and World Public Opinion Forum, Washington D.C.: April 9-11.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı (2000). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), Ankara. <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/viii/plan8str.pdf> (Erişim tarihi: 09.10.2021).

- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı (2006). Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), Ankara. <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan9.pdf> (Erişim tarihi: 09.10.2020).
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2021). İslam düşmanlığı virüsü özellikle Avrupa ülkelerinde hızla yayılıyor. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/127869/-islam-dusmanligi-virusu-ozellikleavrupa-ulkelerinde-hizla-yayiliyor-> (Erişim: 28.05.2021).
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2013). Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018), Ankara. <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan10.pdf> (Erişim tarihi: 09.10.2020).
- TCMB (2020). Finansal İstikrar Raporu Kasım 2020. Sayı: 31, Ankara: TCMB.
- TCMB. (2021). Enflasyon Raporu 2021-I. TCMB.
- Tepeciklioğlu, E. E. (2012). Afrika Kıtasının Dünya Siyasetinde Artan Önemi ve Türkiye-Afrika İlişkileri, *Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 59-94.
- Tepeciklioğlu, E. E., Tepeciklioğlu A. O. & Aydoğan, Ünal, B. (2018). Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika'da Yürüttüğü Kamu Diplomasisi Faaliyetleri. *Ege Academic Review*, 18(4), 605-618.
- Tepeciklioğlu, Elem Eyice (2019). *Türk Dış Politikasında Afrika*, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Ticaret Bakanlığı (2018). Türkiye-Afrika 2. Ekonomi ve İş Forumu. <https://ticaret.gov.tr/haberler/turkiye-afrika-2-ekonomi-ve-isforumu> (Erişim: 22.06.2021).
- Ticaret Bakanlığı (2020). "Türkiye-Afrika Ekonomi ve İş Forumu". <https://ticaret.gov.tr/haberler/turkiye-afrika-ekonomi-ve-is-forumu> (Erişim: 22.06.2021).
- Ticaret Bakanlığı (25.04.2021). Ticaret Bakanlığında KOBİ'lere e-ticarette dayanışma kampanyası. Erişim adresi <https://ticaret.gov.tr/haberler/ticaret-bakanligindan-kobilere-e-ticarette-dayanismakampanyasi>
- TİKA (2021a). TİKA Güney Sudan'da Maske Üretimi için Atölye kurdu. http://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_guney_sudan%27da_maske_uretimi_icin_atolye_kurdu-58853 (Erişim: 28.06.2021).
- TİKA (2021b). Çad'ın Covid 19'la Mücadelesine Hijyen Malzemesi Desteği. http://www.tika.gov.tr/tr/haber/cad_in_Covid_19_la_mucadelesine_hijyen_malzemesi_destegi-58487. (Erişim: 28.06.2021).

- TİKA (2021c). TİKA'dan Tanzanya'nın Koronavirüs ile Mücadelesine Destek.. http://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27dan_tanzanya%27nin_koronavirus_ile_mucadelesine_destek-58441. (Erişim: 28.06.2021).
- TİKA (2020a). TİKA'dan Güney Afrika'da 600 Aileye Gıda Yardımı. http://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_guney_afrika_da_600_aileye_gida_yardimi-57355 (Erişim: 28.06.2021).
- TİKA (2020b). Cezayir'in Covid-19 ile Mücadelesine TİKA'dan destek. http://www.tika.gov.tr/tr/haber/cezayir%27in_Covid19_ile_mucadelesine_tika%27dan_destek-57241 (Erişim: 28.06.2021).
- TİKA (2020c). TİKA Kenya'da 1500 Aileye Gıda ve Hijyen Malzemesi Ulaştırıyor. http://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_kenya%27da_1500_aileye_gida_ve_hijyen_malzemesi_ustastiriyor-57090 (Erişim: 28.06.2021).
- Tisdell., C. A. (2020). Economic, Social and Political Issues Raised by The COVID-19 Pandemic. *Economic Analysis and Policy*, 68, 17-28.
- Topgül, S. (2016). Ev Hizmetlerinde Çalışan Kadınların Sosyal Güvenliği, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21 (1), 339-352.
- Tosunoğlu, Ş., & Kasal, S. (2020). Yeni Koronavirüs (Covid-19) Salgını ve Sağlıklı Küresel Ekonomi İçin Politika Uygulamaları: IMF'nin Rolü. *Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 35-49.
- Tourism Economics (2020). Total Travel Industry Impact. Erişim adresi: <https://www.ustravel.org/toolkit/COVID-19-travel-industry-research>, Erişim tarihi: 09.11.2021.
- Tunç, A. & Saç, F. (1998). Genel Turizm Gelişimi ve Geleceği, Detay Yayıncılık.
- Turizm Destek Paketi (16.06.2021). Turizm destek paketi uygulaması hakkında, Erişim adresi: <https://kosano.org.tr/wp-content/uploads/2020/10/pdf.pdf>
- Tübitak (26.05.2021). 1507-KOBİ AR-GE başlangıç destek programı Covid-19 ile mücadeleye yönelik çağrı duyurusu. Erişim adresi https://tubitak.gov.tr/sites/default/files/18842/1507-cagri_duyurusu-Covid19-ile-mucadele.pdf
- Türkiye İstatistik Kurumu-TÜİK (2015). Zaman Kullanım Araştırması 2014-2015, https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1009, Erişim Tarihi: 21.05.2021.
- Türk, A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Pandemisi Sürecinde Yaşlılara Yönelik Uygulamalar ve Yaşlıların Psiko-Sosyal Durumu Üzerine Bir Değerlendirme, *Sosyal Hizmet*, Temmuz-Aralık 2, ss: 35-46.

- TÜRSAB. <https://www.tursab.org.tr/turkiye-turizm-istatistikleri> (Erişim Tarihi: 10.10.2021).
- Ulutaş, U. (2020). Koronavirüs Sonrası Küresel Trendler. T. C. Merkezi içinde, Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Yeni Trendler (s. 10-19). Ankara: Sam Yayınları.
- UN (2020). Policy Brief: The Impact Of Covid-19 on Women, <https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2020/policy-brief-the-impact-of-Covid-19-on-women-en.pdf?la=en&vs=5029>, Erişim Tarihi: 12.05.2021.
- U.S. Department Of Labor Bureau of Labor Statistics; Web: https://goldstandard.procon.org/wp-content/uploads/sites/23/bureau_labor_cpi.pdf.
- Usta, Ö. (2009). *Turizm Genel ve Yapısal Yaklaşım*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ünlü, D. E. (2020). Dünya Gazetesi, Çok Kutuplu Uluslararası Para Sistemi Doğuyor, 30 Ekim 2012.
- Van Ham, P. (2013). Social Power in Public Diplomacy. Relational, Networked and Collaborative Approaches to Public Diplomacy: The Connective Mindshift. R. S. Zaharna, Amelia Arsenault ve Ali Fisher. New York: Routledge, 17-28.
- Vergi Usul Kanunu Sirküleri/130 (12.05.2021). 18 Mayıs 2020 günü sonuna kadar verilmesi gereken 2020 ı. geçici vergi dönemine (ocakşubat-mart) ait gelir ve kurum geçici vergi beyannamelerinin verilme ve ödeme sürelerinin uzatılması. Erişim adresi: <https://www.gib.gov.tr/18-mayis-2020-gunu-sonuna-kadar-verilmesigereken-2020-i-gecici-vergi-donemine-ocak-subat-mart-ait>
- Voyvoda, E. & A. E. Yeldan (2020). *COVID-19 Salgının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri ve Politika Alternatiflerinin Makroekonomik Genel Denge Analizi*, [(ed.) Ö. F. Çolak (2020), Salgın Ekonomisi, İstanbul: Efil Yayınevi] içinde: 187-229.
- Yağcı, Ö. (2003). *Turizm Ekonomisi*, Detay Yay., Ankara.
- Yalçın, F. (2021). Covid-19 Pandemisi ve Ev Emekçisi Kadınlar, Versus Alternatif Araştırma Dergisi, 1, ss: 12-17, <https://uni-versus.org/dergi/01/03.pdf> Erişim Tarihi: 03.05.2021.
- Yarcan, Ş. (1994). *Turizm Endüstrisinin Yapısı*, 1. Basım, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Yardeni, E. (2020). Central Banks: Monthly Balance Sheets, November 12, 2020, <https://www.yardeni.com/pub/peacockfedecbassets.pdf>.
- Yasin, Y. (2020). Kırılgan Gruplar ve Covid-19; Kadınlar, Türk Tabipler Birliği Covid-19 İzleme Kurulu, Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu, Eylül, 432-436.

- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2000). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınları, Ankara.
- Yıldırım S. (2014). Türkiye’de Ev Hizmetinde Çalışanların Sorunları, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (1), 45-59.
- Yıldırım S. ve İslamoğlu, E. (2016). Ev Hizmetinde Çalışanların Sosyal Güvenliği: Çalışan ve Çalıştıran Ekseninde Bir Değerlendirme, *Sakarya İktisat Dergisi*, 5 (3), 1-17
- Yıldız, N., Karşıyakalı, B. v% Aydın, Ü. (2020). Yeni Para Politikası Yaklaşımı Çerçevesinde Kullanılan Rezerv Opsiyon Mekanizması Etkinliği Analizi, *Yönetim ve Ekonomi*, 27 (3), 681-702.
- Yılmaz, D., Ö. (2007). *Genel Turizm Turizmde Temel Kavramlar ve İlkeler* (Ed: O. İçöz) Ankara: Turfan Kitabevi.
- Yılmaz Gökalg G. (2020). Covid-19 Pandemisinde Eşitsizliklerin Yeniden Üretilmesi Bağlamında Akademisyen Anne Olmak, *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 18 (72), 60-93.
- Youell, R. (1998). *Tourism an Introduction*. United States of America: Addison Wesley Longman Limited.
- Zaharna, R. S. (2009). Mapping Out a Spectrum of Public Diplomacy Initiatives: Information and Relational Communication Frameworks. *Routledge Handbook of Public Diplomacy*. Nancy Snow, Philip M. Taylor (Ed.), New York: Routledge, 17-28.
- Zeybekoğlu Akbaş Ö. & Dursun C. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Pandemisi Sürecinde Özel Alanına Kamusal Alanı Sığdıran Çalışan Anneler, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7 (5), 78-94.
- Waters, A. (2020). Will Neoliberal Capitalism Survive the Coronavirus Crash or Is This the Beginning of Techno-Feudalism, *Journal of Australian Political Economy*, 86: 406-431.
- WHO (2021). <https://Covid19.who.int/> Erişim Tarihi: 10.06.2021.
- Wood, Z. (2020). Tesco Defends £635m Dividend Payout After Coronavirus Tax Break, *The Guardian*, 2020April 8. <https://www.theguardian.com/business/2020/apr/08/tesco-sales-up30-per-cent-becauseofpre-lockdown-stockpiling-coronavirus>
- World Bank (2021). *Global Economic Propects June 2021*, Washington: The World Bank Groups.
- Workable Economics (2020). *The Debt-Based Economy*, <https://workableeconomics.com/the-debt-based-economy>.

- WTO (2020). Trade Set to Plunge as COVID-19 Pandemic Upends Global Economy, Available at: https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr855_e.htm#:~:text=PRESS%2F855PRESS%20ELEASE,Trade%20set%20to%20plunge%20as%20COVID%2D19%20pandemic%20upends%20global,and%20life%20around%20the%20world
- WTO (2021). World Trade Primed for Strong But Uneven Recovery After COVID-19 Pandemic Shock, Press Release No: 876.
- WTO (2021). International Tourism Highlights. Retrieved from <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152> Erişim tarihi: 09.11.2021.
- 2284, 2285, 2286, 2348 ve 2482 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararları (2021). Erişim adresi <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/03/20200325-4.pdf>

YENİ BİR ÇAĞIN KIYISINDA

Siyasi, İktisadi ve Mali Açılardan Covid-19 Pandemisi

Ekonomik ve doğal kaynakları tarih boyunca itinasız, etkinsiz ve savurganca kullanılması, bir yandan refahın dengesiz dağılımına diğer yandan ekolojik dengenin bozulmasına yol açmıştır. Aşırı tüketme eğilimi, çarpık şehirleşme ve stoklama yöntemleri, aşırı kâr elde etme ihtirasları ile birleşince işsizliğin arttığı, sağlıklı beslenmenin ortadan kalkarak bağışıklık sisteminin zayıfladığı ortamlar doğurmuş ve ciddi salgın hastalıkların yayılmasına uygun ortam oluşturmuştur. Çin'de ortaya çıkıp küresel bir tehlike haline gelen Covid-19, tahrip edici olma özelliği, sağlık krizi oluşturması ve yakın tarihin en yüksek maliyetli pandemisi niteliği ile asrımıza damgasını vurmuş, dahası ekonomik dengeleri de alt üst etmiştir.

Bu eserde; salgının ortaya çıkardığı sorunlar konu edilmiş, farklı alandaki çalışmalar ile salgının maliyeti ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede; hem pandemi döneminde hem de postpandemi dönemine ait olumsuzluklar ve çözüm önerileri araştırılmıştır. Tarih boyunca pandemi dönemlerinde yaşanan tecrübelerin, özellikle en son yaşadığımız Covid-19 salgınında yaşananların derlendiği bu eserin; akademik ve politik alanda bir başvuru kaynağı olması, pandemi sonrası gereksinimlere rehberlik etmesi, sosyal, siyasal ve ekonomik çözümlere katkıda bulunması amaçlanmıştır.

e-ISBN: 978-605-2238-33-2

9 786052 238332